

ItK

1360

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1992

A TARTALOMBÓL

Korompay H. János: Petőfi fogadtatásának kritikátörténeti értelmezése (1843–1849)
Szilasi László: A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája

*

Tarjányi Eszter: Jósika Miklós és a mesmerizmus

*

Kovács Sándor Iván: Rákóczi László naplójának Zrínyire vonatkozó tudósításai
Mezei Márta: Kérdőjelek a Kölcseynek tulajdonított *Kritika és antikritika* körül

Szemle

Forradalom után — kiegészítés előtt (*Lőrinczy Huba*)
Imre László: A magyar verses regény (*Dávidházi Péter*)
Péter Sárközy: Letteratura ungherese — Letteratura italiana (*T. Erdélyi Ilona*)
Eisemann György: Keresztutak és labirintusok (*Fried István*)
Horvát István és Ferenczy János levelezése (*Szilágyi Márton*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlovszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Korompay H. János: Petőfi fogadtatásának kritikatörténeti értelmezése (1843–1849) 1

Szilasi László: A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája 24

Kisebb közlemények

Török László: De Graeco? 50

Tarjányi Eszter: Jósika Miklós és a mesmerizmus 53

Műhely

Kovács Sándor Iván: Rákóczi László naplójának Zrínyire vonatkozó tudósításai 61

Mezei Márta: Kérdőjelek a Kölcseynek tulajdonított *Kritika és antikritika* körül 71

Adattár

Bitskey István: Pázmány Péter ismeretlen levele Roberto Bellarminóhoz 81

Kis Domokos: Confessio: az unitáriusok vallástétele 83

Horváth Károly: Vörösmarty Mihály kiadatlan kézírata 99

Szemle

Forradalom után — kiegyezés előtt (*Lőrinczy Huba*) 108

Imre László: A magyar verses regény (*Dávidházi Péter*) 112

Péter Sárközy: Letteratura ungherese — Letteratura italiana (*T. Erdélyi Ilona*) 119

Eisemann György: Keresztutak és labirintusok (*Fried István*) 122

Horvát István és Ferenczy János levelezése (*Szilágyi Márton*) 124

Krónika

Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1992. január 27-i üléséről 131

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

ItK

1360

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

V. kötet

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1992. XCVI. ÉVFOLYAM

1993
BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

A XCVI. évfolyam munkatársai

Angyalosi Gergely (Budapest)	Kis Domokos (Budapest)
Bartók István (Budapest)	Knapp Éva (Budapest)
Benda Kálmán (Budapest)	Korompay H. János (Budapest)
Bene Sándor (Budapest)	Kovács Sándor Iván (Budapest)
Bezeczký Gábor (Budapest)	Kovalovszky Miklós (Budapest)
Bíró Ferenc (Budapest)	Kőszeghy Péter (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)	Kríza Ildikó (Budapest)
Bodnár György (Budapest)	Küllős Imola (Budapest)
Busa Margit (Budapest)	Lőrinczy Huba (Szombathely)
Dávidházi Péter (Budapest)	Lukácsy Sándor (Budapest)
Dolby, Laura M. (Minneapolis)	Mezei Márta (Budapest)
Dukkon Ágnes (Budapest)	Müller László (Esztergom)
T. Erdélyi Ilona (Budapest)	Németh G. Béla (Budapest)
Fenyő István (Budapest)	Nuzzo, Armando (Firenze)
Fried István (Szeged)	Pajorin Klára (Budapest)
Gángó Gábor (Budapest)	Péter László (Szeged)
Gergye László (Budapest)	Pomogáts Béla (Budapest)
Gömöri György (Cambridge)	Soltész Zoltánné (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)	Szilágyi Ferenc (Budapest)
Horváth Károly (Budapest)	Szilágyi Márton (Budapest)
Illés László (Budapest)	Szilasi László (Szeged)
Imre László (Debrecen)	Tarjányi Eszter (Budapest)
Jankovics József (Budapest)	Török László (Budapest)
Jastrzębska, Jolanta (Groningen)	Tüskés Gábor (Budapest)
József Farkas (Budapest)	Vadai István (Szeged)
Kádár Judit (Budapest)	Varga Imre (Budapest)
Kecskeméti Gábor (Budapest)	Varga Rózsa (Budapest)
Kecskés András (Budapest)	R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
Kelevéz Ágnes (Budapest)	Voigt Vilmos (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)	Weber Antal (Budapest)
Kilián István (Budapest)	Zemplényi Ferenc (Budapest)
B. Kis Attila (Szeged)	

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bíró Ferenc:</i> Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában	152
<i>Dávidházi Péter:</i> „Nem Chimaera-e nép-epost gondolni?” (Arany János műfajelméleti dilemmája)	172
<i>Fenyő István:</i> A centralisták hazai előzményei 1848 előtt	295
<i>Gergye László:</i> A kassai Gráciák reinkarnációja (Kazinczy nőideáljai)	275
<i>Kádár Judit:</i> Jókai Mór: Az arany ember	414
<i>Kecskeméti Gábor:</i> Domini Simus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában	381
<i>Kerényi Ferenc:</i> Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)	399
<i>Korompay H. János:</i> Petőfi fogadtatásának kritikátörténeti értelmezése (1843–1849)	1
<i>Lukácsy Sándor:</i> Magyar Seneca	261
<i>Szilási László:</i> A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmája	24
<i>Tüskés Gábor:</i> Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában	133

Kisebb közlemények

<i>Dolby, Laura M.:</i> Az intertextualitás Janus Pannonius epigrammaiban	320
<i>Gángó Gábor–Müller László:</i> Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában?	324
<i>Szilágyi Ferenc:</i> Filológia és költészet	325
<i>Tarjányi Eszter:</i> Jósika Miklós és a mesmerizmus	53
<i>Török László:</i> De Graeco?	50

Műhely

<i>Angyalosi Gergely:</i> Ignotus avagy a kritikai impresszionizmus	464
<i>Bartók István:</i> Buzinkai Mátyás retorikai munkássága. A XVII. századi magyar világi szónoklattan történetéhez	203
<i>Bezeczky Gábor:</i> Szegedy-Maszák Mihály „Kemény Zsigmond” című monográfiájának irodalomfelfogásáról	481
<i>Hopp Lajos:</i> Mikes Kelemen: Keresztényi gondolatok	452
<i>Illés László:</i> Költői utópia és történelemfilozófiai messianizmus (Kassák és Lukács Bécsben, a húszas évek elején)	348
<i>Kovács Sándor Iván:</i> Rákóczi László naplójának Zrínyire vonatkozó tudósításai	61
<i>Mezei Márta:</i> Kérdőjelek a Kölcseynek tulajdonított „Kritika és antikritika” körül	71
<i>Pomogáts Béla:</i> Kísérlet az expresszionista regénnyel. Déry Tibor: A kéthangú kiáltás	221
<i>Varga Rózsa:</i> Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezéséről	473

Adattár

<i>Bene Sándor</i> : Zrínyi-levelek 1664-ből	225
<i>Bitskey István</i> : Pázmány Péter ismeretlen levele Roberto Bellarminóhoz	81
<i>Busa Margit</i> : Kazinczy Ferenc levelezésének számlálásáról	510
<i>Gömöri György</i> : Cseh humanista latin verse Bethlen Gáborról	489
<i>Horváth Károly</i> : Vörösmarty Mihály kiadatlan kézírata	99
<i>Kis Domokos</i> : Confessio: az unitáriusok vallástétele	83
<i>Soltész Zoltánné</i> : Bihari N. András könyvei és peregrinus kortársairól feljegyzett életrajzi adatai	359
<i>Varga Imre</i> : A Brassai-kódexről	493
<i>Varga Rózsa</i> : Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezése	242

Textológia

<i>Kelevéz Ágnes</i> : Az írás folyamatától a létrejött szövevig. A <i>Szabad ötletek jegyzéke</i> a genetikus textológia szemszögéből	327
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Egy kritikusabb kritikai kiadás: Ady Endre összes prózai művei	188
<i>Péter László</i> : Szabó Lőrinc textológiai nézetei	336
<i>Szilágyi Márton</i> : Kölcsey novelláinak datálása és szöveg hagyománya	440

Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században

(Tudományos ülésszak, Tata, 1992. május 20–23.)

<i>Bartók István</i> : A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében	569
<i>Dukkon Ágnes</i> : Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)	594
<i>Kilián István</i> : A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon	633
<i>B. Kis Atila–Szilasi László</i> : Még egyszer a Pataki Névtelenről (Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)	646
<i>Kríza Ildikó</i> : Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból	607
<i>Küllös Imola</i> : Kivégzés előtti búcsúénekek (Latorköltészet és betyárfolklor I.)	616
<i>Nuzzo, Armando</i> : Balassi népszerűsítésének kezdete: a bécsi kiadás	639
<i>Tüskés Gábor</i> : A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János	579
<i>Vadai István</i> : Az eposztól a ponyváig. „Oly búval, bánattal az Aeneás király...”	676
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Népi kultúra – elit kultúra (Néhány elméleti kérdés)	525
<i>Voigt Vilmos</i> : Volt-e strófikus líra a magyar népköltészetben 1603 előtt?	542
<i>Zemplényi Ferenc</i> : Régi magyar irodalom és európai közköltészet	554

Szemle

Les avant-gardes nationales et internationales (<i>Jolanta Jastrzebska</i>)	702
Bessenyei munkái kritikai kiadásának köteteiről (<i>Weber Antal</i>)	709
Énekek és versek (1686–1700) (<i>Bitskey István</i>)	704
Eisemann György: Keresztutak és labirintusok (<i>Fried István</i>)	122

Eisemann György: Végidő és katarzis (<i>Imre László</i>)	699
Erdélyi János: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások (<i>Korompay H. János</i>)	713
Feuer-Tóth Rózsa: Art und humanism in Hungary in the age of Matthias Corvinus (<i>Pajorin Klára</i>)	685
Forradalom után – kiegyezés előtt (<i>Lőrinczy Huba</i>)	108
G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (<i>Hopp Lajos</i>)	696
Horvát István és Ferenczy János levelezése (<i>Szilágyi Márton</i>)	124
Imre László: A magyar verses regény (<i>Dávidházi Péter</i>)	112
Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn (<i>Benda Kálmán</i>)	694
Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai (<i>Knapp Éva</i>)	707
Ruspanti, Roberto: Petőfi l'inconfondibile Magiaro (<i>Lukácsy Sándor</i>)	698
Sárközy Péter: Letteratura Ungherese – Letteratura Italiana (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	119
Szuromi Lajos: A szimultán verselés (<i>Kecskés András</i>)	687

Krónika

Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1992. január 27-i üléséről	131
Kiss József (1923–1992) (<i>Dávidházi Péter</i>)	517
Klaniczay Tibor (1923–1992) (<i>Németh G. Béla, Bodnár György, Jankovics József, Kőszeghy Péter</i>)	718
Kovács Sándor Iván: „Utolsó fuvallásig...” Klaniczay Tibor és az újabb Zrínyi-kutatások	725
Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században (Tudományos ülésszak, Tata 1992. május 20–23.)	731
Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1990 decemberében megszűnt Szocialista Irodalomtörténeti Osztályának archivális fondjairól (<i>Illés László–József Farkas</i>)	373

Nekrológ

<u>Alekszandr Gerskovics</u> (1924–1992) (<i>Kerényi Ferenc</i>)	377
<u>Kocsis Rózsa</u> (1929–1992) (<i>Pomogáts Béla</i>)	376
<u>Váradi-Sternberg János</u> (1924–1992) (<i>Hopp Lajos</i>)	378

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 155, 293, 453, 454, 463 463
 Abensperg et Traun, Ernest 590
 Ábrányi Emil 195
 Accorsi, M. L. 641
 Ács Pál 564, 645, 731
 P. Adorján Berta 198
 Adorján család 514
 Ady Endre 48, 117, 121, 131, 188–202, 222,
 318, 343, 352, 687, 689, 690, 692, 698, 702
 Ady Lajos 197–201
 Ágai Adolf 54, 55, 58
 Agárdi Péter 375
 Ágoston, Szent 262, 263, 268, 270, 271, 384,
 387, 454–457, 461, 539, 594, 599, 604, 619
 Ágoston Péter 645
 Agricola, Georges 527
 Ahlquist, August Engelbrekt 546
 Aigner Lajos 445
 Aiszóposz 532
 Ajtai András 361
 Ajtay Sámuel 514
 Alain (Emile Chartier) 467
 Alamos de Barrientos 727, 728
 Alanus ab Insulis (Alain de Lille) 271
 Alberti, Leon Battista 685
 Albertus Magnus 594
 Alegambe, Philipp 583
 Alexa Károly 139
 Alexander I. Sándor, Nagy
 Alexander Bernát 28
 Alexandrient, Sarane 333
 Alexandrini, Clementis 389
 Alexovits Vazul 169, 266
 Almási Bencze András 85
 Almási János 626, 627
 Alpestesi Balogh László 706
 Alsheimer, Rainer 134, 135
 Alsted, J. H. 599, 600, 604
 Altwicker, Norbert 353
 Alvinci Péter 391, 394
 Ambaris András 87
 Ambrosiades, Gabriel 634
 Ambrosius Lam Sebestyén 599
 Ambrus, Szent 261, 458, 462, 604
 Ambrus Zoltán 700
 Andersen, Hans Christian 58
 Andics Erzsébet 300
 III. András, magyar király 407
 Andreae, Samuel 371
 Andreas Capellanus 661
 Andtler, Johann Heinrich 228, 229
 Angyal Dávid 79, 444–446
 Angyalosi Gergely 464, 703
 Anonymus 178, 554, 568, 648
 Antal, Páduai Szent 454, 645
 Antal Sándor 250
 Antalffy Gyula 696
 Antall József 525
 Ányos Pál 73
 Apáczai Csere János 209, 364, 526, 530, 531,
 600
 Apafi Mihály 206, 366, 532, 533
 Apelles 264
 Aphthoniosz 394
 Apo, Satu 580
 Apollinaire, Guillaume 474
 Apor Péter 568
 Apponyi Albert 197
 Apponyi Sándor 362, 365, 371, 372
 Áprily Lajos 690, 691
 Aragon, Louis 476
 Aragone, Francesco d' 685
 Aragóniai Beatrix 685, 686
 Aranka György 164, 617

- Arany János 7, 19, 27, 55, 57, 60, 110, 111,
 113–118, 121–123, 166, 176–181, 183–187,
 444, 470, 473, 482, 485, 487, 517, 614, 672,
 687, 690
 Arany Juliska 58
 Arany László 116, 118
 Aranyrákosi Székely Sándor 84, 85, 87
 Aratus 269
 Archias, Aulus Licinius 384
 Archipoeta 271
 Ariès, Ph. 541
 Ariosto, Lodovico 178, 554
 Arisztotelész 18, 204, 247, 262, 263, 265, 266,
 268, 383, 393
 Arnaut, Daniel 562
 Árpád, fejedelem 177, 554
 Arrigoni, Francesco 685
 Artaud, Antonín 333
 Asbóth Oszkár 378
 Auerspergh öccse 234
 Auerspergh, Wolfgang 233, 236
 Augustus, császár 337, 637
 Augusztinovicz Elemér 710
 Auremma, Tommaso 138, 588
 Averulinus 686
 Azevedo Filho, Leodegário de 564
 Azzolini, Lorenzo 324

 Baal, Georges 702
 Babeuf, François Noel 698
 Babics Kálmán 687
 Babits Mihály 54, 59, 60, 123, 223, 224, 249, 318,
 337–339, 346, 347, 541, 648, 688, 700, 701
 Bach, Alexander Freiherr von 57
 Bach, Hermann 139
 Bacon, Francis 530, 534, 538
 Bacon, Roger 272–274
 Bácskai Vera 531
 Badeni Lipót 237
 Badics Ferenc 558
 Bagatta, Giovanni Bonifazio 139, 140
 Bagosi Márton 362, 363, 372
 Bahr, Hermann 700
 Bahtjarova, Darja Trofimova 547
 Bahtyin, Mihail 113, 320, 482, 487, 525, 529,
 661, 665, 669
 Bajza József 16, 17, 74, 78, 99, 100, 102–104,
 106, 107, 174, 515

 Bakos József 207
 Balanyi György 324
 Balassa Bálint (1631/1684) 64, 66, 591
 Balassa László 99, 101
 Balassagyarmati T. Mátyás 677
 Balassi Bálint 120, 121, 529, 539, 541, 553,
 560–567, 639, 641, 642, 644–650, 656, 657,
 660, 666, 669–672, 674, 676, 677, 729
 Balázs Béla 354, 376, 703
 H. Balázs Éva 298, 305
 Balázs János 381, 383, 384
 Balázs Mihály 136, 646
 Balázsfalvi Orosz József 99–104
 Baldacchini, Lorenzo 645
 Balde, Jakob 582
 Balduino, Armando 558
 Balinghem, Antonius de 146, 583
 Bálint Aladár 224
 Bálint Endre 258
 Bálint György 438
 Bálint Sándor 633, 635
 Ballagi Géza 316
 Balog István 399–402, 405, 412
 Balogh Edgár 258
 Balogh Jolán 533, 539
 Balys, Jonas 549
 Balzac, Honoré de 54, 488, 702
 Bán Imre 203, 204, 268, 381, 382, 386, 648,
 666, 726
 Báncsy 70
 Bandini, Francesco 685, 686
 Bánfalvi 104
 Bánffi György 361, 367
 Bánffi Péter, losonci 364
 Bánfi Florio 596
 Bánfihunyadi Abacs Márton 370–372
 Bárány Péter 159, 160, 169
 Barberi, Francesco 645
 Barberini, Francesco 324
 Barcsay László 120, 126
 Barczafalvi Szabó Dávid 512
 Bárczay Ferenc 293
 Bárczay Ferencné Jenny 293
 Bárczy Gyula 196
 Bárdos Kornél 550
 Barkóczy Ferenc 63, 64
 Barkóczy László 63, 64
 Barkóczy Zsigmond 63

- Barlay Ödön Szabolcs 535, 538
 Barlow, C. W. 265
 Barna János 400, 405
 Báróczi Sándor 72, 120, 152, 171
 Baronius, Caesar 135, 139, 583
 Baróti János 706
 Baróti Szabó Dávid 280
 Barrès, Maurice 467
 Barta István 313
 Barta János 40, 113, 184, 186, 424, 425, 427, 433, 437, 438, 648
 Barta János, ifj. 297, 298
 Barta Sándor 242, 245, 255, 257, 376, 474, 478
 Bártfay László 441–443, 446
 Bartha Dénes 518
 Bartha János 410
 Bartha Miklós 192
 Bartha Mór 196
 Bartha Tibor 389
 Barthes, Roland 649, 657, 658, 704
 Bartók Béla 527, 543
 Bartók István 203, 205, 381–385, 387, 569, 589, 732
 Bartsch, Jacob 603
 Basilius, Szent I. Vazul, Nagy, Szent
 Bátai B. György 368
 Bátai P. György 368, 371, 372
 Batári Gyula 108
 Bathó Mihály 494, 496
 Báthori Boldizsár 618
 Báthori Gábor 391, 394
 Báthori István 533, 566
 Báthori Zsigmond 618
 Báthori Zsófia 205
 Báthory István, ecsedi 727
 Báthoryak 537
 Bátor Opos 554
 Bátorkeszi F. János 362, 372
 Batsányi János 163, 175, 256, 693
 Batteux, Charles 280, 281
 Batthyány Ádám 62–65, 66, 69, 70, 235
 Batthyány Boldizsár 535
 Batthyány Ferenc, II. 670, 671
 Batthyány Ferencné Poppel Éva 536, 671
 Batthyány Kristóf 62, 65
 Batthyány Lajos 57
 Batthyány Pál 65
 Batthyányné Zrínyi Dorica 535
 Baudelaire, Charles 338
 Bauffremont, Pierre de 697
 Baum, Frank 321
 Bayer József 401
 Bazalgette, Leon 245
 Bäumer, Remigius 581
 Beales, Derek 298
 Beauvais, Vincent de 134
 Beccadelli, Antonio 323
 Beccaria, Cesare 315
 Beck, Hans Georg 229
 Becker, Ferdinand 693
 Becker Henrik 72
 Beckett, Samuel 650
 Beckher, Georgius 384, 387, 388, 576
 Becmann, Johann Christoph 366
 Becskereki 630, 631
 Beczko, Andreas 634
 Beda Venerabilis 263, 604, 605
 Bedegi Nyáry Ferkó 392, 395
 Bédier, Joseph 554
 Bednár, Kamil 255
 Beheim Mihály 556, 565
 Beke László 534
 Békés István 631
 Békesi József I. Katona József
 Béládi Miklós 352, 477, 479, 649
 Belia György 201
 Bellarmino, Roberto 81, 82
 Bellocchi, Ugo 229
 Bellucci, Paolo 641
 Belnay György Alajos 463
 Belohorszky Ferenc 713
 Bembo, Pietro 598
 Ben-Amos, Dan 579
 Bencze J. 537
 Benczédi Gergely 84, 85
 Benczédi Székely István 608, 611
 Benda Kálmán 298, 299, 325, 512, 535, 696
 Bendi Nándor 268, 269
 Bendinelli Predelli, M. 558
 Bene Sándor 225, 233
 Benedek Katalin 149, 732
 Beniczky Péter 496, 507
 Benjámin László I. 375, 690
 Benke József 401, 415
 Benke Judit I. Laborfalvi Róza
 Benkő József 124

- Benkő Loránd 711
 Bentham, Jeremy 315
 Benyák Bernát 153, 154
 Benyovszky Móric 31
 Benzinger, Josef 642
 Beöthy Zsolt 35, 486, 713
 Béranger, Jean-Pierre 5
 Bérces Tibor 525, 566
 Berczeli A. Károlyné 402
 Bérczy Károly 111
 Bereczki Gábor 544, 545
 Beregszászi Pál 705
 Bérenger, Jean 225, 227
 Berenson, B. 539
 Berényi Gábor 526
 Berlász Jenő 510
 Berman, Art 657
 Bernát, Szent 262, 267, 271, 456–457
 Bertalanffy Pál 269
 Bertram, Judit 596
 Berzeviczy Gergely 301–305, 308, 309, 313, 319
 Berzeviczyné 513
 Berzsenyi Dániel 46, 72–80, 280, 281, 442, 447, 714
 Bessenyei György 120, 126, 152, 155, 159, 168, 171, 709–713
 Bethlen Gábor 391, 489, 490, 492, 599, 600, 714
 Bethlen István, id., iktári 396
 Bethlen János 529
 Bethlen Kata 535
 Bethlen Krisztina, iktári 391
 Bethlen László, gr. 364
 Bethlen Miklós 228, 267, 529
 Bethlen Péter, iktári 391, 393, 396, 605
 Bethlen Sámuel, gr. 361
 Beyerlinck, Laurentius 139, 141
 Beythe István 389, 535, 537
 Béza, Theodor 576
 Bezeczky Gábor 481
 Bezold, Carl 594, 600
 Bielek László 168
 Biernaczky Szilárd 542
 Bihari N. András 359, 360, 362–372
 Binder Pál 367, 369
 Birgitta, Szent 583
 Birkás Géza 696
 Bíró Ferenc 126–128, 131, 150, 152, 155, 156, 161, 164, 170, 171, 709, 711–713
 Bíró Lajos 191
 Bíró Péter 226
 Birsens, Josy 136
 Bismarck, Otto von 469
 Bisztray Gyula 186
 Bitskey István 81, 142, 143, 268, 271, 324, 381, 391, 535, 565, 706
 Blaeu, Jan 640
 Blaeu, Peter 640
 Blair, Hugo 173
 Blanqui, Adolphe Jérôme 699
 Blaschke, J. 513
 Bleyer Jakab 556, 565
 Bloch, Ernst 354, 355, 357
 Bloomfield, Morton 137
 Blossius 142
 Blum, Léon 467
 Blumauer, Johannes Aloys 11
 Bocatius János 609
 Boccaccio, Giovanni 558, 560, 685
 Bocciolini Palagi, Laura 265
 Bocskai István 598, 677
 Bocskai István (nemes) 64, 396
 Bocskai Istvánné Lónyai Zsuzsanna 397
 Bocskai Újlaki Ferenc 390, 395
 Bod Péter 271, 676, 684
 Bodgál Ferenc 631
 Bodin, Jean 145, 599
 Bódis Mária 401
 Bodnár Antal 163
 Bodnár György 722
 Bodó Éva Mária 225, 229
 Bodor András 534
 Boér Márton 705
 Bogáti Fazekas Miklós 496, 508, 612, 614, 676
 Bóka László 196, 200, 201
 Bókay Antal 328, 331
 Boldizsár Iván 343
 Boll, E. 600
 Boll, Franz 594
 Bolleme, G. 525
 Bonaventura, Szent 583
 Bonaventura, Riczo 271
 Bóné András 494
 Bonfini, Antonio 583, 598, 608–610, 685, 686
 Bonifatius, Johannes 138
 Bónis Ferenc 69, 70, 543, 620
 Bónis György 302

- Bonyhai Simon György 360
 Borbás Vince 608
 Borges, Jorge Luis 651
 Bori Imre 327, 434, 435
 Bornemisza Pál 555
 Bornemisza Péter 143, 149, 265
 Boros I. 539
 Borosjenei István 397
 Borsa Gedeon 537, 555
 Borsi-Kálmán Béla 108
 Bortnyik Sándor 474
 Bory Mihály 235
 Bosco, Umberto 119
 Bosnyák István 375, 376
 Bóta László 565
 Botond, vezér 554
 Botta István 537
 Bottasso, E. 639
 Bouhours, Dominique 463
 Bourghesius, Joannes 583
 Bouterweck, Friedrich 76
 Bovio, Carolo 138
 Bozio, Tommaso 139
 Bozzay Sámuel 515
 Böhm, Daniel Joseph 5
 Bölöni György 201
 Börne, Ludwig 11
 Brabant, Eva 327
 Bracciolini, Poggio 598
 Brahe, Tycho 600, 602–605
 Branca, Vittore 119
 Brandenburgi Frigyes 232
 Brandenburgi Katalin 599
 Brandt, Sebastian 565
 Brassai Sámuel 55, 56, 100, 112
 Braun, Johannes 369
 Brecht Rezső 527
 Bredenbach, Tilmann 134, 137, 140
 Brednich, Rolf Wilhelm 579
 Brenner, Friedrich 81–83
 Brent, Nathaniel 489, 492
 Breton, André 333, 334
 Bretonneau, Marie 452
 Breuer, Dieter 580
 Brever, Samuel 644
 Brewer, Laurentius 606
 Bridoul, Touissant 146
 Brizzi, G. P. 641
 Bródy Sándor 123, 700, 701
 Bromyard, Johannes 134
 Brook, Nathaniel 228
 Bruckner János 713
 Brunetière, Ferdinand 113–116, 467
 Brunner, Andreas 583
 Brunner Ernő 167
 Bruno, Giordano 596
 Brusoni, Girolamo 229
 Brückner, Wolfgang 133, 134, 136–141, 143–145
 Bucanus, Guilielmus 382, 384, 571, 572, 575, 577
 Bucsay Mihály 714
 Bulgakov, Mihail 566
 Bulwer, Edward Lytton 441, 447, 448
 Bunyitai A. 533
 Buonarroti, Filippo Michele 698
 Buquoy, Karl Bonaventura 492
 Burke, Peter 527, 538, 566, 620, 672
 Busa Margit 510
 Busti, Bernardinus de 695
 Bustya Endre 200
 Buza Péter 196
 Buzinkai György 369
 Buzinkai Mihály 203–217, 219, 369, 382–384, 388, 389, 570, 575
 Buzinkai Mihály, ifj. 369, 372
 Buzinkay Géza 110, 112
 Byron, George Noel Gordon 11, 17, 19, 20, 21, 22, 115, 117, 448
 Bzovius 142
 Cabet, Etienne 698
 Caesar, Julius 535, 538
 Caesarius I. Césaire d'Arles
 Calderon de la Barca, Pedro 60, 729
 Calepinus, Ambrosius 206
 Calvisius, Seth Heinrich 594
 Camerarius, Joachim 594
 Camões, Luis de 564, 565
 Campanella, Tommaso 699
 Campe, J. 159
 Canisius, Heinrich 583
 Canisius, Petrus 134, 135, 136, 145
 Canova, Antonio 121, 289, 290
 Cantini 727
 Cantipratanus, Thomas 134, 147, 583

- Capra, Carlo 228, 229
 Capralis 598
 Carbo 381, 384
 Carpagnimi, Doni M. 640
 Carrol, David 650
 Carroll, Lewis 483
 Carthesius I. Descartes
 Casinedi, Joannes Thomas 589
 Cassirer, Ernst 156
 Cassone, Giuseppe 698
 Castiglione, Baldassare 666
 Castronovo, Valerio 228, 229
 Cato, Marcus Portius 266, 271
 Cattaneo, Carlo 698
 Cavaglià, Gianpiero 120
 Cecci, Emilio 558
 Cegei 649
 Ceglédi István 397
 Ceglédi János 391
 Cendrars, Blaise 474
 Cenner Mihály 410
 Cennerné Wilhelmb Gizella 534
 Cerny, Vaclav 549
 Cervantes, Miguel 557, 567
 Césaire d'Arles 262
 Chagall, Marc 703
 Chartier, Roger 525, 529, 530, 645
 Chateaubriand, François René 18
 Chaussinand-Nogaret, Guy 529
 Cházár András 513
 Chesnutt, Michael 137
 Chiva, J. 580
 Cicerchia, Niccolo 558
 Cicero, Marcus Tullius 69, 204, 264, 265, 321, 381, 384, 385, 394, 602
 Cillei Ulrich 565
 Cini, Giorgio 119
 Clark, John 215
 Clarke, George 489
 Claudianus, Claudius 52, 53
 Clusius, Carolus 535, 537, 538
 Cöccejus, Johannes 706
 Coccius, Jodocus 139
 Cochem, Martin von 140
 Coci, Georghius 634
 Cocteau, Jean 474, 476
 Columbus, Christoforo 598, 603
 Colvener, Georg 146
 Comenius I. Komenský
 Compagnon, Antoine 467
 Condorcet, Antoine 308, 312
 Considérant, Victor 316
 Constant, Benjamin 310, 313
 Coreth, Anna 146
 Corneille, Pierre 719
 Correggio, Antonio 282
 Cortez, Hernando 598
 Corvin János 607
 Corvinus, Elias 535
 Costerus, Franciscus 146
 Cousin, Victor 312
 Crane, Walter 471
 Crantz, Albert 598
 Crevel, René 333
 Crudi, Mattheus 634
 Curtius, Ernst Robert 271, 549, 647, 674, 675
 Cuza, román fejedelem 110
 Cyprianus, Szent 263
 Cyprianus, Thascius Szent 458
 Cyrano de Bergerac, Savinien de 195
 Czakó Elemér 642
 Czakó Zsigmond 414, 415, 417–420, 422, 439
 Czeglédi István 495
 Czépán István 708
 Czerey János 636
 Czombó Mózes 506
 Czuczor Gergely 174, 175
 Csák Máté 692
 Csáki 511
 Csákó Mihály 541
 Csáky, Moritz 305
 Csalánfy 20, 22
 Csányi János 405, 410, 412
 Csaplovics János 99, 100, 104, 105, 107
 Csapodi Csaba 62, 228, 235, 580, 648, 726
 Csapodi Lajos 167
 Császár Elemér 534
 Császár Ferenc 3–7, 9–16, 18, 22, 121, 154
 Csáth Géza 123, 700, 701
 Csátó Pál 99–102, 106, 107
 Csehov, Anton Pavlovics 222, 378
 Cselényi Béla 534
 Cselkövy I. Kölcsey Ferenc
 Csengery Antal 110, 111, 177, 181, 182, 304, 305
 Csengery János 558

- Csepregi Turkovics Mihály 359, 360, 365, 371
 Cserey Farkas 511
 Cserey Miklós 515
 Csergheő Ferenc 409
 Csernátoni W. Sámuel 159
 Csernátony Lajos 43
 Csete István 263
 Csetri Lajos 76, 204, 572, 573
 Csiky Gergely 115
 Csizmadia Andor 297, 298
 Csokonai Vitéz Mihály 11, 74–76, 121, 153, 155, 156, 159, 160, 163, 166, 169, 170, 687
 Csomasz Tóth Kálmán 550
 Csorba Sándor 313
 Csulai György 391
 Csúzy Zsigmond 261, 263–266
 Csűry Bálint 164

 D'Averoult, Antoine 135, 141
 D'Olac I. Hohenlohe
 D'Outreman, Philippe 135
 D'Ussieux 407
 Dalmata, Giovanni 685
 Dálnoki Benkő Márton 381, 388
 Damaszkénosz 605
 Dampierre, Henri Duval 492
 Dán Róbert 496
 Dangles, B. 453
 Danielik József 608
 Dánielisz Endre 186
 Dankó János 198
 Dante, Alighieri 28, 48, 121, 264, 266, 271, 548, 562, 567
 Dányádi János 705–706
 Dardanus I. Pompéry János
 Darton, R. 525
 Darvas Iván 377
 Darvas József 377
 Darwin, Charles 113
 Dávid András 557
 Dávid Gyula 494
 Dávidházi Péter 2, 25, 26, 40, 41, 108, 109, 111, 118, 131, 172, 187, 518, 647, 657
 Davis, N. Z. 525
 Davroltius, Antonius 583
 Daxelmüller, Christoph 145, 149, 150
 Dayka Gábor 153, 154, 163, 168, 277, 280
 De l'Hommeau 697

 De Robertis, Domenico 558
 Deák Ferenc 303, 306, 309, 315, 316
 Deák István 698
 Debreceni Attila 170
 Debreceni Ember Pál 270, 391
 Debreceni Szabó István 361, 372
 Debreceni Tamásné Tarjáni Margit 393
 Decker, H. 539
 Decsy Sámuel 153, 513
 Dee, John 535
 Degré Alajos 55
 Deissner, Kurt 265
 Delrio, Martin 138, 140, 142, 145
 Demek Győző 276
 Demeter Márton 84–88, 95–97, 99
 Demoszthenész 264
 Dénes Iván Zoltán 316
 Dénes Zsófia 195, 201
 Dengeleghy Biró Péter 635
 Derrida, Jacques 673
 Déry István 400
 Déry Tibor 60, 221–224, 349, 352, 376, 703
 Déryné Széppataki Róza 401, 402, 409, 410
 Descartes, René 105, 168, 526, 530, 534, 538, 706
 Desessartz, Jean 453
 Desewffy Marcell 55
 Dési Márton 366
 Desnos, Robert 333
 Desprez, Guillaume 453
 Dessewffy Aurél 316–319
 Dessewffy Emil 295, 318
 Dessewffy József 55, 72, 276, 285, 295, 306, 513, 514
 Dévai Csáki Miklós 365, 372
 Dézsi Lajos 452–454, 463, 558, 644, 645, 648, 677, 679
 Di Francesco, Amedeo 120, 732
 Diaz, Furio 639
 Dickens, Charles 54, 699
 Diderot, Denis 280, 281
 Didier, Béatrice 328
 Dielheim, Johann Hermann 697
 Dietericus, Cunrad 205, 206, 208, 209, 211, 212, 388
 Diogenész 266
 Diósi Ödönne Brüll Adél 201
 Diószegi Sámuel 360, 363, 372

- Divini Pál 370–372
 Dobai István 706
 Dobai Székely András 69
 Dobai Székely Sámuel 597
 Dobay András 69
 Dobay Mátyás 69
 Dobay Zsigmond 70
 Dobó Jakab 647, 648, 656, 671, 672, 675
 Dobos István 513
 Dobozi János 396, 397
 Dobrossi István 440
 Dobrossy István 5, 9, 11, 13
 Dobszay László 550, 551
 Dóczy Jenő 201
 Dókus Sámuel 514
 Dolby, Laura M. 323
 Domanovszky Sándor 299
 Domokos János 43
 Domokos Mátyás 342, 346, 347
 Domokos Terézia 43
 Donne, John 565
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 222, 223, 348, 482, 485, 487
 Dotoli, G. 525, 539
 Dózsa György 253, 555, 557
 Döbrentei Gábor 79, 80, 278, 290, 405, 410, 511, 514–516
 Dömötör Ákos 149
 Dömötör Pál 516
 Dömötör Tekla 542, 617, 633
 Draskovich, gróf 62
 Draskovich Miklós, id. 67
 Draskovith János 269
 Drexel, Jeremias 582
 Dreyfus, Hubert L. 661
 Dronke, Peter 567
 Drugeth János 530
 Du Bellay, Joachim 567
 Duchamp, Marcel 703
 Duchet, Michèle 161
 Duczyńska Ilona 355
 Dugonics András 128, 153, 163, 166
 Duhamel, Georges 479
 Duhem, Pierre 273
 Duhr, Bernhard 147, 148
 Dukai Takács Judit 376, 514
 Dukkon Ágnes 535, 537, 594, 732
 Dumas, Alexander 18, 699
 Dunaközy Hiador 104
 Dutka Ákos 197, 198, 201
 Duval, A. 403
 Dux Adolf 12, 122
 Dux Alfréd 424
 Dülme, Richard von 619
 Dümmerth Dezső 568
 Dvideland, Reimund 580
 Ebreo, Leone 666
 Eck Bálint 696
 Eckhardt Sándor 154, 158, 549, 641, 647, 666, 660, 671, 677
 Édes Gergely 160, 161
 Eggenberger Ferenc 696
 Egressy Ákos 55, 57
 Egressy Gábor 55, 57, 60, 104
 Egri Péter 224
 Ehalt, H. Ch. 534
 Ehrard, Jean 158, 168
 Eineder, George 644
 Eisemann György 122–124, 423, 424, 435, 699–701
 Eisenberg 634
 Eisler 330
 Eleonora, magyar királyné 582, 591
 Elias, Norbert 526, 529
 Eliot, Thomas Stearnes 482, 483, 703
 Ellebodus, Nicasius 535
 Előd Nóra 647
 Eluard, Paul 474, 476
 Emmerson, Caryl 321
 Emődi Dániel 6
 Endrey Walter 538
 Endrődi Sándor 14, 17
 Endter, Wolfgang 597
 Engel Pál 568
 Enyedi István 369
 Eörsi István 353
 Eötvös József 13, 14, 15, 20, 22, 23, 32, 55, 78, 109, 182, 295, 297–309, 311–319, 378, 441
 Eötvös Károly 29, 30, 31, 43, 47, 48
 Eötvös Loránd 38
 Epiktétosz 266
 Epimenides 269
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 263, 266
 Ercey Sándor 55
 T. Erdélyi Ilona 4, 5, 20, 122, 175, 186, 713

- Erdélyi János 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 18,
 19, 20, 21, 22, 39, 55, 172, 174–176, 186,
 713–717
 Erdélyi József (1795) 630, 631
 Erdélyi József 478
 Erdélyi Pál 508
 Erdélyi Zsuzsanna 525, 533, 534, 539, 732
 Erdőbényei Deák János 206
 Erdődy Ádám 68
 Erdődy Edit 327, 703
 Erdődy Farkas 67
 Erdődy Farkas, ifj. 67
 Erdődy Farkasné Thuróczy Borbála 67
 Erdődy György 64, 68
 Ernst, Paul 354
 Erődi Dániel 687
 Erzgräber, Willi 557
 Eschenmayer, Adolph Karl August 54
 Esterházy család 589, 697
 Esterházy Gáspár 66
 Esterházy György 590
 Esterházy László 66
 Esterházy Pál 64, 69, 226, 230–232, 235, 239,
 529, 727
 Esterházy Péter 487
 Esterházy Tamás 66
 Esterházy Zsigmond 65, 66
 Esze Tamás 494, 609, 616
 Eszéki István 636
 Eszterházy Károly 512, 513
 Euagorasz 394
 Evlia Cselebi 61, 533

 Fábchich József 153, 163
 Fabinyi Tibor 539
 Fabius Cunctator 237
 Fábri Anna 59, 131, 424, 425, 429, 432, 433
 Fábry Zoltán 252, 254–256, 480
 Faisant, C. 539
 Faius, Johannes 134
 Fallenbüchl Zoltán 67
 Faludi Ferenc 14, 121, 166, 496, 507
 Falusi Dániel 62, 70
 Falusi Miklós 62
 Fanchali Jób János 617, 660
 Faragó József 732
 Farbaký Péter 685, 686
 Fava, Domenico 639–641

 Fáy András 73, 197 73
 Fayer László 315
 Fazekas Mihály 153, 163
 Fedák Sári 197, 198
 Fegyverneki Izsák 206
 Fehér Dezső 193
 Fehérváry Géza 731
 Fejérváry Miklós 55, 57
 Fekete Gáspár 515
 Fél Edit 525
 Feller, François Xavier de 697
 Felsőbüki Nagy Pál 513
 Felvinczi György 508, 509, 704, 706
 Felvinczi István 366, 372
 Fénelon, François de 567
 Fenicki, Franciscus Stanislaus 148
 Fenyő István 16, 71, 99, 166, 173, 186, 295, 306,
 310, 313, 318, 319, 447
 Fenyő Miksa 195
 I. Ferdinánd, magyar király 615
 II. Ferdinánd, magyar király 324
 III. Ferdinánd, magyar király 582, 596, 597
 Ferdinánd Mária, bajor fejedelem 237
 Ferenc, lotharingiai fejedelem 641
 I. Ferenc, magyar király 299, 314
 I. Ferenc József, magyar király 35
 Ferenczffy Lőrinc 641
 Ferenczi László 702, 703
 Ferenczi Zoltán 62, 405, 407, 408, 411
 Ferenczy János 124–126, 128, 130
 Ferenczy József 316, 448
 Ferenczy Lajos 73, 79
 Ferus, Georgius 587
 Fessler Ignác 609
 Fest Sándor 554
 Festetich család 242
 Feszty Árpádné Jókai Róza 421, 434, 435
 Feuer-Tóth Rózsa 685, 686
 Feuerbach, Ludwig 315
 Fezl, Hans 644
 Fiafalvi György 495
 Fichte, Immanuel Hermann von 105
 Fichte, Johann Gottlieb 105, 301
 Ficino, Marsilio 526, 594, 596, 666
 Filangieri, Gaetano 315
 Filloux, Carloni 466
 Fináti Ignác 707
 Firdusi 177

- Firtembergh, báró 234
 Fischart, Johann 565
 Fischer Éva 226, 229
 Fischer von Erlach 120
 Fischer, Edda 140
 Fitz József 683
 Fitzgerald, Edward 341
 Flascht, Sebastian 144
 Flaubert, Gustav 54, 485
 Fleischer, Fredrick 447, 448
 Florescu, Vasile 262
 Florus, Publius Annius 364, 381
 Flögel, K. F. 159
 Fodor András 258
 Fodor Ilona 475
 Fogarasi János 105, 687, 688, 690, 693
 Font Zsuzsa 649, 677
 Fónyi Aszalai István 589
 Fónyi Gézáné 376
 Forbáth Imre 242–258, 473–478, 480, 481
 Forgách Ádám 66
 Forgách Mihály 721
 Forstall, Marcus 229, 233
 Foucault, Michel 118, 649, 650, 661, 675
 Földes Anna 475
 Földessy Gyula 188, 189, 198, 199, 201
 Földi János 166, 687, 688
 France, Anatol 467
 Frangepán Ferenc 231–233, 235, 236, 238, 242
 Frangepán György 67
 Frangepán György, ifj. 68
 Frankenburg Adolf 3
 Franul-Weissenthurn, Johanna 400, 404
 Franyó Zoltán 197, 198, 201
 Franz, Georg 298
 Fráter György 681
 Frenzel, Elisabeth 56, 60
 Freud, Siegmund 60, 331, 333, 335, 336, 473, 662
 Fricssy Ádám 136
 Fried István 124, 165, 166, 414, 447, 448, 450, 528
 Friedrich Ildikó 71
 Friedrich, Philipp 590
 Frigyes, Pfalzi 489, 492, 493
 Frigyes Vilmos 237
 Frónius Mihály 161
 Frölich Dávid 529, 537, 596–598, 601–606
 Frölich János 596, 599
 Frye, Northrop 662
 Fuchs I. Forbáth Imre
 Fuchs, Leonard 537
 Fuhrmann, Matthias 708
 Futó György 391
 Füleki András 360
 Fülepi Lajos 483
 IV. Fülöp, császár 324
 Fülöp Géza 510
 Fülöp, L. M. W. S. 226, 229
 Füst Milán 60, 221, 338, 376, 479
 Gaal Jenő 305
 Gaál József 630
 Gabelsberger Franz Xaver 345
 Gábor Júlia 448
 Gadamer Hans-Georg 647
 Gál István 346
 Gál János 27, 28, 30, 31, 34, 37, 43
 Galavics Géza 526, 535
 Gáldi László 20, 688
 Galilei, Galileo 100, 596, 599, 603, 605
 Galluzzi, Giguccio 639
 Gálos Rezső 170, 713
 Gángó Gábor 324
 Gara László 478, 479
 Garay János 7, 9, 18, 413
 Gárdonyi Albert 642
 Cs. Gárdonyi Klára 510
 Garetius, Johannes 137
 Garin, Eugenio 266, 273, 274
 Gassendi, Pierre 168
 Gazda István 112
 Gegesi Nemes Gábor 360
 Gejzánovics Sándor 506, 507
 Geleji Katona István 265, 269, 382, 383, 385, 573, 574
 Gellért, püspök 119
 Gellért Oszkár 479
 Gémes B. ? 536
 Gent, Guilelmus a 137
 Gent, Justus van 686
 George, Stefan 338
 Gereblyés László 251, 481
 Gerenday Ambrus 104
 Gerézdi Rabán 542, 544, 553, 648, 729
 Gergei Albert 557, 566, 676

- Gergely, Nagy Szent 138, 458
 Gergely, Nüsszai Szent 261, 456
 Gergely András 109, 119, 112
 Gergely Pál 186
 Gergely Sámuel 532
 Gergelylaki Miklós 70
 Gergye László 275, 283, 294, 709, 711, 712
 Gerhardt, Paul 566
 Gerő András 128
 Gerskovics, Alekszandr 377
 Gertrud von Hackeborn 583
 Gide, André 467
 Gidófalvi V. Péter 369, 370, 372
 Gilicze Gábor 496
 Ginzburg, Carlo 529
 Giotto di Bondone 539
 Giovanni Unghero 596
 Girzik, Franz Xaver 400, 408, 409
 Gleich, Alois 404, 405
 Gnisci, Armando 129
 Gobius, Johannes 133
 Goethe, Johann Wolfgang 11, 18, 48, 72, 73,
 176, 195, 282, 293, 338, 342, 469, 602, 699
 Goldzich, Wlad 320
 Goldziher Ignác 308, 378
 Goll, Ivan 474
 Gomba Szabolcsné 391
 Gombocz Zoltán 509
 Gombrich, Ernst 539
 Góngora y Argote, Luis 564
 Gopfert, Herbert G. 694
 Gorkij, Maxim 222
 Goubert, J. P. 536
 Gourmont, Rémy de 467
 Gozsdu Elek 701
 Gömöri György 81, 225, 228, 489
 Gönczy Soma 406
 Gönyey Sándor 539
 Görösöni Ambrus 557, 608, 609, 612, 614, 683
 Görgei Mihály 706
 Görgei Pál 396
 Görög István 402
 Graff, Andreas 204–206, 209, 211, 212, 382,
 388, 569, 570
 Grammond, Barthélémy de 728
 Grassalkovichok 697
 Grasselli Etelka 517
 Greguss Ágost 8, 9, 10, 122, 176, 533
 Grillparzer, Franz 60, 110
 Grimm, Jacob 144
 Grimm, Wilhelm 144
 Grósz Bella 34
 Grosz, Wilhelm 703
 Grotius, Hugo von 530
 Grünhut Adolf 58
 Grünhór Orbán 415
 Grynaeus, Johann Jacob 599
 Grynaeus Tamás 537
 Guarino da Verona 320–322
 Gubernáth Antal 707
 Guérant, P. M. 453
 Guevara, Antonio de 568
 Guicciardini, Francesco 598
 Guilhem de Peitieu 567
 Guillén, Claudio 484
 Guizot, Guillaume 312
 Gulyás Pál 365, 369, 683
 Gusdorf, George 159
 Guszev, Jurij 376
 Gutgessel Dávid 683
 Guyot, Bertrand Georges 137
 Guzmics Izidor 515, 516
 Gvadányi József 3, 155, 157, 568
 Gyalogi, Joannes 263
 Gyalókay J. 70
 Gyalui Farkas 44
 Gyárfás Ágnes 160, 169
 Gyeborin, Abram 357
 Gyenis Vilmos 149, 580
 Gyéressy Béla 68
 Gyerőffi Györgyné Kemény Kata 85
 Gyertyán Ervin 331
 Cs. Gyimesi Éva 662
 Gyömrői Edit 328–332, 335
 Gyöngyösi István 156, 175, 204, 529, 532, 538,
 541, 613–615, 620, 705, 727
 Györfly György 648
 G. Györfly Katalin 696
 György Eszter 399, 402–411
 György Lajos 509
 Győri György 704
 Győry L. János 149
 Gyulai Pál 1, 14, 19, 20, 25, 40, 41, 42, 55, 111,
 112, 116, 118, 175–178, 181–183, 186, 400,
 465, 553

- Gyulay Ferenc 70
 Gyulay Ferencné Kácsándy Zsuzsanna (Susie)
 275–277, 278, 283, 286, 290–294
 Gyulay Karolina (Lotti) 276–278, 280, 282–284,
 286–292, 294
 Gyulay Lajos 286
 Gyurikovits György 296
- Haászová, Jarmila 474
 Hadrovics László 525, 730
 Hahnemann, Christian Friedrich Samuel 100
 Haiman György 368
 Hajdu Lajos 298
 Hajnal István 531
 Hajnal Mátyás 264
 Hajnóczy István 409
 Hajnóczy József 301–304, 313, 318, 319
 Halász Péter 609
 Haller János 533
 Háló Kovács József 169
 Hammacher, Emil 353
 Hamvay István 62
 Hankiss Elemér 402
 Hankiss János 56
 Hansen, Peter Andreas 54, 58
 Hanuy Ferenc 81, 324
 Harari, Josué V. 649, 657
 Haraszi Sándor 696
 Harasztosi 62
 Hargittay Emil 324, 386
 Harsányi István 510, 648
 Hartlieb, Johann 661
 Hartmann, August 555
 Hartwick, püspök 633
 Hassaureck, Franz Josef 403
 Hatvany Lajos 347
 Haugwitz, Friedrich Wilhelm 297
 Hauptmann, Gerhard 470
 Hausner Gábor 61, 70, 71, 226
 K. Havas Géza 305
 Havas István 47
 Havas László 82, 381
 Hawthorne, Nathaniel 54, 438
 Hay, Louis 328
 Hebbel, Friedrich 178, 184, 354, 470
 Hebenstreit-Wilfert, Hildegard 135
 Heckenast Gusztáv 440–444, 448–450
 Hegedűs Nándor 193, 194, 196–201
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 175, 308, 312,
 351, 353
 Hegyi Ferenc 154
 Heigl Ambrus 634
 Heinrich Gusztáv 407, 558, 560, 718
 Heisterbach, Caesarius von 134
 Heiszler Vilmos 110
 Heitz, Paul 559
 Héjjas Eszter 225, 226, 234
 Helembai Sámuel 206
 Hell Miksa 54
 Heltai Gáspár 560, 561, 609, 611, 612, 615, 656,
 680, 683
 Heltai Gáspár, ifj. 656, 661
 Heltai Gáspárné 537, 682, 683
 IV. Henrik, francia király 156
 Hensler, Karl Friedrich 400
 Henszlmann Imre 2, 5, 7, 13, 21
 Herczeg Ferenc 43, 195
 Herder, Johann Gottfried 165–167, 171, 526
 Herepei János 359, 360, 364–366, 369, 370, 372
 Hermann Imre 160
 Hermann István 354, 423, 429
 Herner János 649, 677
 Herodes 634, 635
 Herodotosz 265
 Herolt, Johannes 133, 134
 Herrmann, Léon 265
 Hervay Ferenc 68
 Hervey, James 155, 157, 158
 Herzen, Alekszander Ivanovics 378
 Hessels, J. H. 489
 Hésziodosz 106
 Hevenesi Gábor 588
 Hevesy Iván 352
 Heyinger, A. 708
 Híador I. Jámor Pál
 Hidas Antal 257
 Hintz Simon 360
 Hippokratész 271
 Hírlapi űr I. Kelmény László
 Hitler, Adolf 343
 Hodászi Lukács 386, 396
 Hodászi Miklós 386, 387, 390, 391, 395
 Hoefnagel, Joris 533
 Hofer Tamás 525
 Hoffgreff György 658
 Hoffhalter Rudolf 682, 683, 684

- Hofmann, E. T. A. 54, 58, 60, 223
 Hofmannsegg, Johann C. von 697
 Hohenlohe, Julius 226, 232, 239–241
 Holbach, Paul Heinrich Dietrich 171
 Holl Béla 147, 636, 641, 642, 658
 Homérosz 42, 48, 172, 263, 265, 323, 548, 701
 Homonnai Drugeth István 392
 Hondorff, Andreas 149
 Honko, Lauri 579, 580
 Honterus, Johann 597, 604
 Hopp Lajos 134, 378, 452, 526, 579, 617, 698
 Hoppál Mihály 536, 542
 Horányi Attila 686
 Horányi Mátyás 119
 Horatius, Quintus Flaccus 3, 9, 13, 52, 263, 265, 266, 338
 Horkai László 169
 Horkheimer, Max 353
 Hormayr, Joseph 516
 Horn Ildikó 61, 63, 70, 71
 Hornyik Miklós 221
 Horvát István 73, 77, 124–130, 299
 Horváth Antal 516
 Horváth Döme 401
 B. Horváth Irma 196
 Horváth Iván 166, 320, 553, 559, 561–564, 580, 646–651, 657, 658, 660, 661, 677, 679, 682, 731, 763
 Horváth János (XIX. sz.) 515
 Horváth János 6, 14, 18, 21, 78, 114, 166, 176, 186, 399, 446, 507, 528, 530, 553, 555, 646, 650, 687–689, 698, 722
 Horváth Károly 99
 Horváth Krisztina 732
 Hospinianus, Rudolphus 145
 Hothersall, David 54
 Houchet, Jean-Charles 675
 Howard, Donald R. 137
 Hőgye István 512
 Hörmann János András 641
 Hrabanus Maurus 263
 Hrabovszky Antal 515
 Hradsky, Ladislav 255
 H. Húbert Gabriella 566, 649, 677
 Hughes, James Langston 251
 Hugo, Victor 15, 447
 Huidobro, Vicente 474
 Hunfalvi Pál 105
 Hunyadi család 607, 609, 712
 Hunyadi János 557, 565, 566, 568, 607, 610
 Hunyadi László 555, 557, 607
 Huszti József 686
 Huszti Péter 676, 677, 679–682, 684
 Huszti Szabó István 367, 369
 Hutten, Ulrich von 565
 Ibrányi Wolfgang 163
 Ibsen, Henrik 48, 470
 Iffland, August Wilhelm 404
 Ignác, Loyolai Szent 583
 Ignotus 464–473
 Illés Béla 376
 Illés László 348, 373–376
 Illésházy Gábor 63
 Illésházy Gáspár 598, 599, 605
 Illésházy György 63
 Illésházy István 563, 695
 Illéssy János 206
 Illyés András 262, 264, 266, 271
 Illyés Gyula 12, 242–258, 337, 347, 473–481, 703
 Illyés Gyuláné Kozmucz Flóra 243, 253, 257
 Illyés István 261, 263, 266
 Ilosvai Selymes Péter 608, 614, 683
 Imecz Pál 62
 Imre László 108–110, 111–118, 701
 Imre Samu 555
 Imregh Mónika 228
 Incze Ernő 44
 Indig Ottó 196
 Ipolyi Arnold 527
 Iratosi T. János 387, 395
 Irinyi József 55, 312
 Ispán Ferenc 70, 71
 Ispán István 70
 I. István, magyar király 532, 533, 554, 568
 Iswolsky, Helene 320
 Iszokratész 394
 Ivánfi Mihály 547
 Ivanich Pál I. Ivanovich Pál
 Ivanovich Pál 68
 Iványi Béla 642
 Iványi-Grünwald Béla, ifj.
 Izsák József 475
 Jádi Ferenc 328, 331
 Jäger Jóska 631

- Jahoda, Joannis 587
 I. Jakab, angol király 541
 Jaklin Balázs 705
 Jakó Elemér 201
 Jakó Zsigmond 360, 361, 363, 368, 530, 531, 534, 535
 Jakobi Györgyi 685
 Jakobson, Roman 485
 Jámbor Pál 18
 James, Henry 54, 482, 484
 Jancsó Adrienne 257
 Jancsó Benedek 445
 Jancsó Elemér 534
 Jankovics József 535, 649, 657, 658, 704–706, 723
 Jankovics Marcell 732
 Jankovits László 320, 732
 János, Aranyzájú, Szent 262, 458
 János Fülöp, mainzi fejedelem 62, 234, 235, 237
 János György, szász fejedelem 237
 Janóti András 706
 Janus Pannonius 50–53, 120, 320–323, 596
 Jastrzębska, Jolanta 704
 Jászai Mari 197
 Jászberényi Pál 228
 Jászberényi Tamás 587
 Jászi Oszkár 318
 Jean Paul 58, 60
 Jecourt 226
 Jedin, Hubert 135
 Jedlik Ányos 55, 56
 Jeggle, U. 580
 Jekelfalussy József 433
 Jenci Ferenc 137, 681
 Jenne, Franz 697
 Jeromos, Szent 263, 268, 270, 456, 604, 605, 708
 Jogi I. Fogarasi János
 Johnson, E. 448
 Jókai Mór 20, 21, 24, 26–29, 31–39–49, 55, 57, 59, 111, 123, 198, 377, 378, 414, 415, 417–423, 424–439, 472
 Jókai (Benke) Róza 421
 Jókay Józsefné 55
 Jolles, André 111
 Joós Ferenc 404–406, 409
 Josephus Flavius 604
 Jósika Miklós 53–60, 243, 246, 513, 516
 Joyce, James 703
 József, nádor 299, 319
 I. József, magyar király 538
 II. József, magyar király 152, 296–298, 300, 301, 305
 József Attila 327–337, 373, 377, 478, 480
 József Farkas 350, 373–376
 Juhász Géza 336
 Juhász László 52
 Julow Viktor 113
 Kabalo, Thyra B. 137
 Kabdebó Lóránt 154, 336, 337, 339, 342–344, 347
 Kadar 631
 Kádár Judit 414, 439
 Kádár Zoltán 539
 Kaffka Margit 33
 Kafka, Franz 337, 702
 Káldi György 142, 143, 262, 266, 639
 Kalla Zsuzsa 441
 Kállai Albert 392
 Kátlay G. Katalin 320
 Kátlay Péter 515
 Kallimakhosz 285
 Kálmán Béla 546, 547
 Kálmán C. György 112
 Kálmán József 129
 Kálmány Lajos 627, 631, 632
 Kalmár János 70
 Kalmár Melinda 375
 Kálnoki László 602
 Kalvin, Johann 136, 266, 506
 Kamenszkij, A. 647
 Kamody Miklós 510
 Kandó Gábor 513, 515
 Kanizsai Orsolya 536
 Kannisto, Artturi 546
 Kant, Immanuel 105, 160, 169, 171, 301
 Kanyaró Ferenc 84, 85, 493–496, 506–509
 Kapitanovics, Pet 547
 Kapitány György 556
 Kaposi Edit 539
 Kaposi Kis István 395
 Kapossy Pál 206
 Kaprinai István 268
 Kapos János 631
 Karacs Teréz 401, 410

- Karácsonyi Béla 364
 Karafiáth Judit 702–704
 Kardos Albert 454
 Kardos László 336–338, 341, 344, 345
 Kardos Péter 468
 Kardos Tibor 50, 52, 119, 558, 633
 Karinthy Frigyes 60, 376, 377
 Kármán József 159, 170
 Karneadész 594
 Karnien, Alfred 661
 Károlyi András 206
 Károlyi Árpád 67, 531
 Károlyi Péter 382
 Károlyi Sándor 84, 85, 89, 535
 Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina 84–89
 Karthausi Névtelen 529, 530, 648
 Kassai György 703
 Kassai István 267
 Kassák Lajos 221, 222, 242, 243, 338, 348–353,
 376, 474, 475, 478, 698, 703
 Katona Géza 57
 Katona István 153
 Katona József 377, 399–413
 Katona József, id. 401, 405, 409, 410
 Katona Lajos 553
 Kaunitz, Wenzel Anton 296
 Kauz Gyula 110
 Kazinczy Eugénia 290
 Kazinczy Ferenc 46, 72, 73, 77–80, 121, 125,
 155, 160, 161, 275, 276, 278–284, 286–294,
 311, 325, 326, 401, 444, 510–513, 515, 710
 Kazinczy Ferencné 515
 Kazinczy Gábor 325
 Kazinczy Lajos 515
 Kazinczy László 511
 Kazinczy Marcus Aemilius Ferenc 285
 Kecskeméti C. János 382
 Kecskeméti Gábor 381, 392, 398, 646
 Kecskeméti H. István 360
 Kecskés András 691, 693
 Keglevich László 67
 Kelcz Imre 609
 Kelemen, Alexandriai, Szent 263, 270
 IV. Kelemen, pápa 272
 Kelemen Lajos 493, 509, 534
 Keleti Károly 430
 Kelevéz Ágnes 327
 Kelmenfy László 17, 19, 20
 Kemény István 558
 Kemény János 71, 228
 Kemény Jánosné Lónyai Anna 71
 Kemény Zsigmond 15, 45, 55, 109, 111, 112,
 182, 183, 267, 311, 312, 422, 481–488, 701
 Kempis, Thomas 137, 267
 Kende Zsigmond 314
 Kendeffi János 368
 Kenéz János 475
 Képes Géza 344
 Kepler, Johannes 599, 600, 602–604
 Kerecsényi Dezső 446
 Kerecsényi Judit 648
 Kerényi Ferenc 377, 399, 413
 Kerényi Frigyes 6
 Keresszegi Herman István 149, 391
 Keresztési Sámuel 365
 Keresztury Dezső 186
 Keresztury Mária 179, 186
 Kerthény Károly 122
 Kerti Fábrián 589
 Kéry János 64
 Keserű Bálint 360–362, 364, 366
 Keserű Katalin 109
 Keserűi Dajka János 386, 396
 Kettler, David 353
 Keveházi Katalin 364
 Kézai Simon 178, 568
 Kézy Mózes 515
 Khevenhüller-Metsch, Johann Josef 697
 Kibédi Varga Áron 203, 204, 210
 Kierkegaard, Søren 483
 Kikó Károly 54
 Kilényi Dávid 406, 409, 411
 Kilián István 609, 631, 633, 635–638, 732
 Kininger C. V. 513
 Király Erzsébet 398
 Király György 452–454
 Király István 195–197, 200, 201, 373, 699
 Kirchner, Gottfried 663, 664
 B. Kis Attila 646, 732
 Kis Domokos 83
 Kis János 79, 173, 276, 280, 284, 285, 291 293,
 511, 515
 Kis Tholnay Szabó András 536
 Kisdi Benedek 454
 Kisfaludy Károly 74, 120, 407, 412, 413
 Kisfaludy Sándor 120, 175, 444, 449

- Kisfaludy Zsigmond 67
 Kismarjai Veszelin Pál 382
 Kiss András 656
 Kiss Anikó 518
 Kiss Áron 386
 Kiss Elemér 517
 Kiss Elemér, ifj. 518
 Kiss Erika 320
 Kiss Gy. Csaba 110, 484
 Kiss József 334
 Kiss József I, 14, 517, 518
 É. Kiss Katalin 112
 Kiss Kornél 681
 Kiss László 525
 Kiss Mária 525
 Kiss Péter 518
 Kissling, Hans J. 229
 Kisviczay Péter 669
 Kíváncsi I. Varga Ilona
 Klaniczay Gábor 535, 568
 Klaniczay Tibor 62, 66, 67, 70, 71, 119, 228,
 242, 374, 521, 525, 526, 534, 535, 538, 541,
 542, 549, 553, 564, 566, 579, 581, 620, 641,
 648, 660, 664, 686, 705, 718–731
 Klapka György 110
 Kleist, Heinrich von 54
 Kleinszky László 412
 Klimesch, Thomas 278, 280, 281
 Klobusiczky András 66, 70
 Kluge, Carl Alexander Ferdinand 56
 Knapp Éva 139, 146, 581, 708
 Kóbor Tamás 465
 Koch Lajos 419
 Kocsis Rózsa 376, 377
 Kocziány László 494, 496, 506
 Koczás Sándor 131
 Koczogh Ákos 350
 Kodály Zoltán 543, 545
 Kodolányi János 480
 Koepfel, Emil 18
 Kókay György 15, 694, 695, 709–711
 Kollár, Adam 296, 709
 Kollár Ferenc 296
 Kollonich, Leopold Karl 65
 Kollonich, Leopold Karl apja 65
 Kolozsvári István 369
 Komáromi Csipkés György 382, 396, 577
 Komáromi János 705
 Komenský, Jan Amos 206–208, 212, 526, 530,
 534, 600, 637
 Komját Aladár 257
 Komjáthy Jenő 123, 700
 Komlós Aladár 244, 247, 465, 479
 Komlós András 682–684
 Komlóssy Ferenc 401, 405, 407, 408, 411, 412
 Komlowszki Tibor 541, 542, 565, 646, 648, 656
 Komócsy József 46
 Komoróczy Emőke 376
 Koncz József 361, 362, 369
 Kont István 555, 557
 Kopácsy József 629
 Kopcsányi Márton 138, 139, 146
 Kopernikus, Nicolaus 594, 602, 604, 605
 Koppány Tibor 535
 Koppitz, Hans-Joachim 557, 567
 Koribouth, Michael Thomas 590
 Kornis Gyula 324
 Kornis Mihály 514, 515
 Korompay H. János 1, 23, 717
 Korsch, Karl 357
 Kosáry Domokos 22, 66, 153, 154, 297, 298,
 305, 528, 529
 Kossuth Dániel 631
 Kossuth Lajos 101, 295, 303, 305, 309, 315, 316,
 515, 698
 Kosztolányi Dezső 60, 182, 224, 376, 699, 701,
 720
 Kotzebue, August Friedrich 401, 403, 408, 409,
 415–420, 422, 425–427, 439
 Kovachich Márton 513
 Kovács Ágnes 85
 Kovács Endre 207
 Kovács Gyárfás 454
 Kovács I. Gábor 441, 537
 Kovács István 484
 Kovács József 375, 376
 Kovács Pista 631, 632
 Kovács Sándor 646
 V. Kovács Sándor 50, 676
 Kovács Sándor Iván 61, 225–227, 232, 532, 540,
 541, 681, 725
 Kovacsóczy Mihály 7, 423
 Kovalovszky Miklós 188, 201
 Kovásznai Imre 392
 Kováts Gyula 207
 Kováts János I. Jókai Mór

Kovács Mihály 54
 Kozocsa Sándor 446
 Kölcsey Ádámné Szuhányi Jozéfa 448, 450
 Kölcsey Antónia 448–450
 Kölcsey Ferenc 54, 56, 71–80, 121, 295, 303,
 305, 310–316, 318, 319, 440–442, 444–451,
 514, 515, 672, 691, 692
 Kölcsey Kálmán 444, 447
 Köleséri Sámuel 85, 535, 577
 Könczöl Csaba 525
 Könyves Máté 404, 405
 Köpeczi Béla 161, 297, 298, 374, 525, 699
 Köprülü Ahmed 241, 533
 Körmendi Géza 732
 Körner, Theodor 71, 72, 74–79
 Kőrösi Henrik 29
 Kőrösi László 30, 31, 36–39, 43, 46–48
 Kőrösi Sándor 640
 Körtvélyesi András 539
 Kőszeghy Alajos 400
 Kőszeghy Péter 561, 724, 732
 Krausz Tamás 357
 Kriebel János 513–515
 Kristeller, Paul Oskar 686
 Kristó Gyula 568
 Kristó Ildikó 536
 Kristóf György 28–31, 34, 36, 39, 40, 42, 43,
 46
 Kríza Ildikó 607, 609, 615, 732
 Kriza János 495
 Kropotkin, Pjotr Alekszejevics 222
 Kubinyi András 526
 Kuhn, Thomas S. 26, 646
 Kulcsár Ágnes 535
 Kulcsár Péter 131, 325, 493, 530, 610, 726
 Kulin Ferenc 447
 Kulcsár István 128, 514
 Kun Béla 350, 475
 Kun Sámuel 621
 Kunszery Gyula 201
 Kurcz Ágnes 528
 Kurz, Dora 566, 567
 Kuthy Lajos 55
 Kutuzov 513
 Kutzbach, K. A. 354
 Kühár Flóris 263
 Küllös Imola 134, 526, 543, 544, 579, 616, 617,
 732

Kybler, Benignus 141, 588
 Kyferti Goldbergensis Silesii, Christiani 382
 La Mettrie, Julius Offray 170, 171
 La Motray, Aubry de 697
 Laborfalvi Róza 33, 415, 420, 421, 433
 Labourt, Jérôme 263
 Lacan 650
 Lach 543
 Lackner Kristóf 580
 Lactantius, Lucius Caecilius Firminianus 273
 Laczkó P. 527
 Ladányi Sándor 361–370
 Laetus, Georgius 382, 385, 572
 Laghi, Nicola 137
 I. Lajos, Nagy, magyar király 68, 69, 85, 177,
 182 557
 II. Lajos, magyar király 615
 XIV. Lajos, francia király 225, 234, 235, 237
 Lajtha László 539
 Lakatos Péter 494, 618, 619, 626
 Lakatos Vince 268
 Lamartine, Alphonse de 18, 20
 Lancesák Gabriella 69
 Landerer János Mihály 608
 Landererné, Katalin 607
 Landfester, Rüdiger 140
 Landler Jenő 478
 Landovics István 264–267
 Landsberg, Joannes Justus 583
 Láng Ádám János 401
 Láng Gusztáv 75
 Lang, Helmut 642
 Láng József 188
 Láng Lajos 433
 Lanson, Gustave 114
 Lanson, Louis 467
 Lányi Ernő 415, 419
 Largeaud, M. 245
 Laskai Csókás Péter 206
 Laskai Matkó János 382
 I. László, magyar király 528, 533, 554, 726
 IV. László, Kun, magyar király 406
 V. László, magyar király 565, 615
 László József 406
 Laszlovsky József 526
 Latinovits Zoltán 377
 Lauffer Vilmos 448

- Lauka Gusztáv 22
 Lausberg, Heinrich 393
 Le Goff, J. 525
 Le Tellier 226
 Lechner, Kaspar 147
 Léda I. Diósi Ödönne Brüll Adél
 Lehel, vezér 554
 Lehmann, Johann 697
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 534, 538
 Lemaître, Jules 467
 Lemnius Emporicus, Simon 598
 Lemovicensis, Gerardus 134
 Lenau, Nikolaus 121
 Lencsés György 537
 Lendvai L. Ferenc 354
 Lendvay Márton 421
 Lendvayné Hivatal Anikó 420, 421
 Lengyel András 331, 332
 Lengyel Dénes 36, 42, 44, 47, 424
 Lengyel József 257
 Lengyel László 169
 Lenhossék Mihály 54
 Lenin, Vlagyimir Iljics 255, 357
 Lenkei Júlia 703
 Leó, Nagy Szent 458
 Leonhard, Rudolf 251
 Lerminier 312
 Lesznai Anna 353
 Leto, Pomponio 686
 Leucht, Valentin 134, 140
 Levaillant, Jean 328
 Levi, Ezio 558, 559
 Levi, Paul 355
 Liebig, Justus von 470
 Ligeti Erika 730
 Lilien Antal 411
 Liliencron, R. von 555, 556
 Lindig, Erika 150
 Lindsay, Jack 157
 I. Lipót, magyar király 65, 225, 226, 228, 229, 231, 234–238, 240, 591, 616
 II. Lipót, magyar király 296
 Lippay György 62, 64, 535, 538, 541, 590
 Lippay János 540, 590
 Lippeloo, Zacharia 583
 Lipsius, Justus 205, 695, 721, 728
 Liptszky, Joannes 363
 Liptay Sándor 295
 Lisznyai Kálmán 6, 109, 111
 Liszt Ferenc 378
 Livius Titus 263, 728
 Lobkowitz Poppel Éva I. Batthyány Ferencné
 Lommatzsch, Erhard 559
 Longfellow, Henry Wadsworth 472
 Lónyay Gábor 513, 514
 Lope de Vega, Felix 567
 Lórántffy Zsuzsanna 63, 205, 206
 Lorris I. Morris, William
 Losonczy Anna 729
 Lotman, Jurij 113
 Lourdes Saraiva, Maria de 564
 Lovászy Károly 334
 Lovászy Márton 334
 Lőrinczy Huba 112
 Lubac, Henri de 263, 273
 Lucanus, Marcus Annaeus 52, 557
 Lucilius, Gaius 266
 Ludányi Mária 647, 648, 661
 Lugo, Joannes de 590
 Lukács, kanonok 539
 Lukács György 224, 348, 350–358, 375, 465, 471, 476, 478, 702, 703
 Lukács László (S.J.) 81, 82
 Lukács László 136
 Lukács Móric 298, 301, 307, 309, 311, 312, 315
 Lukácsy Sándor 99, 101, 186, 261, 274, 699
 Lukanics Ottilia 420, 422, 434
 Luraghi, Raimondo 227, 231
 Luther, Martin 45, 136, 143, 144, 596, 603, 605
 Luzsénszky Sámuel 63
 Luzsinszky, Joachim 590
 Lück, Georg 376
 Lükő Gábor 543
 Lyakovics János Vince 514
 Lycosthenes, Conrad 139
 Maác László 539
 Mabre-Cramoysie, S. 463
 Macaulay, Thomas Babington 308, 312
 Machiavelli, Niccolo 727
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 602
 Mácza János 376
 Madách Aladár 55
 Madách Gáspár 565
 Madách Imre 27, 37, 123, 311, 312, 378
 Madarassy János 515

- Madas Edit 530
 Maffei, Joannes Petrus 584
 Magellan, Fernao de 598, 603
 Magliabechi, Antonio 639–641, 644, 645
 Magnus Olaus 598, 599
 Magyari István 81, 392
 Magyari Kósa Péter 362, 372
 Mailáth János 54, 55, 72, 73
 Maintenon, Madame de 453
 Maior, Johannes 135
 Mair, Johan le 598
 F. Majláth Augusztia 374, 375
 Majláth János 514
 Makkai László 205, 206
 Málnási Ödön 533
 Malson, Lucien 161
 Malvezzi, Virgilio 728
 Mályusz Elemér 530, 568
 Mályuszné Császár Edit 401, 406, 412
 Mandrou, Robert 525, 557
 Mann, Thomas 518
 Manojlovics Tódor 198
 Manulescu, R. 531
 Maran, René 251
 Maraviglia, Giuseppe Maria 237
 Marcellus 238, 394
 Marczali Henrik 154, 305
 Margalits Ede 67
 Mária Terézia, magyar királynő 120, 296–298,
 596, 608, 614, 641, 695, 698, 709
 Máriafi István I. Szaicz Leó
 Marinetti, Tommaso 703
 Markovits Iván 345
 Markovits Györgyi 375
 Márkus György 526
 Marones 263
 Marosi Ernő 539
 Marót Károly 553
 Marotti, Arthur F. 565
 Marquise, Madame la 514
 Marracci, Ippolito 583
 Martelli, Fabio 231, 237
 Martens, Gunter 657
 Martin György 539
 Martinkó András 8
 Martinkó Bertalan 648, 661
 Martino, Alberto 694
 Martinovics Ignác 302
 Márton Gabriella 196
 Márton István 169
 Márton József 513–515
 Martonfalvi György 209, 387, 394
 Martonfalvi Tóth György 572, 574, 575
 Marx, Karl 353, 356, 468
 Marzio, Galeotto 554, 609
 Massa, Eugenio 273
 Máté Iván 305
 Mathesius, Johannes 143
 Mathieu, Pierre 728
 Matthiesson, Friedrich 276
 Matusek András 705
 Matuszak, Juliane 135
 I. Mátyás, magyar király 143, 177, 526, 557,
 559, 568, 607–609, 612–615, 683, 685, 686,
 694, 723, 725
 Maurer, Wilhelm 594, 599, 604
 I. Maximilian I. I. Miksa
 Mayr, Leonard 146
 Mazsu János 109
 Mechtild von Magdeburg 583
 Medgyesi Pál 206, 215, 383, 394–397, 572–574,
 576, 577
 Medici család 639
 III. Medici, Cosimo 640
 Medici, Lodovico de 639
 Mednyánszky Alajos 324
 Mednyánszky Jónás 66
 Medve Miklós 195
 Melanchthon, Philipp 145, 205, 381, 594, 596,
 600, 604
 Meletyinszkij, J. M. 422, 646
 Melius Péter 537
 Melmicanus, Daniel 492
 Menander 269
 Ménard, Pierre 651
 Mérei Gyula 428
 Merényi Oszkár 76, 79
 G. Merva Mária 310
 Mesmer, Franz Anton 54, 55
 Mesterházi Miklós 354, 355, 357
 Mészáros István 54
 Metastasio, Pietro Antonio 698
 Metternich, Klemens von 299, 300, 316
 Metzger, Wolfram 135
 Metzner, Ernst Eric 557
 Meyer, C. F. 338

- Mezei József 701
 Mezei Márta 71
 Micheli, Mario de 333
 Miháltz István 267
 Mikes Kelemen 378, 452–454, 457, 463, 532, 541
 Mikes Mihály 85
 Mikó Imre 112
 Mikolai Hegedüs János 577
 Mikoletzky, Hanns Leo 297
 I. Miksa, magyar király 557
 Mikszáth Kálmán 28–36, 38, 39, 41–43, 45–48, 123, 131, 377
 Miletz János 409, 410
 Milfait Ferkó 629–631
 Mill, John Stuart 308
 Miller, Hillis J. 487, 661
 Milotai Nyilas István 382
 Milton, John 18, 178, 448, 729
 Minucius Felix 263
 Mirto, Alfonso 645
 Mistanik, Ján 549, 660
 Miskolci S. János 395
 Miskolczy Lajosné Kölcsey Klára 450
 Mitkovics Gyula 647, 648, 661
 Mitro, A. 639
 Mitrofanov, Paul von 298
 Mitruly Miklós 552
 Módis László 392, 601
 Mohay András 539
 Moholy József 4
 Molière 538
 Molnár Borbála 156
 Molnár Ferenc 377, 703
 Molnár József 648
 Molnár Sándor 226, 229
 Moneta, Francesco 228
 Monok István 61–63, 136, 364, 532
 Monoszlóy András 143, 144
 Montaigne, Michel 567
 Montecuccoli, Raimondo 227, 231–233, 237–240
 Montesquieu, Charles Louis 72, 165, 297
 Mora, kereskedő 234, 235
 Morall, E. J. 668
 Morbidelli, Giacomo 229
 Moréri 452–454
 Mórícz család 31
 Mórícz György 31
 Mórícz Zsigmond 182, 183, 185, 186, 377
 Moro, Lodovico il 685
 Morris, William 4711
 Morvay Győző 20, 21
 Muchembled, R. 525
 Mucsi Ferenc 131
 Muguet, Fr. 463
 Munels Pál 258
 Munkácsi Bernát 546, 547
 Muraközy Gyula 3
 Murányi Zsigmond 401, 404, 410
 Murphy, James J. 384
 Müller, Jan-Dirk 557
 Müller László 324
 Müller Salamon 198
 Müller, Ulrich 555
 Müller, Wilhelm 292
 Müllner, Adolf 410
 Müntzer, Thomas 355
 Nadányi János 228
 Nádasdy Ferenc 62–65, 69, 241, 392, 536–537
 Nádasdy Ferencné 65
 Nádasdy Lajos 708
 Nádasdy Tamás 529, 532, 535, 536
 Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya 532
 Nádas János 147, 581, 583–589, 592, 593
 Nádas Lajos 3, 8, 10–13, 15–18, 22
 Nádas Alfons 263
 Nádor György 526, 538
 Nádudvari P. Péter 362, 363, 365
 Nádudvari Sámuel 363, 364, 372
 Nagy Andor 196–198, 201
 Nagy Endre 191, 196, 197, 200, 202
 Nagy Ferenc 513
 Nagy Ferenc, professzor 285
 Nagy Gábor 510, 511
 Nagy Géza 86, 530
 Nagy Ignác 3, 11
 Nagy Ilona 732
 Nagy Iván 62, 64, 67, 527
 Nagy János 401
 Nagy Lajos 329
 Nagy Lajos (jogász) 315
 Nagy László (hadtörténész) 706
 B. Nagy Margit 535
 Nagy Miklós 36, 44, 426, 437, 438, 487

Nagy Péter 328
 Nagy Péter (rabló) 622
 Nagy Sámuel 155, 160
 Nagy Sándor 25, 29, 42
 Nagyari Benedek 572
 Nagybánkai Mátyás 557
 Nakatenus, Wilhelm 582
 Nalácz István 369
 Nani-Mocenigo, Filippo 227
 Napoleon, Buonaparte 305, 465
 III. Napoleon 57
 Neefs, Jacques 328
 Negri, Antonio 226, 227, 231–236, 239, 241, 242
 Négyesy László 543, 647, 648, 688, 726
 Némédi Lajos 156
 Nemeskürty István 149, 561
 Németh Andor 327, 331
 Németh Antal 410
 Németh G. Béla 7, 22, 108, 109, 183, 184, 186, 422, 481, 482, 486, 720
 Németh Lajos 703
 Németh László 117, 182, 183, 186, 346, 376, 377, 484, 486
 Newhauser, Richard 137
 Newton, Isaac 168, 605
 Nezval, Vítězslav 251, 256, 476, 481
 Nickel, Goswin 590
 Nider, Johannes 134
 Niebuhr, Barthold 716
 Nieremberg, Eusebio 138
 Nieremberg, Joannes 584
 Nietzsche, Friedrich 341, 352, 700, 701
 Niny I. Prónay Simonné Hirgeist Anna
 Nitri, Mauritio 229, 237
 Nógrádi László 27, 32, 36, 39, 43, 44
 Nógrádi Sándor 42
 Nókay Antal 650
 Nothdurft, Klaus-Dieter 266, 272
 Nováky Hajnalka 646
 Novelly József 20
 Nuzzo, Armando 639, 732

 Nyéki Vörös Mátyás 563, 564, 642, 681, 704
 Nyerges Judit 649
 V. Nyilassy Vilma 1
 Nyíró Lajos 579, 702
 Nyíry Erzsébet 708

O. C. 227
 Obernyik Károly 448–450
 Ochtinay Antal 100, 101
 Okruczky Ferenc 513
 Oláh Miklós 529
 Olgyay Gáspár 104
 Oltványi Ambrus I, 74, 414
 Omar Khajjam 341
 Ong, W. J. 650
 VIII. Orbán, pápa 324, 325
 Orbán Balázs 84
 Orczy Lőrinc 126, 152, 155, 171, 512, 516
 Origanus, professzor 605
 Órigenész 262, 263
 Orlay Petrich Soma 33
 Orlovsky Géza 676, 727
 Orosz Ferenc 708
 Orosz József 105–107
 Orosz László 201, 399, 410, 413
 Oroszhegyi (Szabó) Jóna 56
 Orros György 566
 Ortutay Gyula 542
 Osvát Ernő 195, 222, 247, 473
 Ottó, német-római császár 554
 Ovidius, Publius Naso 51–53, 265, 272, 323

Öry Miklós 81, 324
 Ötvös Péter 646, 656

P. F. 106
 Paccori v. Pacory, M. 453
 Padányi Bíró Márton 261
 Padányi Klára 168, 169
 Pajor Gáspár 129
 Pajorin Klára 596, 686
 Pákh Albert 177
 Pál, Remete Szent 708
 Pál, Szent 269, 270, 458
 Pál József 281, 282, 539
 Palatinszki 630
 Pálffy Márton 508
 Pálffy Ferdinánd 101
 Pálffy István 536
 Pálffy Károly 155
 Pálffy Miklós 63–66, 69
 Palladio, Andrea 121
 Pallakius, Georgius 634

- Pálóczi Horváth Ádám 153, 154, 159, 160,
510–512, 516, 518, 691
- Pándi Pál 14, 447, 699
- Panofsky, E. 534, 540
- Pap Andor 630
- Pap Benedek 649
- Pap Endre 450
- Pápai Páriz Ferenc 86, 361, 369, 529, 530, 704
- Pápay Sámuel 127
- Papp Géza 550
- Papp János (Jancsi) 196
- Paracelsus 54
- Pártos Zoltán 662
- Pásztor Emil 510
- Pataki Ferenc 1
- Pataki István 369
- Pataki Névtelen 646–649, 656, 661, 671, 673
- Pataky László 389
- Pathai András 391
- Patkanov 546
- Patouillet, N. 463
- Patyi Attila 671
- Pázmány Péter 81–83, 142, 143, 263–265,
268–274, 324, 381, 588, 639, 645
- Pebworth, Ted Larry 565
- Péchy Ferenc 649
- Pécseli Király Imre 204, 381, 385, 386, 388,
393, 394
- Pécsváradi Péter 387
- Péczeli József 154–159, 161, 164, 170
- Pelsőczy Kovács János 365, 366, 372
- Penke Olga 162
- Péntek István 708
- Peraldus, Guillelmus I. Peraud, Guillaume
- Peraud, Guillaume 137
- Percy, Thomas 526, 671
- Perényi Gábor 392
- Pergő Celesztin 404, 405
- Periklész 263, 394
- Perini, L. 639
- Perjés Géza 226, 227, 231, 232, 238, 541
- Perry, Milman 553
- Pesovár Ernő 539
- Pesthy Gábor 639
- Péter Katalin 225, 227, 732
- Péter László 336, 347
- Peterdi Etelka 198
- Péterfy Jenő 40, 42, 468
- Péteri Takács József 126, 127
- Pethő Tibor 696
- Pethő Zsigmond 64
- Petneki Áron 725
- Petőfi Sándor 1–3, 5–23, 27, 31, 33, 55, 57, 69,
111, 121, 122, 163, 166, 175, 177, 180–182,
316, 377, 378, 507, 517, 518, 541, 548, 630,
690–693, 699
- Petrarca, Francesco 121, 322, 562, 666, 685, 686
- Petrás Incze János 548
- Petrichevich Horváth Lázár 18, 22
- Petrik Géza 607, 608
- Petrytyevith Horváth Boldizsár 85
- Petrytyevith Horváth Kozma 85
- Petrus Damianus 263
- Pettkő Béla 66, 70
- Pfanschmidtne 513
- Philo 604
- Phoenicius I. Fenicki
- Physiologus 539, 540
- Picasso, Pablo 703
- Piccini, I. 728
- Piccolomini, Enea Silvio 138, 266, 647, 673, 674
- Pico della Mirandola, Giovanni 594
- Picone, M. 558
- Pidal, Ramón Menéndez 554
- Pietro-Leopoldo, lotharingiai herceg 640
- Pilinszky János 185, 186, 691
- Pindaros 50, 76
- Pintér Gábor 360–371
- Pintér Judit 236
- Pintér Márta 526
- Pinthus, Kurt 349, 350
- Pirnát Antal 398, 555, 557, 561, 732
- Piscator, Philippus Ludovicus 204–206, 208,
211, 212, 382, 383, 388, 394, 395, 569, 570
- Pitoëff, Georges 703
- II. Pius pápa I. Piccolomini, Enea Silvio
- Pizarro, Francisco 598
- Platón 262, 264–266, 281, 287, 320, 594, 596,
666, 691
- Plautus 266
- Plinius 138, 271, 394, 601
- Plinius, ifj. 686
- Plotinosz 666
- Plutarkhosz 138, 268, 270, 598, 712
- Pócs Éva 536
- Podmaniczky Géza 730

- Podmaniczky Lajos 515
 Poe, Edgar Allan 54, 223
 Pogány Béla 245
 Pogány Péter 630
 Pokoly József 508
 Polgár László 641
 Pomeau, René 156
 Pomogáts Béla 221, 377, 703
 Pompéry János 3, 9–11
 Ponori Thewrewk Emil 286
 Ponori Thewrewk József 516
 Poór János 305
 Poór Jenő 3, 4, 9
 Pope, Alexander 158, 170
 Popper Leó 472
 Porcia, Bartolomeo 232–234
 Pósaaházi János 206, 706
 Pound, Ezra 703
 Prácsér Albert 664
 Preto, Paolo 233
 Priorato, Galeazzo Gualdo 233
 Privigyei Miklós 704
 Progymnasmata, Francisco Sylvio 212
 Prónay Simonné Hirgeist Anna 286
 Propertius 51, 52
 Propp, Vlagyimir Jakovlevics 111, 422
 Proust, Marcel 467, 468, 703
 Ptolemaiosz 594, 602, 604
 Pugliese, Guglielmo 555
 Pukánszky Béla 166, 556
 Pulci, Luigi 558, 566
 Pulszky Ágost 324
 Pulszky Ferenc 3, 5, 7, 14, 15, 18, 20, 43, 46, 309, 716, 730
 Purkircher György 535
 Puskin, Alekszandr 252
 Püchler, Vitus 595
 Püsky János 589
 Püspöki Péter 705
 Püspöki Szilágyi János 364, 372
 Quintilianus, Marcus Fabius 204, 321, 381, 383, 384, 393, 664
 Rába György 337, 341–344, 346
 Rabelais, François 320, 525, 529, 536, 537, 661
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 11
 Rabi István 621
 Rabinow, Paul 661
 Rabutin de Bussy, Jean-Louis 83
 Racine, Louis 168, 567
 Rácz Sámuel 159
 Radati, Michael 384
 Radau 387, 388
 Ráday Gedeon, id. 155, 280, 511, 695
 Radeaux 438
 Raderus, Matthäus 583, 584
 Rádl Ödön 196
 Radnay Tivadar I. Gerenday Ambrus
 Radvánszky Polyxéna 275, 286, 293, 294
 Radvánszky Teréz 275, 283, 286, 293, 294
 Radványi László 355
 Raffaello Santi 280, 282
 Ragland-Sullivan, Ellie 650
 Rahner, Karl 140
 Rajeczky Benjámin 527, 528, 549, 550, 551
 Rajna, Pio 554
 Rákóczi Erzsébet 61, 68
 I. Rákóczi Ferehc 147, 205
 II. Rákóczi Ferenc 83, 205, 271, 378, 452, 493, 494, 527, 529, 532, 697
 I. Rákóczi György 81, 205, 324
 II. Rákóczi György 62, 66, 69–71, 205, 228, 493, 494
 Rákóczi László 61–71
 Rákóczi Lászlóné 63
 Rákóczi Zsigmond 573
 Rákóczi Zsigmond, ifj. 366
 Rákos, Petr 255
 Rákos Sándor 548
 Rákosi Jenő 28, 30, 197
 Rákosi Mátyás 253
 Ramus, Petrus 206, 208–212, 214, 216, 569, 577
 Ranallo, Buccio di 560
 Rapaics Raymund 538
 Rasmussen, Halfdan 548
 Ráth Mátyás 166
 Rathenau, Walter 353
 Rathmann János 165
 Raveau, M. 452
 Ray, Man 703
 Raynal, abbé 162
 Razzi, Silvano 138
 Regiomontanus (Müller, Johannes) 594
 Reguly Antal 546
 Reherrmann, Ernst Heinrich 133

- Reiner Bertalan 54
 Reinitz Béla 196
 Rejtő István 131
 Rembrandt, Hermensz van Rijn 700
 Remenyik Zsigmond 376
 Ress Imre 110
 Révai József 252, 257, 355, 356, 374–376, 699
 Révai Miklós 126, 127, 164, 166, 507
 Révay Miklós 67
 Reviczky Gyula 701
 Rhäticus, Georg Joachim 605
 Rhédei Ferenc 395, 396
 Rhédei Ferencné 397
 Rhédei László 396, 397
 Rho, Giovanni 138
 Ribadeneira, Petrus 584
 Richardson, Samuel 566
 Ricoeur, Paul 663
 Ricuperati, Giuseppe 228, 229
 Riedele András 513
 Riedl Frigyes 113, 446, 527
 Riedl Szende 177
 Rieseberg 598
 Riffaterre, Michael 485
 Rigó Béla 407
 Rilke, Rainer Maria 699, 700
 Rimaszombati Kis István 366, 372
 Rimaszombati Mihály (másik) 367
 Rimaszombati Mihály 367, 372
 Rimay János 529, 541, 563–566, 614, 641, 644, 645, 647, 650, 674, 695, 727
 Rimbaud, Arthur 246, 337
 Ritoók Zsigmond 50, 52
 Ritoókné Szalay Ágnes 647–649, 660, 673
 Ritter, Fr. 559
 Robponičan, Ján 251
 Rodríguez-Monino, Antonio 564
 Roger, Alain 702
 Rohonyi Zoltán 447
 Rómer Flóris 527
 Rónay György 337
 Ronsard, Pierre de 600
 Rosignoli, Carolus Gregorius 588
 Rostand, Edmond 195
 Róthkrepf Gábor 400, 405, 412
 Rott, Johann Jakob 513
 Rottal János 533
 Rotteck, Karl Wenzeslaus 441, 442
 Rousseau, Jean-Jacques 35, 161, 427, 566, 664
 Royer Pál János 696
 Rózsa György 62
 Röel, Hermann Alexander 362, 364, 365, 368, 370, 371
 Röhrich, Lutz 150
 Ruchich János 71
 Rudas László 357
 Rudel, Jaufre 560
 Rummy Károly György 104, 512, 516
 Ruskin, John 467, 471,
 Ruspanti, Roberto 698
 Ruzsnyák István 374, 375
 Ruttkai Éva 377
 Ruzicska Pál 122
 Ryan, Marie-Laure 579
 Rycaut, Paul 229
 Sabbadini, Remigio 321
 Sabellico, Coccio Marcantonio 598
 Sachs, Hans 556, 565
 Sáfrán Györgyi 186, 401
 Sagredo, Giovanni 227, 228, 235, 236, 240, 241
 Sahlhausen Móric 513
 Saint-Pé, P. de 452
 Sajó I. Jókai Mór
 Sajó Géza 137
 Sajó Tamás 540
 Sajóvölgyi 3
 Salamon Ferenc (XIX.sz.) 527
 Salamon Ferenc 176, 186
 Salyámosy Miklós 376
 Sambucus I. Zsámboky János
 Sand, George 699
 Sándor, Nagy, macedón király 38, 43, 44, 50, 237, 247, 316, 535, 538, 683
 Sándor István (1750) 608
 Sándor István 55, 186
 Sándor Lipót, nádor 694
 Sándor Miklós 63
 Sándor Pál 705
 Santa Clara, Abraham a 588
 Sante Craciotti 120
 Sapegno, Natalino 558
 Sára Péter 200
 Sarasa, Alphonse a 57
 Sarkadi Imre 377
 Sarkady János 18

- Sárközi György 347
 Sárközy Péter 119–121, 327, 335
 Sárosi Paula 195
 Sárosy Gyula 55
 Sáróy Szabó Sámuel 513
 Sárpataki Márton 368
 Sartorius, Andreas 634, 636
 Sárvári Pál 169, 513
 Sas Ede 196
 Sauvage, Marcel 474
 Savigny, Friedrich Carl von 301
 Schedel Ferenc l. Toldy Ferenc
 Scheffczyk, Leo 581
 Scheiber Sándor 334
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 105, 301, 647
 Schenda Rudolf 135, 140, 149, 580
 Schiller Erzsébet 131
 Schiller, Friedrich 401
 Schlegel, August Wilhelm 172, 185, 186
 Schlosser, Johann Georg 4
 Schlözer, August Ludwig 513
 Schmidt, Alfred 353
 Schmidt, Leopold 555, 556
 Schmidt, R. 529
 Schmitt, Jean-Claude 647
 Schnatzinger, Joannes 636
 Schnädelbach, Hermann 353
 Schneider, Alois 140
 Schopenhauer, Arthur 58, 60
 Schottus, Franciscus 134
 Schout, Wilhelm 598
 Schön, Johann 408
 Schöpflin Aladár 200
 Schram Ferenc 143, 636
 Schröder, Friedrich Ludwig 401
 Schünemann, Konrad 568
 Schvarzenberg József 454
 Scouville, Philipp 136
 Scultetus, Abraham 382, 384, 385, 387, 396, 571
 Sdrin, Nicolo l. Zrínyi Miklós
 Sebeok, Thomas A. 551
 Sebestyén Gyula 648
 Seghers, Anna 355
 Seigneuret, Jean-Charles 427
 Seip, Christoph 697
 Selhamer, Christophorus 587
 Semsey Ferenc 61, 62
 Semsey György 61
 Semsey Pál 62
 Seneca, Lucius Annaeus 52, 53, 261, 262, 265–274, 728
 Sennyey Ferenc 64
 Seprődi János 508
 Serényi Pál 66
 Servet, Michael 506, 507
 Sestan, Ernesto 639
 Sestini, Domenico 697
 Sesztalov, Juvan 547
 Sevilai Izidor 263
 Sextus Amarcus 567
 Sforza, Francesco 686
 Shakespeare, William 11, 25, 26, 29, 40, 48, 341, 401, 413, 473, 548, 567, 647, 699
 Sheldon, Gilbert 228
 Shelley, Percy Bysshe 338
 Sibmacher, Johann 533
 Siciliano, Italo 554
 Sictor Rokyčanský, Jan 489, 492
 Siderius János 642
 Sidney, Philip 535
 Sidonius Apollinarius 263
 Sigonius, Carlo 598
 Sík Sándor 324, 687
 Sikabonyi Antal 47
 Silverman, Kaja 650
 Simon Máté 261
 Simon Pál 442
 Simonyi Imre 56
 Simonyi Károly 594
 Simonyi Zsigmond 67
 Simplicius, Thomas 634
 Sinkó Ervin 356, 357, 375, 376
 Sinkó Ferenc 150
 Sipos Béla 191–193
 Sipos Pál 514, 516
 Siri, Vittorio 727, 728
 Skwarczyńska, Stefania 579
 Smky F. l. Komlóssy Ferenc
 Soarez, Cyprian 204, 381, 384, 385, 388, 397
 Solt Andor 399, 411, 413, 440, 449, 450
 Soltau, Fr. Leonard von 555
 Soltész Erzsébet 137
 J. Soltész Katalin 20
 Soltész Zoltánné 359
 Solymosi Nagy Mihály 366, 704

XXX

- Solymossy Sándor 543
 Sommervogel, Carlos 581
 Somogyi Endre 199
 Somogyi Sándor 176, 186
 Somolky I. Komlóssy Ferenc
 Soós Ferenc, id. 364, 365, 372
 Soós György 69
 Soós István 125, 129, 130, 512
 Sorel, Georges 358
 Sós Ádám 69
 T. Sóthi Dávid 369
 Souches, Louis Rattuit de 230
 Souday, Paul 467
 Sőtér István 29–31, 38, 42, 44, 424, 447, 482, 699, 720
 Spaar, gróf 237
 Spanneut, Michael 263
 Spanola, Filippo 63
 Spencer, Herbert 468
 Spengler, Oswald 353
 Spielmann József 536, 537
 Spinelli, Pietro Antonio 138
 Stade, Johannes 598
 Stankovítsi Leopold 267, 268
 Stark András 328, 331
 Statius, Publicus 52
 Staud Géza 634–636, 707
 Stegmayer, Matthäus 410
 Stein, Gertrude 703
 Stengel, Georg 140, 141, 146, 582
 Stephanus Aegopolitanus Ungarus 360
 Sterne, Laurence 440
 Stettner-Zádor György 99
 Stevenson, Robert Louis 223
 Stier, Georg 122
 Stoll Béla 327, 329–331, 334, 335, 493, 507, 549, 565, 617, 618, 620, 625, 626, 631, 648, 657, 658, 660, 661, 671, 676, 677, 682, 706
 Stone, L. 526, 529
 Stöger, Johannes 581
 Strozier, Robert M. 322
 Strozza, Titus Vespasianus 53
 Strozzi, gróf 240, 241
 Suchenwirt, Peter 556
 Sugár István 532
 Sujánszky Antal 6
 Sundhausen, Holm 165
 Suphan 165
 Surius, Laurentius 135, 138, 139, 142, 147, 583
 Susa I. Souches
 Sükei Károly 23
 Sütő András 377
 Swieten, Gerard van 296, 298, 299, 313
 Swieten, Gottfried van 298, 299
 Swift, Jonathan 224
 Switek, Günther 138
 Sylvester János 381
 Szabad György 316
 Szabó András 205, 599
 Szabó Attila 537
 Szabó Dénes 20
 Szabó Ferenc 186
 Szabó Ferenc (1706) 638
 Szabó Ferenc (S.J.) 81
 Szabó G. Zoltán 203, 437, 438, 440
 Szabó Géza 360, 496, 555, 641, 645, 646, 660, 679, 682, 684
 Szabó Géza 382, 386
 Szabó György 124, 125
 Szabó György 333
 Szabó István 732
 Szabó Károly 360–362, 527
 Szabó Lajos 150
 Szabó László 28, 32, 33, 36–41, 45
 Z. Szabó László 510
 Szabó Lőrinc 336–339, 341–347, 478, 624
 Szabó Péter 732
 Szabó Sámuel 514
 Szabó T. Attila 67, 507, 535
 Szabó Zoltán 75
 Szabolcsi Hedvig 525
 Szabolcsi Miklós 327, 373
 Szaitz Leo Mária 128, 162, 163, 165, 167, 168
 Szajbély Mihály 109, 111, 184, 441, 443
 Szakály Ferenc 532
 Szakolczai István 507
 Szalai Anna 173, 174, 186, 444
 Szalay László 55, 78, 295–304, 306–316, 318, 319, 441, 443, 527
 Szalay Péter 299
 Szalay Sámuel 512
 Szalkovich Ádám 589
 Szamosközy István 618
 Szamota István 696
 Szántai Mihály 206

Szántai Pócs István 395
 Szapáry Ferenc 54, 58
 Szapolyai János 615
 Szapolyai János Zsigmond 683
 Szapor Judit 541
 Szarvas Gábor 67
 Szász Károly 15, 176
 Szász Zoltán 329, 331
 Szathmári István 713, 715
 Szathmárnémeti Mihály 365, 367
 Szathmáry Király Ádám 534
 Szatmári Lázár Miklós 396
 Szauder József 72, 154, 157, 166, 168–170, 275, 277, 288, 289, 291, 441, 446, 447, 450, 605
 Szauder Józsefné 72, 441, 450
 Szauder Mária I. Szauder Józsefné
 Szeberényi Lajos 6, 9, 10
 Széchényi Ferenc 160
 Széchenyi István 100–102, 106, 295, 305–310, 312–314, 318, 319, 486, 487, 515, 699
 Széchenyiek 697
 Széchy György 228
 Széchy Károly 62, 65–68, 70, 155, 157, 730
 Széchy Mária 536, 589
 Szederkényi István 366, 372
 Szegedi András 683
 Szegedi Ferenc Lénárd 589, 591
 Szegedi Gergely 683, 705
 Szegedi Kőrös Gáspár 529, 535–537
 Szegedi Lőrinc 683
 Szegedy-Maszák Mihály 111, 131, 183, 422, 481–487
 Székely György 420
 Székely György 532
 Székely László 532
 Szekeres György 251
 Szekeres László 415
 Szekfű Gyula 324, 527
 Szelepcsényi György 591
 Szelestei Nagy László 236, 238, 537
 Szelestey László 22
 Szelim, szultán 705
 Szemere István 514
 Szemere Lászlóné 515
 Szemere Miklós 3, 5, 21, 515
 Szemere Pál 2, 72–80, 181, 310, 311, 440–442, 444, 448, 450, 514, 515
 Szemere Samu 526
 Szenci Kertész Ábrahám 395
 Szenci Molnár Albert 386, 571, 639, 640, 642
 Szendrei Janka 550, 551
 Szendrey Ignác 699
 Szendrey Júlia 699
 Szendrey Zsigmond 615
 Szentgyörgyi Gellérd 169
 Szentgyörgyi István 513
 Szentiványi Bartók János 84–88
 Szentiványi Dezső 136
 Szentkuthy Miklós 482, 703
 Szentmártoni Bodó János 495
 Szentmiklóssy Alajos 514, 515
 Szentpáli N. Ferenc 704
 Szentsei György 534
 Szép Ernő 339
 Szepes Erika 542
 Szepsi Korocz András 390, 392, 396
 Szerb Antal 347
 Szerb Antalné 347
 Szerémi György 555
 Szeverin I. Dobrossy István
 Szigeti Csaba 70, 559, 565, 646, 650, 651, 657, 669, 674, 675, 732
 Szigeti József 531
 Szigligeti Ede 413, 568
 Szikszai Fabricius Balázs 206
 Szilády Áron 648, 718
 Szilágyi András 245
 Szilágyi Benjámin István 206
 Szilágyi Erzsébet 611
 Szilágyi Ferenc (XIX. sz.) 22
 Szilágyi Ferenc 166, 325
 Szilágyi István 177
 Szilágyi János 376
 Szilágyi János (érsek) 62, 63
 Szilágyi Kemény János 371
 Szilágyi Márton 130, 370–372, 385, 389, 394, 440
 Szilágyi Pál 401, 411
 Szilágyi Péter 363, 370–372
 Szilágyi Sámuel 156
 Szilágyi Sándor 66
 Szilágyi Tönkö Márton 370, 572, 574–576
 Szilasi László 24, 49, 646, 732
 Szilasi Vilmos 346
 Szimonidesz Lajos 62
 Szini Gyula 44

- Szinnyei Ferenc 446
 Szinnyei József 206, 361–370, 511, 512, 608, 640
 Szinnyei József, id. 402
 Szirmai Erika 324
 Szirmai Kalós Bertalan 516
 Szirmay András 528, 529
 Szirmay Péterné 513
 Szkhárosi Horváth András 633
 Szlatky Mária 540
 Szlávy János 277
 Szluha Demeter 707
 Szobotka Tibor 337
 Szohner Olga 197
 Szokratész 159, 263, 266
 Szolimán, szultán 165, 231
 Szontagh Gusztáv 74, 100, 173–175
 Szophoklész 197
 Szotyínova, Tatjana Alexejeva 546
 Szőke György 335
 Szőke Péter 551
 Szöllősi János 206
 Szőnyi B. 364, 372
 Szőnyi Etelka 649, 677
 Szőnyi Gergely 362, 363
 Szőnyi György Endre 535
 Szőnyi K. Gergely 362, 372
 Szörényi László 183, 186, 187, 203, 437, 438, 712
 Sztálin 347
 L. Sztanó László 228
 Szteblin, M. I. 647
 Sztójka László 201
 Szuromi Lajos 687–693
 Szücs Dániel 514
 Szücs János 514
 Szücs Jenő 528, 530, 568
 Szücsi József 99, 100
 Szűts Dezső 193
 Szvorényi József 74

 Tabéry Géza 44
 Tacitus, Cornelius Publius 263, 554, 602, 727, 728
 Taine, Hippolyte 115, 464
 Takács Béla 540
 Takács Ferenc 117
 H. Takács Marianna 535
 Takács Péter 313

 Takács Sándor 616
 Takács Zoltán 196
 Takáts József 128
 Takáts Sándor 164, 535
 Talaueus [Talon] 208, 569
 Talvj asszony 122
 Tamás Attila 475
 Tamás, Aquinói Szent 263, 456, 471, 604
 Tamási Áron 376
 Tar Lőrinc 554
 Tarjányi Eszter 60
 Tarnai Andor 124, 125, 168, 169, 203, 204, 213, 381, 384, 528, 530, 569, 572, 573, 576, 577, 597, 731
 Tarnóc Márton 658
 Tarnóczy István 645
 Tarquinius Superbus 668
 Tasso, Torquato 121, 179, 180, 184, 195, 398, 525, 726, 728
 Tatai P. Mihály 397
 Tatár, M. Maria 54, 56
 Tatár Péter 615
 Tatay István 6
 Tatianosz 263
 Taxner-Tóth Ernő 310, 441, 447
 Taxonyi János 588
 Técsi János 361, 362, 372, 396
 Técsi L. Mihály 363
 Técsi Mihály 363
 Técsi S. János 362
 Técsy Mihály 372
 Telegdi Miklós 136, 142, 143
 Teleki Blanka 401
 Teleki József 515
 Teleki Mihály 532, 535
 Teleki Mihály (1671–1720) 367
 Teleki Mihályné Vér Judit 367
 Teleki Pál 367
 Teleki Sámuel 50, 52, 53, 72, 322, 323, 695
 Teleki Sándor (XVIII. sz.) 361
 Teleki Sándor (XIX. sz.) 44, 378
 Temesvári Pelbárt 583, 588
 Teőke Elise 515
 Tepliczius, Andreas 634
 Teremi István 386, 395
 Tersácz, Tersáczki I. Frangepán György
 Tersánszky Józsi Jenő 221, 377
 Tertácski I. Frangepán György

- Tertullianus, Quintus Septimius Florens 262,
 265, 266, 458
 Thaly Kálmán 494, 527, 534
 Than Gyula 195
 Theodórosz Metokhitész 594
 Thienemann Tivadar 558, 559, 565, 650, 657, 658
 Thierry, Augustin 312
 Thomson, Ian 320
 Thoroczkai Zsigmond 704
 Thorvaldsen, Bertel 121
 Thököly Imre 205, 706
 Thököly István 599
 Thuküdidész 394
 Thurnwald, R. 548
 Thuróczi János 555
 Thuróczy Benedek 67
 Thury Zoltán 192
 Thury Zsigmond 495–496
 Tibenský, Ján 296
 Tibullus, Albius 272
 Timár Kálmán 143
 Tinódi Sebestyén 172, 532, 555, 556, 614, 658,
 680, 681, 684, 705
 Tiszabecsi Tamás 392
 Todorov, Tzvetan 320
 Tofeusz Mihály 149
 Tokody János 411
 Toldi W. Miklós 363
 Toldy Ferenc 4, 7, 11–13, 15–20, 22, 46, 73, 74,
 77–80 100, 103, 172–175, 179, 181, 182, 187,
 400, 405, 410, 412, 442–446, 449, 511, 515,
 553, 648, 672, 713, 715, 730
 Tollus 61
 Tolnai Balog János 647
 Tolnai Dali János 206
 Tolnai F. István 361, 367
 Tolnai Vilmos 54, 55
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 222, 378, 469, 702
 Tompa Mihály 6, 55, 177, 178, 181, 182
 Tonski, Jan 602
 Tordai Szaniszló Zsigmond 83–89, 94
 Tordai Vilmos 54
 Tordai Zádor 494
 Torkos László 688
 Torma Károly 84–87
 Tornai József 547
 Tótfalusi Kis Miklós 359, 361, 363, 368, 381,
 529, 530, 704
 Tóth Árpád 221, 344–346
 Tóth Béla 54
 Tóth Dezső 14
 Tóth Ferenc 384
 Tóth Gyula 481
 Tóth. I. Gy. 531
 Tóth István 363, 530
 Tóth István (XIX. sz.) 407
 Tóth István 648, 649
 Tóth József 112
 Tóth Lőrinc 30, 31, 299
 Townson, Robert 697
 Tökéné 513
 Törő L. 536
 Töröcsik Mari 377
 Török Imre 67
 Török István 360, 361, 363
 Török János 45
 Török József 514
 Török József, ifj. 514
 Török Józsefné 516
 Török Lajos 275
 Török László 53
 Török Sophie, Kazinczy Ferencné 275–279,
 281–287, 291, 292, 294
 Törös László 186
 Tóttössy Beatrix 327
 Tózsér Árpád 258
 Traianus, Marcus Ulpius 394
 Trattner-Károlyi István 405
 Trefort Ágoston 110, 295, 301, 305–309, 311,
 313, 314
 Trencsényi-Waldapfel Imre 289
 Tribachius 322
 Trócsányi Zsolt 535
 Trollope, Anthony 484
 Truppe, Cesare 230
 Tubach, Frederic C. 579
 Tullius 263, 264
 Turenne, Henry de 232, 237
 Turi Katona János 364, 372
 Turi László 320
 Turóczi-Trostler József 261, 266
 Tüllman Ignác 20
 Tüskés Gábor 133, 139, 151, 526, 579, 581,
 732
 Tverdotia György 327, 330, 331, 702–704
 Tzara, Tristan 251, 474, 476, 481, 703

- Udvarhelyi Miklós 404, 406, 407, 412
 Ugolini, Amadeo 251, 481
 Újfalvi Imre 566
 Újlaki Antal 192
 Ujlaki Ferenc 396
 Ukladov 547
 Ungnád Kristóf 729
 Uray Piroska 386
 Uzoni Fosztó István 84–89

 Ürményi József 129

 Vachot Imre 1. Vahot Imre
 Vachott Sándor 21
 Váczy János 293, 510–512
 Vadai István 642, 646, 649, 676, 677, 681, 732
 Vadász Géza 154
 Vadnay Károly 38
 Vágó József 246
 Vahot Imre 5, 6, 10–13, 21, 104, 400, 402, 412
 Vajda János 701
 Vajda Péter 419
 Vajda Viktor 445
 Vajdakamarási Lőrinc 676
 Vajthó László 710
 Vak (Boros) Gyula 197
 Valery, Paul 328, 703
 Váli Mari 421
 Valjavec, Fritz 298
 Valkai András 608, 614, 683
 Vályi-Nagy Ferenc 513, 514
 Vályné Jókai Eszter 32, 33
 Vámbéry Ármin 308
 Vámfalusi Márton 365, 366, 372
 Van Gogh, Vincent 475
 Van Goyen, Jan 5
 Vanoviczi János 590, 591
 Vanyó László 263
 Váradí 649
 Váradí András 705
 Váradí Antal 410
 Váradí János 596
 Váradí Mihály 391
 Váradí Miklós 397
 Váradí Rác János 396
 Váradí-Sternberg János 378
 Várady Antal 698
 Várady Imre 122

 Várady Zsigmond 196
 Várdai Ferenc 555
 Varga Ilona 193–196
 Varga Imre 493, 494, 534, 622, 633–637, 651, 658, 676, 707, 708
 Varga János 315
 Varga József 196, 202
 Varga Pál 391
 Varga Rózsa 242, 258, 474, 481
 Varga Sándor 631, 632
 Vargha Balázs 201
 Vargyas Lajos 543–552, 690
 Vári Albert 506
 Varjas Béla 542, 553–557, 559–561, 566, 579, 580, 614, 641, 642, 649, 683, 727
 R. Várkonyi Ágnes 61, 62, 225, 228, 231, 232, 235, 236, 238, 241, 525, 526, 528, 540, 568, 731
 Várkonyi Gábor 529
 Városi István 263
 Varro, Marcus 601
 Vas István 691
 Vásárhelyi Gergely 136, 137
 Vásárhelyi Judit 571
 Vay Ádámné Zay Anna 537
 Vay Anna 536
 Vay István 512
 Vay József 513
 Vay Sándor 57
 Vazul, Nagy Szent 263, 270, 458, 604
 Vedres István 271
 Vega, Christophoro de 138
 Venerabilis, Petrus 134
 Venturini, Karl Heinrich Georg 442
 Verbőczy István 315
 Verebélyi Kincső 537
 Veress Endre 641
 Veress Sándor 57
 Vergilius, Publius Maro 9, 28, 52, 179, 198, 265, 321–323, 337, 635, 680
 Verhaeren, Emile 338
 Vernage, Etienne-François 452–454, 463
 Véron, Françoise 147
 Verőczey I. Bajza József
 Verseghy Ferenc 127, 153, 154
 Vértes O. András 161
 Vértesy Jenő 446
 Vespucci, Amerigo 598, 603

- Veszelovszkij, A. N. 646
 Veszelszki Antal 608–612, 614, 615
 Veszprémi B. István 368
 Veszprémi P. István 368, 369, 372
 Vezér Erzsébet 188, 189, 191–193, 195–197, 201, 202, 330
 Vida Tivadar 537
 Vígh Árpád 203, 384
 Vigotszkij, Lev Szemjonovics 321
 Vikár Béla 550
 Vikár László 544, 545, 549
 Viktória, angol királynő 482
 Villon, François 548, 567, 619, 623
 Vilney Antal 122
 Virág Benedek 104, 153, 163, 280, 511, 513, 514
 Virágh László 732
 Viski Márton 371, 372
 Visnovszky Rezső 558
 Vitályos László 201
 Vitéz Imre 512
 Vitéz János 615, 723
 Vitkovics Mihály 73, 77, 516
 Vitnyédi István 62, 63, 71
 Vitringa, Campegius 361, 364, 368, 370
 Vízaknai Bereck György 530
 Vízaknai Briccius György 359, 367, 369, 370
 Vizkelety András 528, 533, 554, 555
 Vogler, Georg 135, 582
 Voigt Vilmos 134, 526, 542, 544, 548, 549, 551, 579, 617, 731
 Voinovich Géza 186
 Vollmer, Renate 141
 Voltaire 11, 155, 156, 158, 161, 170, 171, 526, 697
 Vossius, Gerardus Ioannes 204, 213–215, 381, 388, 569
 Völgyesi Ferenc 54
 Vörös Imre 157, 161
 Vörösmarty Mihály 25, 99, 100, 103–105, 107, 172–176, 181, 182, 377, 411, 413, 442, 443, 630, 690–692
 Vuk Karadžić, Štefan 671

 Wacha Imre 20
 Waeyen, Johannes van der 364
 Wagner, Bartholomäus 134
 Wagner, Georg 228
 Wagner, Michael 161
 Waldapfel József 400–410
 Wallace, A. R. 55
 Wallace, Edgar 246
 Wallenstein, Albrecht Eusebius Wenzel 237
 Wándza Mihály 630
 Wassenhoven, hadmérnök 231, 232
 Watson, George 448
 Webb, James 56
 Weber Antal 166, 483, 713
 Weber, Hanna 166
 Weber, Veit 405
 Weichherz 246, 248
 Weidmann, Franz Karl 407
 Weier, Johann 145
 Wellek, René 113, 114
 Wellesz, Egon 703
 Welter, J.-T. 137
 Wenz, Dominikus 588
 Weöres Sándor 530
 Werbőczy István 129
 Werner, Petrus 587
 Werőczy Ferenc 386, 391, 393
 Wertheimer Ede 299
 Werthes, Friedrich 708
 Wesselényi Ferenc 63, 64, 66, 235, 241, 295, 315, 529, 532, 533, 535, 589
 Wesselényi István 61
 Wesselényi Miklós 516
 Wessely László 475
 Wessenberg, Eberhard 238
 Whitaker, William 81
 Wilde, Oscar 35
 Willisi, Johannes 215
 Winckelmann, Johann Joachim 280, 281, 283
 Winczer, Pawol 703
 V. Windisch Éva 228
 Winter, Eduard 298
 Withaker, William 82, 83
 Wittmann, Reinhard 694
 Wlassics Gyula 47
 Wolff, O. L. B. 122
 Wolkenstein, Oswald von 556
 Wordsworth, William 342
 Worpitz György 384–385, 388
 Wortley Montague, Mary 697
 Wrangel, Carl Gustaf 232
 Wrbna et Freudenthal, Joannes Franciscus 591

Yeats, William Butler 338
Young, Edward 155–158, 170, 171, 567
Young, Robert Fitzgibbon 489

Zádor Anna 525
Zalányi Boldizsár 367, 372
Zanta, Léontine 266
Zay Péterné 67
Zeitler, Rudolf 289
Zelk Zoltán 253
M. Zemplén Jolán 272, 596, 597, 602, 605, 606
Zemplényi Ferenc 528, 535, 554, 563–567, 646,
658, 732
Zeno, Antonius 598
Zenón 266
Zentelki István 367, 368, 372
Zerffi Gusztáv 4, 9, 10, 12, 14, 16, 18, 22
Zichy Pál, ifj. 228
Ziegler, Friedrich Wilhelm 404, 410
Zilahi Sebes András 361, 372
Zinovjev, Grigorij 357
Zitek Tamás 513
Zola, Émile 701
Zolnai Béla 452, 463, 666, 712, 713

Zolnay László 538
Zólyomi Miklósné Daróczi Zsófia 390, 395
Zoványi Jenő 361–370
Zoványi P. György 363, 365
Zöld Marci 630, 631
Zrínyi Ilona 536
Zrínyi Izsák 541
Zrínyi Miklós (1508–1566) 534
Zrínyi Miklós 61–71, 121, 172, 176, 180–181,
184, 225–242, 267, 398, 525, 529, 532–534,
538, 540, 541, 557, 564–567, 614, 615, 650,
681, 708, 718, 720, 723, 725–730
Zrínyi Miklósné Löbl Mária Zsófia 65, 233
Zrínyi Péter 70, 227, 230–238, 241, 242
Zucchi, Nicolaus 584
Zumthor, Paul 553, 675
Zwinger, Theodor 139
Zwingli, Ulrich 266

Zsámboky János 50
Zsigmond, magyar király 555, 562, 568, 610,
611, 665
Zsigmond Ferenc 27, 28, 30, 32–38, 40–42, 44,
46

PETŐFI FOGADTATÁSÁNAK KRITIKATÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSE (1843–1849)

Az 1840-es évek egészének ilyen jellegű vizsgálatát¹ az nehezíti meg, hogy a kritikatörténész tudatában reflexszerűen érvényesülnek a költő nagyságáról és bírálóinak igazságtalanságairól beépült képzetek. A róla szóló első értékeléseknél előbb olvasta az ő verseit, úti jegyzeteit és leveleit, s ezek tudósítása észrevétlenül bár, de befolyásolta véleményét: a „hitvány ebek” (*A természet vadvirága*) és a „sziszegő kigyók” (*Gyalázatos világ*), a költő utálatát a tejfölös tormamártásnál is jobban kiérdemelt kritikuskok² már megjelentek előtte az Endrőditől kiadott *Petőfi napjai a magyar irodalomban* kézbevétele előtt. A róla kialakult képhez szervesen hozzátartozik ez a szembenállás, nagy kérdés azonban, hogy a hatalmas szakirodalom mennyire tudott függetlenedni tárgyának önszemléletétől, vagy annak rabjaként maga is mennyire osztotta mereven ketté a világot s folytatott egy nem teljes mértékben igazolható romantikus fikciót.

„Petőfit sokképen fogják föl s itélik meg. Mindenki elismeri költői nagyságát, de nem ugyanazon okból.”³ Gyulainak ez az 1854-ből való megállapítása szükségképpen vonatkozik mindazokra, akik pályáját és fogadtatását vizsgálták és vizsgálják: az itt áttekintendőkre, akik csak az 1847-ben megjelent *Összes költeményeik* ismerhették a költő műveit, és azokra, akik már a kritikai kiadást tanulmányozhatják. A Petőfiről szóló irodalom csaknem annyira megosztott, mint a korabeli bírálatok összessége. Korántsem véletlenül: mint ahogyan már életében kialakult az őt feltétel nélkül magasztalók tábora, állást foglaltak azok a filológusok is, akik minden kifogásban vétet, netán szentségtörést láttak. Ez a szemlélet, úgy tetszik, a történeti igazságtétel feladatát kívánta elvégezni, de minden esetben a költő javára. Állást foglaltak viszont azok is, akik szerint Petőfi követett el egyfajta mulasztást: korábban azért, mert eltékozolta tehetségét, később pedig, mert nem eléggé korszerű lévén, a népiesség, a népnemzetiség zsákutcájába került, mely voltaképpen a primitívizmus egyik változata. Áttekintésünk számára az a közbülső csoport lesz a legérdekesebb a kritikuskok között, amely a jórészt polarizált áttekintésekben rendszerint háttérbe szorult (nem utolsósorban azért, mert Petőfi műveiben nem hagyott könnyen észlelhető nyomot).

Ahhoz, hogy tárgyszerűsége törekedvén tudjuk jellemezni a kor költészetszemléletét összegző bírálatokat, több keresztmetszetet készítünk el, amelyek különböző

¹E tanulmány legfőbb forrása a *Petőfi napjai a magyar irodalomban, 1842–1849 c. gyűjtemény* (Egykoru nyomtatványok másaival összeállította ENDRŐDI Sándor. Bp., 1911.), amelynek fakszimile kiadása 1972-ben jelent meg a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár gondozásában (S. a. r. BENJÁMIN László, Kiss József, PATAKI Ferenc). Erre utalnak a szövegben található lapszámok; az újabb kiadvány javításait és azonosításait külön megjelölés nélkül vettem át. Nagy haszonnal forgattam a *Petőfi-adattár* I. és II. kötetét (*Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*. Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez. Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta Kiss József. Bp., 1987. és *Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban*. Gyűjtötte, s. a. r. és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus. Szerk. Kiss József. Bp., 1987.). Rövidítésük: P-a-I. és P-a-II.

²Úti jegyzetek. In *Petőfi Sándor Összes Művei* (a továbbiakban: PSÖM) V. S. a. r.: V. NYILASSY Vilma és Kiss József. Bp., 1956. 22.

³GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. In *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp., 1908. 46.

nézőpontból szemléltetik ugyanazt az anyagot. A költői tárgy, az ábrázolás módja és a lírai alany lesz vizsgálatunk három fejezetének iránya; mit, hogyan és ki mutat be: ezek lesznek fő kérdéseink. Különválasztásuk módszertani indokát az is megerősíti, hogy a fennmaradt szövegekben gyakran önmagukban véve is vita, sőt elítélés forrásai lehettek. Nem törekszünk kimerítő feldolgozásra: a tárgykritikai fejezet után elsősorban a stílust, az alanyiság szempontjából pedig a világfájdalmat állítjuk középpontba. Adataink közül egyedül a — Henszlmann szavával — jellemzetesnek ítélteteket használjuk fel, s csak a magyar nyelvű sajtóra figyelünk.

Az 1847-ből való összkiadás kiadatlanul maradt előszavában Petőfi négy gyakori vádról szól: „költeményeimben rossz rím, rossz mérték, szaggatottság és aljasság van”.⁴ A — vulgárisat jelentő — utolsó ellen írja le egyebek között azt a mondatot, amelynek inkább második fele ismerős: „Ha néhol egyes kifejezésekre s a tárgyra nézve szabadabb vagyok másoknál, ez onnan van, mert én szerintem a költészet nem nagyúri salon, hová csak fölpipezve, fényes csizmákban járnak, hanem szentegyház, mellybe bocskorban, sőt mezítláb is beléphetni.”⁵ Az, hogy a költő ennyire jól ismerte kritikusaik cikkei, több következtetésre ad lehetőséget: az *Előszó* is feljogosít arra, hogy — rímelésről és prozodiáról itt nem beszélve — tárgy, kifejezések és szaggatottság megítélésére összpontosítsunk. A versek és kritikák párhuzamos olvasata és egymásravezítése nem egy újabb tanulságot is rejtegethet.

A kor ízlésbeli rétegezettségét, kritikai normáinak összetett, gyakran tisztázatlan vagy a fennmaradt szövegekben tisztázandó készletét értelmezve nem az anyagra vonatkoztatott kész, statikus rendszerre van szükségünk. A változó anyaggal szemben megnyilatkozó változó szemléletet csak olyan hálózattal lehet érzékelni, amelynek használója tudatában van a vizsgált látókörök időben is különböző kiterjedésének és funkcióinak. Nem lephet meg az, ha a rendszerezés olyanokat állít egymás mellé, akik egy újabb szempontú áttekintés során szembekerülnek egymással, hiszen a vitákban nem kész és kidolgozott koncepciók ütköznek, hanem maguk a nézetek is formálódnak, s e formálódás dokumentumai megőrizhetik az átmenetek ellentmondásait is. Az irodalom fogalmának átalakulása fokozatosan megy végbe; ugyanazon szövegekre több ízben is rávetíthetjük a különböző — de mégis összefüggő — mérőhálókat, abban a reményben, hogy a kritikátörténet több nézőpontú vizsgálata plasztikusabbá s talán hitelesebbé teheti a bemutatott anyagról kialakítható szemléletet.

1. A költői ábrázolás tárgyairól

Számos Petőfi-értelmezés egyik meghatározó kérdése az, hogy mennyiben költői vagy nem költői maga a műben ábrázolt tárgy. Az az ütközés, amely ebből a szempontból létrejöhet a szöveg és az értékelő szemlélet között, annak a szembesítésnek a következménye, amelyet egyetlen szóval tárgykritikának nevezhetünk. Mindazok, akik fölítették ezt a kérdést, az eszményítés esztétikájának egyik alapelvét vonatkoztatták az azzal szembeforduló költő verseire, s vagy egy preskriptív elmélet névében ítélték több-kevesebb merevséggel a művek fölött, vagy ezeknek téve engedményt jutottak el különböző mértékű kompromisszumokig, esetleg magának az elvnek a megtagadásáig.⁶ A korszerűbb irodalomfelfogás hívei kétségbevonták e kriti-

⁴ *Előszó*. In *PSÖM* V. 38.

⁵ *Uo.*

⁶ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Kritika és kritikátörténet*. Elméleti kiindulópont a kritikátörténetíráshoz. It 1985. 775–810.

ka illetékességét és kiterjesztették az ábrázolás jogát az általa tiltott vagy alárendelt tárgyakra is. Olyan bírálatok jöttek így létre, amelyek nagy ívet és több csoportot alkotnak, a szélsőséges elítéléstől a fenntartás nélküli csodálatig; a legtöbb tanulságot azok szolgáltatják majd, amelyek a szemléleti határok alakíthatóságáról s a befogadás élményének is tulajdonítható módosulásról tanúskodnak. Az állásfoglalásoknak ezt a panoptikumát s annak jellegzetességeit a kritikák ilyen vonatkozású részleteinek egymásraveztetésével tekinthetjük át.

Ennek az alapkérdésnek az eldöntéséhez központi jelentőségű volt Horatius poétikai normáinak elfogadása, átértelmezése vagy elutasítása. A *Kivágom én...* c. versről írja Pulszky Ferenc: „a költő kivágja szívét s beülteti a földbe, ez képtelenség ugyan, ha azonban ebben kedve telik, nem ellenezhetjük, de mért ülteti ő el szívét? mert »kikél talán [sic!] babérfa képiben«. [...] ezt még Horác sem engedné meg a költőnek, ki megadta neki a »quidlibet audendi ... aequa potestast«". (289–290).⁷ Ez a szabadság (Muraközy Gyula fordításában: „Mindenkör akármint / merhettek költők s festők, megvolt a joguk rá!”),⁸ mint tudjuk, feltételes, s csak akkor érvényes, ha megvalósul a mű egysége is: minden eleme helyére kerül és „egyöntésű, teljes egésszé” alakul. Pulszky feltehetőleg ennek alapján állítja szembe a két szöveget, kérdés azonban, hogy a teljességnek ez az igénye milyen mértékben korlátozhatja az ábrázolás lehetőségeit. Költészet és festészet párhuzama lehetőséget ad szöveg és látvány analógiáinak figyelembevételére. A színházra vonatkozó „Non tamen intus / digna geri promes in scaenam multaue tolles / ex oculis, quae mox narret facundia praesens” / „De nehogy nyílt színre kirángasd / azt, ami bentre való! Sok mindent rejtis a szemünkől, / s mondja el ékesen felidézve utóbb, aki látta” /⁹ normája az elrejtés és az ebből is következő elhallgatás kérdését veti fel, s az, hogy ennek a költeményekre vonatkoztatva hol lesznek határai, a konkrét bírálatokból derül majd ki.

Horatius elveinek kétségbevonása két irányból történt: voltak, akik eleve kirekesztettek bizonyos tárgyakat, s voltak, akik a tárgyak közötti teljes egyenlőséget hirdették. Elmélet és gyakorlat viszonya azonban itt is nemegyszer változik, s az értékelés olykor fényt vethet a kettő kölcsönhatására és módosulásaira is.

„Minden tárgyról ne írj, ami eszedbe jut” — írta Szemere Miklós *A régi jó Gvadányi Petőfihez* c. versében (123).¹⁰, amelynek személyes elfogultságaira nem térünk ki, azt találván lényegesnek, ami összegezni látszik az addig tett ilyen jellegű figyelmeztetéseket. Dardanus (Pompéry János) azon kesereg, hogy immár „minden szabad; kezdenek tollasodni a verébfiak, s nő fel az istenadta nagylevelű utilapú” (33).¹¹ Poór Jenő *A helység kalapácsa* bírálatában más „a cím furcsa öszhangzata” aggasztja, s összegezése szerint „Ha más primaria personát, s különb tárgyat agyában nem kalapácsolhatván össze, jelen költeményével elhallgat, [...] jobb költésznek tartatik. Mennyire le van ezen irat által a költészi irodalom alacsonyítva, ítélje meg az értelmes olvasó.” Ez az indokolás kirekeszti a műnek sem tekintett szöveget a „fölségesb” poézisból. (26–27).¹² Nádaskay Lajos szerint *A helység kalapácsának* „tárgya már szerencsétlen”, s „a tárgyhíányt, vagy mondanók inkább, a pórias tárgyat” a kivitelnek kellene feledtetnie; s ha Petőfi „tárgyai választásában kissé finnyásb leend”, meg fog-

⁷ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. máj. 9.

⁸ Quintus Horatius Flaccus *Összes versei*. Bp., 1961. 575.

⁹ Uo. 584–585.

¹⁰ Honderű, 1845. aug. 26.

¹¹ Életképek, 1844. dec. 11. Vö. Császár Ferenc leveleit Pompéry Jánoshoz: „A kívánt válaszokat (Sajóvölgyi és Dardanus) megtettem; azonban nem tudom meri-e Fr[ankenburger] a Petőfy és Nagy I. elleni sorokat is kiadni.” (1844. dec. 4. *P-a-II.* 11.); „A Petőfy ügyben nem szólalhatok fel: nevünk alatt kár volna összekapni ezen betyárokkal, kik mindenre képesek” (1845. febr. 9. *P-a-II.* 12.).

¹² Hírnök, 1844. nov. 19.

ja könnyíteni bírálóinak tisztét. (37–38.)¹³ Császár Ferenc egyik axiómája az, hogy „A költői borostyán [...] nem növekszik sem bojtortján, sem gyalogfenyű-bokrokra”,¹⁴ s ennek jegyében ítélt úgy, hogy „Műveltebb, sőt csak félig művelt olvasó is, boszankodással fogja e könyvet magától eldobni”, egyebek között azért, mert az „csapszéki verekedést” beszél el hősi tettként. (113, 127.)¹⁵ Zerffi őket visszhangozza: „minden poezisnélküli” és „eszmeüres valami” áll előttünk. „Az alacsonan-komikai [!] lehet ugyan költészet tárgya, de ezen alacsonan-komikainak [!] minden aljasság nélkül kell elénk hozatnia.” A költőnek igyekeznie kell „a tárgy undorító aljasságát tompítani”, s ezáltal kimenteni „magát mintegy a szépség magasságából a leszálltáért”. (207–208.)¹⁶

A költészet magasabbrendűségének ellentmondó tárgy tehát vagy nem jó választás eredménye s így művészetén kívüli, vagy olyannyira lealacsonyíthatja, hogy meg is szüntetheti azt, amennyiben nem történik meg a feloldás, a felemelés, a megnevezés. Az eszményítés elve valóban nehezen kérhető számon *A helység kalapácsán*, amelynek ilyen értelmezései félreértésről félreértésre vezettek, azt keresvén a műben, ami e szemlélet számára elsődleges, s nem találván és nem is találhatván meg azokat a jegyeket, amelyek által az „írat” legalább a műfaji hierarchia alsóbb szintjére lenne emelhető. Kritikusai szemlélet és mű szembesítése, tudjuk, nem ilyen steril körülmények között ment végbe: egyéni tehetség és ízlés, műveltség és meggyőződés (vagy ezek hiánya) éppúgy szerepet játszhatott az értékképlet meghozatalában, mint az újság vagy divatlap számára írt vagy írandó cikk körüli összes egyéb tényezők, amelyek közül egyet érdemes itt külön is megemlíteni. Az eszményítésnek ez a normája hordozója és kifejezője volt egy veszélyeztetettség érzet, de — mi már tudjuk — történetileg elavultnak bizonyult érték védelmének és számonkérésének, másrészt viszont gyakran hivatkozási alap, tekintélyelv, súlyosnak hitt ellenérv lehetett egy nem pusztán irodalmi vita eszközeként. A két szempont nem különíthető el egymástól, de nézetünk szerint korántsem közömbös, hogy melyikre került a nagyobb nyomaték.

Poór Jenő azoknak ajánlotta *A helység kalapácsát*, „kik az ironiát magukévá tenni, az áttételeket és hasonlatosságokat ferde oldalról [!] ismerni akarják” (29): felismerte ugyan tárgy és hangnem egymásra vonatkoztatásának szükségességét, de az eredmény korántsem elégitette ki. Toldy (akkor még Schedel) Ferenc jellemzése és értékelése viszont szembenáll az eddig idézettekkel: „Az érdek nem a tárgyban, hanem a formában van: az ironia játsza itt szerepét, s mint hiszszük nem szerencse nélkül: az affectált pathos contrastban a kisszerű tárggyal.” (62.)¹⁷ Maga a tárgy tehát se nem minősít, se nem kötelez: el sem ítéltető és az előadástól sem különíthető el. Ez a bírálat lényegét tekintve különbözik a fentiektől, s lehetővé teszi az elismerést is; nem kirekesztőleges és nem jelöl ki a mű olvasásakor számonkérendő, a tárggyal kapcsolatos normát. Közel járunk ahhoz a nézethez, amelyet — Schlosser nyomán — így olvashatunk: „minden tárgy nagygyá s széppé lehet, ha azt a költő meg tudja eleveníteni”. (173.) 12 álnév alatt (csaknem teljes bizonyossággal) Erdélyi János idézi majd ezt, Császárnak válaszolva így: „Igenis! a költészet s költői borostyán nemcsak cédrusokon, hanem gyalogfenyű-bokrokra is terem”. (174.)¹⁸

¹³ Honderű, 1844. dec. 21.

¹⁴ Vö. MOHOLY József *Légviharok* c. tárcáját a „jupiteri költők”-ről, akik „egy-pár aranyért legfőlebb is csak plajbással vakarítanak egy-egy balladát — a csacsiról, vagy legfőlebb a nagy szekercével aprítanak egy kis küpreszgyalt — a gyalogfenyűről.” (Csillag alatt a szerkesztő védi meg Petőfi versét.) *Életképek*, 1845. máj. 24. P-a-I. 38–39.

¹⁵ Irodalmi Ór, 1845. aug. 16. és szept. 6.

¹⁶ Honderű, 1846. okt. 27.

¹⁷ Budapesti Híradó, 1845. márc. 4.

¹⁸ Irodalmi Ór, 1846. márc. 14. Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Ki volt a „12”-es bíráló?* It 1972. 367–382.

Ugyanő így összegez: „Miért volna alias Petőfi? mert borról énekel s pórias kalandokról? — de miért volna tehát a lelkesítő bor nemtelenebb tárgy, mint egy ludmájszívú, regénypuhított leány álérzelmei által kisajtolt könyűi? miért a juhásznak s falu kalapácsának kalandja kevésbé költői tárgy, mint a sima salonok bűnei? — alias csak az, a mi szolgálai.” (173.) Ezt az 1846-ból való cikket kevés olyan, Petőfivel kapcsolatos kijelentés előzte meg, amely ezzel a kérdéssel foglalkozva vitába szállt volna az eszményítés képviselőivel. Vahot Imre a *Versekről* írva szól „tárgykorlátolt-ságot nem ismerő” költeményekről, s arról, hogy a költő „a legkisebb tárgyat is érdekessé tudja tenni” (25.);¹⁹ Szeverin (Dobrossy István) alig több, mint egy hónappal Szemere Miklós versének megjelenése után s Császár Ferencnek és „hasonmásainak” felelve ismétli meg azt, hogy Petőfi „a legkülönfélébb, s még a legkisebb tárgyat is érdekesen énekl meg, változatos sokoldalúsága valóban csodálandó”. (141.)²⁰

Érdemes figyelni a 12-Erdélyi által említett két másik motívumra is, mivel tanulságosnak látszik mind a *juhász*, mind pedig a *bor* mint költői tárgy körüli összehasonlítás.

Vahot Imre ezzel a lábjegyzettel bocsátotta közre, *Néprománc* címmel, a *Megy a juhász számaron...* -t: „Mindenki el fogja ismerni, hogy ezen, ép oly szép, mint egyszerű népies románc a költészet e nemében példányul szolgálhat: hasonlít ez a híres hollandi festész Van Goyen tájképeihez, mely sokszor csak egy pusztasíkságot képez, egy nagy fával, kúttal vagy más illyfélével de azért a nemzeti jellem még tájképeit is erősen bélyegzi.” (12.)²¹ Ezt az analógiát Vahot nagy valószínűséggel Henszlmann Imrénak vagy Pulszky Ferencnek, általuk pedig a Szepességéből Bécsbe került Daniel Joseph Böhmnek köszönhetette. A párhuzam Pulszky 1847-ben megjelent Petőfi-kritikájában folytatódik: „Belső rokonságban vannak a népdalokkal azon táj- és csendképek (Stilleben), melyekben szerző a hollandi iskola szabadságával, választékosságával és hűségével az alföldi rónát, a csárda romjait, a házi életet színeinél, színészi életét, első szerelmét stb. kifesti.” (279.)²²

Császár Ferenc is él költészet és festészet közötti összehasonlítással, s tudomásunk szerint ő az első, aki Petőfivel kapcsolatban leírja a nagy jövőjű *genre* terminust. Az *Ebéd után* és a *Deákpalánym* c. versekről írja, hogy „Ezek és hasonló, vegyes számmal azok akarnának lenni a költészetben, mik az ugynevezett *genre*-képek a főtészetben”. Mereven védi az eszményítés normáit, amelyeket a művészet lényegi jegyeinek tekint: „Petőfi feledi azt, hogy a festész nem viszi át képeit az életből vázonra egész meztlenségökben, ha azt akarja, hogy tiszta, szemérmes szemek azon meg ne botránkozzanak; s ha cloákát fest is, olyképen rejtje el tartalmát, hogy a néző az épület rendeltetését gyaníthassa ugyan, de ne lássa. Petőfi azon meggyőződésben látszik lenni, hogy »castis omnia casta« ; s így bátran állíthatja olvasói szeme elé a legizetlenebb dolgokat is merő pongyolaságukban, sőt azt látszik hinni, hogy épen

Az azonosítás mellett szól még „12” „Beranger-féle (!) dalcizákat (!)” szavának (177.) megfelelése Erdélyi János *Költeményeinek* (1844) *Dalcizák* verscímével (131.).

¹⁹ Pesti Divatlap, 1844. nov. 10.

²⁰ Pesti Divatlap, 1845. okt. 2.

²¹ Pesti Divatlap, 1844. aug. 3-ik hete. VAHOT 1839. okt. 29-én írta Erdélyinek: „A farsangot hihetőleg Bécsben töltöm el [...] Henselman (!) [...] erősen csal magához [...], — hogy a magyar nyelvet tölem gyakorlatilag tanulhassa, s én tőle angolul tanulok, — s a belvedere szépművészeti titkaiba is be fog avatni.” (Erdélyi János levelezése. S. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI ILONA. Bp., 1960. I. 80.) Az út közvetlen előzményeiről 1840. jan. 12-én is beszámol leendő sógorának, s megírja, hogy Henszlmann Pulszkyval együtt Böhmnél tartózkodik. (Uo. 93.)

²² Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. máj. 2. Vö. ERDÉLYI: „különösen az alföldi rónák költészete hasonlít a hollandi művészek vásznaihoz”. Petőfi Sándor (1854). In Erdélyi János válogatott művei. (A továbbiakban: *EJVM*.) A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek T. ERDÉLYI ILONA munkája.

ez a művészet főérdeme? [...] Ez által a művészet valódi utjáról mindegyre távozik". (119.) Ez az erősen polarizált szemlélet kizár mindent, ami túl van az előre kijelölt határokon, s mezeitlenséget lát ott, ahol más, tágabb a viselet. Nekünk már könnyű megkérdeznünk, hogy festett-e, festhetett-e „cloakát” az eszményítő művész „tisza, szemérmes szemek” számára, tehát megállhat-e annak a példabeszédnek a logikája, amely tárgykritikai szempontból látszólag meg kívánja teremteni a 'bármit, de nem akárhogyan' lehetőségét, a gyakorlatban viszont ellentmond ennek a kettős, tárgyra és előadásra vonatkoztatott tabu. A „rejt el” és a „gyanithassa ugyan, de ne lássa” így könnyen átváltozik az 'inkább sehogyan se fessen cloakát' tilalmába: nemcsak az ábrázolás módjáról van tehát szó, hanem a látókor korlátozásáról is. Az analógia tanítása nem fér össze a már idézett axiómával sem, amely szerint „költői borostyán [...] nem növekszik sem bojtortján-, sem gyalogfenyű-bokrokon”.

Ez utóbbit igazolja a *Megy a juhász számaron*... megítélése is. Császár idevonatkozó fejtegetései a Vahot által képviselt felfogást vonják kétségbe, „hires”-nek mondva a „számaron menő juhászról” szóló néprománcot; ez hírkedvet jelent, utalva a vitákra, amelyeket a „szamárdal” kiváltott. A „fonóházi s csapszéki versek” közé tartozik, s érthetetlen, „miképp lehet Petőfi silány darabjainak ezen legsilányabbját jelesnek, genialisnak mondani”, hiszen ez „a sületlenségek non-plus-ultrája”. A cselekmény összefoglalása utáni konklúzió is egyértelmű: „Ez aztán költészet, ez románca? Boldog Isten, mire jutánk!” (119–120.)²³

Tárgykritika ez, annál is inkább, mert itt a bíráló korántsem a nyelvi előadáson botránkozik meg. (Még Szeberényi Lajos is kivételt tesz ezzel a költeménnyel: szorinte azon darabok közé tartozik, amelyekben „nincs cáromkodás, ocsmány hasonlítás, póriasság és mégis mennyire népszerűek, mi kedvesek!” (54).)²⁴ Császár olyan „műfajt” jelöl meg, amely számára már költészetten kívüli: jellemző, hogy fonóház és csapszék egy kategóriát jelent számára. Az botránkoztatja meg, hogy Petőfi versének tárgya nem költői, s kísérletet sem lát annak eszményítésére, holott még messze vagyunk az idézett kloakától, amelytől — elvben — nem kívánja eltiltani a festőt.²⁵

12-Erdélyi vitacikke szól a borról is, mint olyan költői tárgyról, amelyet fel kell szabadítani az előítéletek alól. Tudjuk, hogy az 1844–45-ben Petőfihez „írt versek s költői levelek csak a jeles borivót magasztalják benne”: Kerényi, Tompa, Sujánszky, Emődi, Szeberényi és Lisznyai tartoznak ide, s a legutóbbi „classikus indoklással bátorítja [...] a borivásra”.²⁶

És felőled úgy forog a
Hirkerek:
— Kancsó mellett csinálsz legszebb
Verseket.
— Így hát kelyhedral szünetlen
Készen állj:
Érdekében áll a honnak
Hogy igyál.²⁷

Császár az 1844 előtti korszakot egyebek között azért tartotta többre, mert akkor „a borkancsó és áldomás ritkábbak, a sötlan kenyér és bakancs nem visznek kitünő

²³ Irodalmi Őr, 1845. aug. 16.

²⁴ Hirnök, 1845. febr. 28.

²⁵ A *Megy a juhász* [!] szerepel majd a TATAY Istvántól publikált *Költészeti és szónoklati remekek között* (302.). (1847. máj. 18.)

²⁶ HORVÁTH János, *Petőfi fogadtatása az irodalomban*. BpSz 1913. 153. köt. 444–445.

²⁷ LISZNYAI Kálmán, *Petőfi Sándorhoz* (95–97). Pesti Divatlap, 1845. júl. 3.

szerepet". (114.) Azokat a tárgyakat sorolja fel, amelyek kevéssé méltóak az ábrázolásra, előlegezve így a Lipcsében nyomtatott *Magyarkák 1845-ből* egyik figyelmeztetését: „nem egyedül bor-, prófont, bakancs- és bakakabátban, de nem is a fáklyafüstben rejlik a költészt illető aether.” (159.)²⁸

Toldy Ferenc már fontos megkülönböztetést tesz: „A bor mindenkor olly téma volt, mely mint kedvderítő, búszelesztő, a szellemi életet apró nyügeiből kiemelő s megfeszítő, tehát hatásaiban szellemi élv, a költők kedvezését bírta, de csak mint ilyen, azaz mint eszköz: a mi költőnkénél közvetlen élelményként [!] fordul elő, a mi lenni a jobb társaság emberénél csakugyan megszűnt.” (60.) A kritikus azokat a jótékony hatásokat hangsúlyozza, amelyek a bort a művészettel rokonítják, s így magasabbrendű szellemi értékeknek rendelhetik alá: vigasztaló, felemelő, erőfeszítésekre ösztönző funkciójáról van itt voltaképpen szó. Hasonlóképpen nyilatkozik Pulszky is: „a bor költői tárgy ugyan, de nem a részegség s azért rosszul hat reánk még azon dala is, melyben (Dáridó után [...]) az elmúlt részegséget festi.” (287.) Ő annyiban követi Toldyt, hogy az élmény ábrázolását kifogásolja, s — Császárnál nyíltabban — megvonja ő is a kirekesztés határait. Mint elődje, közvetlen személyességet lát minden első személyű előadásban.

12-Erdélyi, aki a bor, „a lelkesítő bor” költői tárgyként való egyenjogúságát védi, ugyane cikkében a következőket írja: „Petőfi minden tárgyat azon jellemben fog fel, mely a magyar nép lelkébe van oltva kitörülhetlenül [...] Ha versei tárgya gyakran bor és leány is, ezekről is csak úgy szól, mint hazája hű fia, a leányt csak úgy szereti, ha hazája hű leánya; a poharat hazáért s a haza jó fiaíért emeli. Ő tehát mindent elkövet, mit a nemzetiség fogalma a költészetben megkíván.” (175.) Ez az érvelés arra vall, hogy mind a tárgy, mind pedig a hozzá való viszony szempontjából működik egy hierarchikus rend: az első érvényesítésével összefüggő fenntartásokat kiegyenlítheti a második követelménynek való megfelelés.²⁹ A megengedő mellékmondat jelzi, hogy itt nem valósult meg maradéktalanul az, amit a tárgyak egyenlőségének normája írhatna elő, a meggyőződésbe így önmeggyőzés is vegyülhetett; a következőkben pedig egyaránt jelen van Henszlimann tanítása a nemzeti jellemzetről és a Petőfihez írt versek naiv lelkesedése.

Tárgykritikai áttekintésünkből kiderült, hogy Petőfi költészete nem osztotta két, poétikai szempontból szembenálló táborra olvasóit és bírálóit: ennél jóval összetettebb volt a fogadtatás. Eszményítés és egyénítés hívei között az ábrázolt tárgy körüli vita kialakította ugyan a merev tiltás és a csodálat deklarált, de gondolatilag tisztázatlan szélsőségeit, az ellentétek azonban korántsem voltak mindig olyan élesek, mint azt feltehetjük volna. Emlékeztetőül emeljünk ki három kritikust. Császár a sajátjánál liberálisabb felfogást szándékozott érvényesíteni, s így egymásnak ellentmondó következtetésekre jutott. Toldy, éppúgy, mint 12-Erdélyi, védelmébe vette *A helység kalapácsát*, jelentős lépést téve az új ízlés méltatásában; a *borról* szólva viszont, Pulszkyhoz hasonlóan, kijelölte a bemutatás határait. 12-Erdélyi Császárral szemben a tárgyak egyenjogúságát védte, de ez nem zárta ki azt, hogy egy alkalommal ne keressen külön mentséget is, segítségül hívva a kor egyik központi érték kategóriáját. Ez a változó felfogásokat is tükröző dinamikus kép jelzi azt a nagy átalakulást, amely

²⁸ E mű szerzője Császár Ferenc és Kovácsóczy Mihály volt.

²⁹ Sértettségében Garay János is használta egyik levelében (1845. aug. 5.) „a kancsó- és betyár-literatúra” kifejezést (*P-a-II.* 18.). 12-ERDÉLYI fenntartása ez volt: „Irátna kevesebbet a borról s bakkancsról, igaz; de ha neki kedve úgy tartotta, hogy a borról s bakkancsról énekeljen, mit tehetünk róla?” (174.); a megfogalmazás visszatér ARANY egyik mondatában: „Óhajtható ugyan, hogy a költői lélek teljes harmoniában legyen a világgal: de ha nincs, ki tehet róla. A művészet harmoniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind.” (*Egy üdvözlő szó.* In *AJOM* XI. S. a. r. NÉMETH G. Béla. Bp., 1968. 370.)

az akkori irodalomszemléletben végbement: jellemzéséhez szükségesnek látszik egyrészt az egyéni változatok összevetése, másrészt pedig a különböző nézőpontból végzett vizsgálatok eredményének egymásra vetítése.

2. A tárgyak költői ábrázolásáról

Mint ahogy a tárgyat, az ábrázolás módját (s ezen belül főképp a hangnemet és a szókincset) illetően is gyakori kérdésként merült fel a bírálatokban az, hogy melyek a költőiség ismérvei. Volt-e erre vonatkozó tabu a kritikusai szemléletben és ütközőpont az értelmezésben, s ha igen, hol és milyen mértékben, ha nem, milyen, ezzel kapcsolatos felfogás mutatkozott meg az értékelésben; mennyire volt merev s mennyire formálódhatott a befogadó tudat: ezek lesznek fő szempontjaink. A tárgy szükségképpen jelen van e fejezetben is, de más hangsúlyokkal: nem az ábrázolás tárgyáról, hanem a tárgy ábrázolásáról van szó, a kettő elválaszthatatlansága nem akadályozható meg módszertani megkülönböztetésüket. Mennyire érvényesült tárgy és ábrázolásmód összhangjának hagyományos követelése, s mennyiben számított vétéknek vagy erőnynek az ennek való ellentmondás: ez volt a megítélés egyik próbaköve.

Ezúttal is a megkülönböztetések és az analógiák áttekintésével kíséreljük meg elkészíteni azt a mérőhálót, amellyel más nézőpontból tanulmányozhatjuk ugyanazt az anyagot. Két idézet összevetése talán érzékelteti a szintek egymásra vetítéséből származó lehetőségeket. Az első szerint „P. ur venája kiválólag a népköltészetre általában, s különösen annak humoristicus ágára hajlik, annyira, hogy ha olykor magasb ihlet geniusza föllengőbb repülésre szárnyaltatja is muzsája énekét: csakhamar visszaesik az ismét egyszerű népiességébe, s valóban alig jelölhetnénk ki két három költeményt az egész könyvben, melyekben a költő röpte magasb poesis mezején a tárggyal egyenlő magasságon maradna mindvégig.” A második így hangzik: „Mi igen tudjuk, hol kell becsülni Petőfi tehetségét: de ez még bizon nem az elbeszélési mező. Előadása néhol köznapilag alant jár a fölvert tárgyhoz képest, néhol egészen magas nyelven szól”.

Az első minősítés Nádaskaynak a *Verseket* tárgyaló cikkéből való (36.);³⁰ a másodikat Erdélyi János írta *A nagyapa* c. novelláról (264.).³¹ Két, jelentőségében is eltérő felfogás két különböző műnemről (s ezen belül is versről és prózáról), nem ugyanazon időben tett megnyilatkozásáról van szó, mégis összeköti a kettőt egy norma: a stílus-törés elítélése. Ott az „egyszerű népiesség” egyszerre jelentett alárendelést műköltészet és fentebb stíl szempontjából: itt viszont egyedül a stílári értékrend különböző szintjeit érzékeli és bírálja együttes jelenlétüket az a kritikus, aki a műköltészettel egyenrangúnak tekintette a népköltészetet. Az első idézet egy elavultnak tekinthető tárgy-, stílus- és költészetfelfogás összefüggéseire és egységeire figyelmeztet; a második arra, hogy az összetartozásnak ez a megszűnése nem jelenti egyszersmind a norma életképtelenségét is: ami versben érték, lehet, hogy hibáztatható (még) a prózában, s elképzelhető, hogy a kritikus másképpen ítelt vers és próza fölött, illetve a kor prózával kapcsolatos felfogása más, hagyományosabb volt. Mindkét esetre áll Martinkó András megállapítása: „Éppen a két nyelvi és stílári világnak a *prózában* is megtörtént összetalálkozása irodalomtörténeti pillanatát nem látja meg” a bíráló.³² „A képzeletnek tünde bájvidéki / Neked jutottak osztályrészedül” — állítja Gre-

³⁰ Honderű, 1844. dec. 21.

³¹ Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. márc. 21.

³² A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp., 1965. 253.

guss Ágost 1845 végén közzétett, *Petőfi Sándorhoz* c. verse (155.);³³ nem egészen két év elteltével az összes költemények egyetlen, önkényesen kiválasztott ívéről írt, recenziónak kevéssé nevezhető cikkének végén megfosztotta őt költő nevétől: „Petőfi pediglen poéta nem vala”. (336.)³⁴ Zerffi sem volt sokkal kíméletesebb: „nem veheti rossz néven a kritika bírószekének, ha ez őt [...] rossz költőnek kénytelen nyilvánítani.” (216.)³⁵ Ebben a kiábrándulásban feltehetőleg szerepe volt annak, hogy Petőfi ellentmondott bírálói stíluseszményének. Gregussra is áll eszerint, amit Szeverin-Dobrossy állított azokról, „kik azt tartják költői nemesített nyelvnek, s jó izlésű beszédnek, mely minden harmadik szavában: »rezge, lenge, báj, pir, tünde, pislá« s több e féle sífra sallangú, de üres kifejezéseket emleget.” (139.)³⁶ Két véglet rajzolódik ki: egyrészt a fentebb stíl hívei, akik nem tekintik költészetnek azt, ami szerintük ahhoz képest alacsonyabbrendű, másrészt pedig azok, akik üresnek, tehát értéktelennek tekintik azt, amit ez a stílus teremtett.

Mi nem költői Petőfi verseinek nyelvében? „Kár, hogy a critica hallgat, s egy-két egészséges gondolat által megvesztegetve, nem igyekszik kiirtani mindent, mi a költészet égi hangján nem szól s mi a rögre emlékezteti az embert.” (32.) Dardanus-Pompéry azokhoz csatlakozott, akik Horatiust kérték számon Petőfin, s „a classica-literátorára [!]” emlékezve óhajtották annak továbbélését. (33.) Poór Jenő Vergilius költészetét tekintette példának, s a „risum teneatis amici” idézésével (28.) állította olvasója elé a *De arte poeticát*, amely elítélte „a zugkocsmák alacsony nyelvéhez” („in obscuras humili sermone tabernas”)³⁷ való leszállást: többek között ez magyarázza azt, hogy *A helység kalapácsa* olyan kedvezőtlen fogadtatásban részesült.

Kizárandó tehát minden, ami eltér a megszokottól, a szabályostól: az ilyen célú kritika nemcsak az „aljas”, „durva”, „pórias”, „betyáros”, „ízléstelen”, egyszóval a vulgáris ellen vette föl a harcot, hanem szót emelt a mindennapiság költészetbe hatolásával szemben is. Az „igen bizony” kitétele sem találjuk költőinek — írja a *Honderú Az utolsó alamizsnáról* (6.),³⁸ s a „nonum prematur in annum” tanácsát közvetíti (86.).³⁹ Szeberényi is Horatiust idézi: „serpit humi” — szólja le a *Disznótorban* c. verset (51.), s „Már Horác is azt mondta ars poeticájában, hogy az »obscoenum« számúvze maradjon a költeményből” felkiáltással ítéli el az *Ebéd után* egy „finomabb izlés” jegyében (53).⁴⁰ Hivatkozásában egyrészt az a hiba, hogy — szerinte — az „Ugy jóllaktam, hogy még!” sor kimeríti az „obscoenum” fogalmát, másrészt pedig az, hogy az idézett szó nem szerepel Horatius említett művében. Jó példája ez az érzelmi elfogultság filológiai lelepleződésének.

A káromlás, a káromkodás és az „aljasság” állandó támadási felület Petőfi költészetén. „Jaj a népnek, melyet a költő káromolni tanít szabadon, és nemcsak büntetlenül, de még hirkoszorúi jutalom mellett!” — bírálja a *János vitéz* „azt a bátor szentet!” és „Megállj, a hitedet!” szavait Pompéry cikkének közvetítője, Császár Ferenc (131–132.). Ez az ítélkezés s Dardanus-Pompéry kifogása „az angyalát!” ellen (32.) — mely *Az obsitosra*, s nyomában a *Gazdálkodási nézeteim* „Hágjunk nyakára, a rézangyalát!” sorára egyaránt vonatkozhatott⁴¹ — azt a felfogást tükrözi, amely min-

³³ Pesti Divatlap, 1845. nov. 6.

³⁴ *Kis kité.* In GREGUSS ÁKOS [Ágost], *Futár*. Szarvas, 1847. aug. 12.

³⁵ Honderú, 1846. nov. 10.

³⁶ Pesti Divatlap, 1845. okt. 2.

³⁷ Horatius, i. m. 586–587.

³⁸ Honderú, 1843. okt. 14.

³⁹ Honderú, 1845. máj. 20.

⁴⁰ Hírnök, 1845. febr. 25.

⁴¹ Vö. ERDÉLYI János következő visszatekintésével: „Mióta Garay Hány Jánosával annyiszor elmondta ismeretes »az angyalát: azóta nem maradt ez igen naiv példa utánzók nélkül. Én meg

den blaszfémiát száműz a költészetből, függetlenül attól, hogy kimondója mennyire egyértelműen különül el a költő személyétől a befogadó tudatában: beszéljen Háy János, a zsványkapitány, a törököt üldöző Kukoricza Jancsi, vagy az első személyben szóló lírai én. Minden beszéltetés egyben személyes beszéd is; minden fikció a költő tulajdon megnyilatkozása, sőt (Szeberényi esetében) a stílus „aljassága” a jellem aljasságával egyenlő (72.).⁴² A rövidrezárásoknak ez a sorozata az egykorú cikkek komoly hányadát jellemzi, s tudjuk, hogy a Petőfi-értelmezések történetében mennyire hangsúlyos lesz a vita a személyesség közvetlen vagy közvetett voltáról, melyek közül az első volt általánosabb a kor hazai felfogásában. Mivel a normák érvényesítésében olyan axiómák működtek közre, mint a nemzeti jelleg érték-kategóriája és a vallás hittételeinek támadhatatlansága, a kritika az írást mint közvetlenül megítélhető és etikailag is értékelhető tevékenységet fogta fel. Pompéry kocsisától hallván az erőteljesnek nem nevezhető káromkodást, azon háborodott föl, hogy ezt már Az *obsitos*-ban is olvashatta, s felhatalmazva érezte magát, hogy mindkét eset ellen tiltakozzék („e káromlás sesol [!] sem szép s költeményekben botrányos”, 32.). Valószínű, hogy a vulgáris stílus elítélésével egyszersmind az írás követelményeit kérte számon: „Semmi rothadt beszéd a ti szátokból ki ne származzék” (Ef 4:29), „vessétek el [...] szátokból a káromkodást és gyalázatos beszédet” (Kol 3:8).

A „Trágyáru!” (*Kedves vendégek*), „veszett fene” (*A faluban utcahosszat...*) „fene sik” (*Ivás közben*) idézeteket s az e kategóriába tartozókat póriasnak tartó kritikák egész kis gyűjteménnyé állnak össze; ennek részletes ismertetésébe azonban nem bocsátkozunk. A szerzők sora Nádaskayval kezdődik és Szeberényin, Császáron, Zerffin át Gregussig tart; náluk sokkal érdekesebb lesz azok véleménye, akik velük vitatkozva is fenntartásokkal viseltetnek az új költői nyelv iránt.

De lássuk előbb a teljes elismerés táborának kulcsszavait. Vahot már idézett „ép olly szép, mint egyszerű népies románc” (12.) minősítése nemcsak a tárgyra, hanem a nyelvre is vonatkozik: ő egyenrangúnak fogja fel azt, amit a másik szemlélet alárendelt és aljasnak talált. Másik megjegyzésével még tovább megy azonban: Petőfi „a nép tősgyökeres magyarsága nyelvén csak úgy tud szólni, mint a legfinomabb, legműveltebb írói nyelven” (25.).⁴³ Az ábrázolás módja nem vulgáris tehát, hanem népi, amelynek axiomatikus értékei meghaladják a csak látszólag mellérendelő viszonyítás felsőfokait, s ez a hierarchikus rend megfordulását is jelentheti. Megszűnik „népi” és „pórias” megkülönböztetése, s mindkettő a kritikai megítélés fölé emelkedik: ami az egyik felfogás szerint kizárandó a költészetből, a másik szerint nem is bírálható. Igaz, a János vitézhez írt *Előbeszéd*-ben, melyben „génialis ifjú költőt” (és lehetséges anyagi nyereséget) említ, ezt írja: „lehet-e, főleg fejlődő irodalomra nézve nagyobb becsü kincs, mint az, melyben nemzetiségünk legtisztább forrása, a népi elem, s az annyira sajátos és eredeti népköltészet a műveltebb költői szellem által némileg nemesítve tűnik fel”, s indokolásként „a köznépből származott cselédség ajkairól” hallott „nyers” előadásról szól, mely a „műveltebb” osztállyal szemben „kielégíti a köznépet és a gyermeket” (58.).⁴⁴ Kétségtávol áll az a következtetése, hogy megnövekedett így az olvasóközönség, de az a tisztázatlan kettősség, amely „népi elem”

nem foghatom, micsoda rövidséget szenvedett volna Háy János jelleme, s vele a magyar költészet, ha kihagyatik belőle amaz érthetetlen, s magyarázván pedig éretlen, fel-felkiáltás. Ez igen népi lehet, de korántsem jellemzetes még azon esetre sem, ha szinte magyar embernek, némelyek szerint, oly szükséges vonásaihoz tartozik a káromkodás, hogy mint születése idejét, keresztlevelébe kellene igitatni azt is.” (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In *EJVM* 415–416.)

⁴² Századunk, 1845. ápr. 15.

⁴³ Pesti Divatlap, 1844. nov. 10.

⁴⁴ Pesti Divatlap, 1845. márc. 2.

és köznép, s „legtisztább” forrás „némileg” való megnemesítése között fennáll, egyrészt föleleveníteni látszik korábbi nézeteit, másrészt pedig gyarapítani hivatott az általa kiadott könyv vevőinek számát. Jellemző Vahot kettős nézőpontja: egyszerre tekint felülről és alulról a népköltészetre; Petőfire vonatkozó cikkeiben mindenesetre nem konkretizálja az itt említett nyerseséget.

A stílustörés vádjával szembenáll az *Életképek* értékelése *A helység kalapácsáról*, „mellyben az olvasó az élethű s költői szeszélyes leírásokban bő élvezetet talál; fűszerét tesz a tréfás hőskölteménynek a szerző sajátos előadása s nyelve, mik az olvasó előtt szinte [szintén] ismeretesek.” (29.)⁴⁵ A szeszélyességhez való jog, sőt: a szeszély mint az élvezet egyik forrása ellene mond a stílusokat elkülönítő szabály számunkérésének; az ábrázolásról mondottak Toldy fentebb idézett véleményét előlegezik.

A *Honderú* egyik alapelve szerint „a lángész mindig bizonyos, habár öntudatlanul alkotott széptani szabályok szerint működik” (90.);⁴⁶ Szeverin-Dobrossy ezzel szemben így összegez: „Nincs annál szánandóbb nyomorúság, mint midőn némelly vizeszű firkász, a valódi lángésznek netalán igen is meztelen, természetes kifejezéseit, semmiféle aesthetikai rendszabályok által nem korlátozható szilajabb kitöréseit, a durvaság és nyersesség ellen kikellő [!] ostoba, álszemérmes tannal akarja megleckézni!” (146.)⁴⁷ Ennek az üzenetnek Nagy Ignác és Császár Ferenc a címzettje, s a zseni szabálytalanságokhoz való jogának e kiáltványa mögött nem nehéz felismerni *A természet vadvirágában* látott ellentétet iskolai szabályok és korlátatlan természet között. A kritikai normának ez a kétségbevonása jellegzetesen végletes: „vizeszű” és lángész szembeállítása minden értéktelenséget az előbbinek s minden értéket az utóbbinak tulajdonít: maga a tan ostoba, a kifejezés nem ismer semmiféle tabut. (A bírálhatatlanságnak ez a megfogalmazása azonban Vahot logikájára is visszautthet, amennyiben a fentebb látott *Előbeszédr*e értjük Dobrossy kijelentését: ha a lángésznek minden stílári szabadság, tehát a nyersesség is megengedett, hogyan nemesítheti meg a legtisztább forrás, a „népi elem” nyerségeit?) A következő érv szerint „mindig csak a magyar íróban keresnek és találnak durvaságot: míg a külföld génialis íróit, kik az ő értelmezések szerint százszor durvább, pimaszosabb kifejezéssel élnek, mint Csokonay [!] vagy P. a világért sem mernék bántani. [...] Voltaire, Byron, Shakespeare, Göthe, Rabener, Börne, Blumauer s több nagyok természetes, azaz szerintök durva, nyers, aljas kifejezéseinek roppant tömegét” lehet példaként említeni (146–147.). Az egyetemes érvényűnek tekintett norma számunkérésében éppúgy nem nyilvánult meg a történeti változás elve, mint visszautasításában. Az idézett nevek változatosságánál fontosabb a terminusokban is tükröződő értékítéletek olyan szembenállása, amely az egyik oldalon, mint Dardanus-Pompéry esetében, a kritikát hiányolja és hívja segítségül, a másikon pedig, mint itt látjuk, magát a kritikát utasítja el.

Pedig érdemes röviden összefoglalni azt, amit még az ellenfélnek tartott tábor is elismert, bírálatainak alaphangja és végkövetkeztetése ellenére. Nádaskay szerint a *Versek* „minden munkáját [...] kedvezően jellemzi[,] az a könnyűség, melly minden soron, minden gondolaton előmlik”: cikke dicséri „a nyelv egyszerűségét, dagálytalanságát” (35.). A *Hazában*, a *Temetőben*, *Az utósó alamizsna* és a *Végszó****-hoz szerepel a kötet legjobb verseiként, s „a népköltészet [...] számos jeles darabjai”, melyek között „a legegészeseb, ép humortul pezsgők” is vannak (36.).

⁴⁵ 1844. nov. 20.

⁴⁶ 1845. máj. 27.

⁴⁷ Pesti Divatlap, 1845. okt. 23.

Császár Nádaskay nyomán halad: Petőfi első, 1844-ig tartó korszakában „Szende egyszerűség, keresetlen csín, mélyebb érzés, egészséges humor, derült kedély, bánatos — de nem beteges, sőt erőteljes — képzelgés” voltak — igaz, azóta egyre jobban eltűnő — erényei (113.), s eredetiség és érzés, „könnyűség és gazdag ér” jellemezték. Majdnem remek *A Dunán*; „gyöngéd és szép” a *Két vándor*, *Az utolsó alamizsna* és a *Szeget szeggel* (114–115.); „gyönyörű népdalai” *A szerelem, a szerelem...* és *A virágnak megtiltani nem lehet...* (116.) Később, 1844 után azonban csak „kivételek” akadnak: a *Honfidal*, a *Tél végén*, az *Egri hangok*, a *Füstbement terv*, néhány népdal (117.), a *János vitéz*ben pedig „kivált tájfestései helyenként remektolllal készültek. Igen sikerültek, szépek mondható jelesen a IV. szám, melyben a hős bucsuzását, a XX. hol annak az óriásokhoz jutását, a XXVI. hol a tündérek országát írja le”. (131.) Petőfi nyelvéről — igaz, egy könyörtelen szakasz bevezetőjeként — írja, hogy „magyarsága tiszta, szójárási mentek minden külföldies zamattól” (134).

Zerffi is lelkesül egy ízben: a *Mi volna különös azon...*-t dicséri: „Csodaszép; ismét kibékít egész tömeg közepességgel; egyike az ama villámsugaraknak, mik költői kedélyének sötét éjén átlobbannak”, s hozzá hasonló a *Jó, tavasz, jó!*... is. Megjegyzendő azonban, hogy itt nem az ábrázolás módjáról van szó: e két vers „eszméi miatt nem lehet Petőfit nem kedvelni.” (222.)⁴⁸

E példák néhány tanulságot sugallnak. Az első az az elismerés, amellyel a költő versbeszédét és a nyelv egyszerűségét fogadták (bár az „egyszerűség” jelentése nyilvánvalóan más, sokkalta szűkebb, mint Vahot szóhasználatában). A második a humor megbecsülése (amelyről először Erdélyi beszélt). (7.) Néhány verssel együtt a korai népdalok is kaptak jó szót, legmesszebbre azonban egy párhuzam mutat: Császár a *János vitéz* legjobb részei között tartja számon Jancsi búcsuzását. Illyés Gyula könyvének „a legtöményebb, leghódítóbb” magyar művet jellemző leghosszabb versidézte ez:⁴⁹ tévedései ellenére sem nevezhetjük a kritikust teljesen elfogultnak Petőfivel szemben, magát a jelenetet pedig különböző szemléletek által elismert és megerősített értéknek tekinthetjük.

Toldy Ferenc (aki, mint láttuk, egyrészt elismerte Nádaskayékkal szemben a kiszerű tárgy bemutatásának jogát és szerencsésnek találta a kivittelt, másrészt határokat is szabott a válogatásnak) a következő verseket kedvelte leginkább: *Hazámban*, *Két vándor*, *Távolból*, *Füstbement terv*, *Levél öcsémhez*, *Katona barátomhoz*, *Végző* (!) (60.). Ezek közül egyiket sem tartalmazza majd *A magyar költészet kézikönyve* (1855), viszont kettő szerepelt a Nádaskaytól legjobbnak találtak között, s ismét kettő tér vissza Császár rangsorolásában; ez bizonyos ízlésbeli egyezésre mutat.⁵⁰ Toldy „a fiui szeretet és barátság” ábrázolásában jelöli meg indokait, annak a felfogásnak kinyilvánítása-képpen, amely szerint „A költészet első eleme a szeretet”, s amelynek jegyében elítéli a világfájdalmat is. Petőfi „dalait a compositio tisztasága, átlátszósága emeli társai fölébe, s a milly jól vannak gondolva, szintolly szerencsés a kivittel: mindenütt sem

⁴⁸ Honderű, 1846. nov. 24.

⁴⁹ Petőfi Sándor. Bp., 1971. 170–171.

⁵⁰ Emellett szól TOLDY Ferencnek a Magyar Szépirodalmi Szemlében közzétett bírálata Dux Petőfi-fordításáról (1847. máj. 9. és 30.), mely szerint „a buzgó fordító nem mindig a legbecsesbeket, hanem néha a könnyebeket választotta”. Tévedéseket mutat ki egyebek között a *Dimondánom*, a *Részség a hazáért* és a *Dáriód után* értelmezésében; „nagy szépségű dal” viszont a *Szép vidéknek szépséges leánya...*, s „véghetetlen szép és gyengéd verspár” található az *Élet, halál! nekem már mindegy...* negyedik strófájában („Hisz én már téged rég kísérlek, / Van érted titkos bánatom”). A fordítások között „vannak egyes (bár általánosb érdekű) dalok, mik eleitől végig jól sikerültek”, s nem tartjuk véletlennek, hogy mint Császár (115.), Toldy is teljes terjedelmében idézi *A Dunán* szövegét (282–286.). A *Szép vidéknek szépséges leánya...* és *A Dunán* szerepel majd *A magyar költészet kézikönyvében* is.

több, sem kevesebb, sem egyéb, mint mit a gondolat helyes világítása kíván, [...] könnyűsége, melly nem fajul hanyagsággá, erőt, technicája gondot, correctiót mutat; a nyelvet teljes hatalmában tartja." E jellemzés már csaknem teljesen elüt a *Honderú* festette Petőfi-képtől, s klasszicista poétikák normáit látja megvalósulva a versekben, de ezek nevében inti őt az „aljastól”, mert „nem mindig maradt mentve tőle”. (59–62.)

12-Erdélyi egy évvel később írt bírálata valódi szintézis: ő is egyszerre vitatkozik a szélsőséges álláspontokkal s érvényesíti mindkettővel szemben saját felfogását, azonban összegezni tud egymással szemben állóktól elhangzott véleményeket. Vahotnak azt veti szemére, hogy „kár [...] azonnal törpékről és gazokról beszélni, ha Petőfinék minden sora nem istenítették” (173.);⁵¹ de a *Pesti Divatlap* szerkesztőjétől is képviselt gondolatot hangoztatja: a költő „legtöbbsnyire úgy ír, hogy a sajátos világa s eszmemenetelű, magas műveltséget nélkülöző nép is megérthesse, szerethesse”. (176.) Tiltakozik azellen, hogy „a »Természet vadvirága« [!] című költeményében [...] egyenesen kijelenti minden művészi szabály elleni antipathiáját” (170.), s kívánja, hogy „a természetes vad mûza [...] a művészet örök szabályaihoz” idomuljon (172.); mindazonáltal Horatius egyik fő követelményét látja teljesítve: „Épen abban áll Petőfi fő érdeme, hogy nyelvét, hangját, modorát a tárgyhoz alkalmazza”. (174.) Mint Toldy, ő is nagyrabecsüli a „baráti és fiui szeretet s hűség” verseit (175.); gyönyörűnek viszonozt a *János vitézt* (168–169.), a „táj- s életképeket” (az 1845-ben megjelent *Versek* legszebbjei a *Téli világ*, az *Erdei lak* és a *Falun*) és a „szerelem-dalokat” tartja, s velük egy sorba állítja a „szébbnél szebb népdalokat”. (177.) E példáival illusztrált következtetése pedig már Eötvöst előlegezi: „Legnagyobb érdeme, legdicsebb tulajdona Petőfinék a nemzetiség s népiesség”. (175.) „Egyszerűség, világosság, könnyűség” jellemzi verseit (176.) — erősíti meg a Nádaskaytól és Császartól is elhangzottakat; kritikájának szelleme és észrevételeinek túlnyomó része szembeszegül azonban ez utóbbi bírálatával, amely „sok tekintetben igazságtalan is volt”: vádjai, „legalább akkora mértékben”, nem állanak meg (168.). „Tagadhatatlan, hogy Petőfi itt-ott egyik lábával be-belépett már oda, hol a póri s aljas kezdődik” — ismeri el azt, hogy a költő megsértett bizonyos határokat, melyeket, mint mondja, ízlés és stúdium jelölnek ki (176.);⁵² azonban a kritikus már nem az eszményítés, hanem az egyénítés (látjuk, nem korlát nélküli) alapelvét képviseli, a „Költői tehetség mindenből mindent tehet” (173.) lehetőségeivel és ellentmondásaival birkózva, mintegy újraidézve a „quidlibet audendi” problémáját. Mint a tárgy, az előadás sem aljas Petőfinél: „Ő nem káromkodik, ő csak körmönfont, erőteljes, népies nyelven fejezi ki olykor magát; nyelve teljesen illik a tárgyhoz, mellyről énekel; nyelve s előadása jellemes.” (173.) Ez a jellemzetes Henszlmann *Párluzamából* ismert felfogása, melynek komoly szerepe lesz az *Egyéni és eszményiben*: ez fogja egységbe azt, amit Vahot (igaz, ő határok kitűzése nélkül) egyszerűnek és népiesnek nevezett az „aljassággal” szemben. A „néhány körmönfont, erőteljes, mondhatni shakespearai kifejezés”, fordulat (168.) pedig, mely a „népies” szót nemcsak apologetikus, hanem elismerést parancsoló jelzővel helyettesíti, Seveerin-Dobrossy azon cikkéhez kapcsolódik, amely a külföld nagy íróit állította szembe zseni és esztétikai szabályok ellentétében (ez utóbbiakat az itt érvényesülő szemlélet korántsem megtagadni, csak átformálni kívánta). A nagyszabású bírálatot feszítő ellentmondások annak a kritikusnak a szemléletváltozásait őrzik, s ízlésének különböző, elsősorban klasszicizmust és népiességet egyeztető törekvéseit és az eze-

⁵¹ L. Pesti Divatlap, 1845. jún. 19. (93.)

⁵² Vö. a *Petőfi Sándor* c. tanulmány következő mondatával: „Mint költő, olykor a legünnepélyesb, emelkedett, magas és gyöngéd; máskor a mindennapiságnak hódol, nyers, faragatlan s majdnem mosdatlan száj.” In *EV/M* 361.

ket próbára tevő szembesítést jellemzik, aki szintézist kívánt teremteni két, egymást mindjobban irodalmon kívülinek tekintő álláspont vitájában.

Sok tekintetben követi őt Pulszky, aki az 1847-ben megjelent kötetről szólva egyebek között azt kéri számon, amire Erdélyi még a megjelenés előtt figyelmeztetett (240.): „szerettük volna, ha Petőfi szigorúbb criticával szerkeszti összes költeményének ezen kiadását, s nem hagyja meg köztök azokat, melyek a műbírálatot ki nem állják.” (276.) Értékkitételeik többnyire megegyeznek: Petőfi népdalai „már most is élnek a nép szájában”; közülük legjobb az *Alku*, amelyet Erdélyi beválogatott a *Népdalok és Mondák* II. kötetébe („nyilván igazi népinek nézve”⁵³); „a népköltészet egyik kitűnő gyöngye *János vitéz*”, mely elején és közepén idill, néhány részében pedig elégia (277–279.). Szintén Erdélyi nyomán (176.) dicséri a „gyönyörű idyllek” csoportját, ismerős okból: „előadásuk tökéletesen megfelel a tárgynak”; az *Erdei lak* azonban itt gyengébbnek minősül, mert benne „több a csinálmány mint a költemény”. (280.)

Nemegyszer Pulszky a szigorúbb és kategorikusabb. Petőfi múzsájának „némely dala gyöngébb, [...] némelyikből kiri egy-egy hamis vagy durvább hang” (275.) és „egy hibás kép, egy pórias kifejezés”: itt is kifogásoltatik a „veszett fene”. (278.) A bordalok között van „egész prosai, sőt néha még aljas” hangú is, pl. a *Gazdálkodási nézeteim*. Néhol „csak izlés nélküli durvaságokat” lát (287.), mint Császár olyan versekben, amelyeket Erdélyi is kifogásolt — igaz, ő a „világ- és embergyűlölet” miatt (169.); de legkedvezőtlenebbül a *Felhők*ben található „sületlenségekről” nyilatkozik (287.): „Ezekben oly trivialis vagy oly ízetlen gondolatokat találunk, hogy alig tudjuk hová sorozzuk e verseket”. (288.) Zerffi szerint a költő itt „gyakran a legmindennapibb gondolatokat, a legaljasb nézeteket kényszeríti versekbe, mellyeket ép oly jól nevezhetnénk *nem verseknek* is” (225.);⁵⁴ Gyulai minősítése ez lesz: „Többi műveihez mérve nem bírnak nagy beccsel.”⁵⁵ Zerffi, Pulszky és Gyulai: nem sokszor szerepelhettek így együtt, de fontos látnunk a különbségeket is. Az első, e kijelentéséhez hasonlóan, igen kevés kivételt téve vonja kétségbe Petőfi egész költészetének értékeit; a második maga mondja, hogy a verseknek csak egy nyolcadát kárhozzatja (291.); Petőfi első életrajzírójának fő következtetése pedig: ő „a legnagyobb magyar lyrai költő”.⁵⁶

Éötvös József nem bírálatot ír: az összes költemények jellemzése⁵⁷ arra a gondolatra épül, hogy ilyenre ő nem is képes, egyrészt azért, mert szerinte „a lyrai költészet érdemeit a kritika bonckésével méltányolni [...] nem lehet”; másrészt, mert ő nem érez „e műtételre semmi hivatást”. Kívül kívánja helyezni magát a kritikán, amelyet

⁵³ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Bp., 1927. 270.

⁵⁴ Honderú, 1846. dec. 1. Május 12-én azonban még más volt a véleménye: *† jel alatt ezt írta a pozsonyi Pannoniában: „Hr. Alexander Petőfi ließ Lieder unter dem Titel: »Felhők« (Wolken) erscheinen, die an Originalität und Gedankenfülle alle seine früheren ausgezeichnetsten Gedichte (!) selbst übertreffen. [...] In diesem Genre sind die 66 Gedichte abgefaßt, die Hr. G. I. Zerffi bereits ins Deutsche übertragen, und die nächsten die Presse verlassen dürften.” (P.-a.-I. 84–85.) „A teljes fordításkötet kiadásának terve azonban — feltehetőleg P[etőfi] hozzájárulása híján [...] — meghiúsult, s csak elszórtan jelent meg néhány az átültetett darabok közül” (Uo. 378.). L. erről részletesebben Kiss József, *Petőfi az egykori hazai német nyelvű sajtóban*. 1844/46. In *Tanulmányok Petőfiről*. Szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső. Bp., 1962. 91–193. — Ugyanazt a jelet használva ZERFFI 1847. febr. 18-án így ír a Budapesti Híradóban: az 1846. év gyenge költészetéhez képest „kivételt tesznek” egyesek, köztük „Petőfi, »Felhők«-vel, mellyek ámbár leggyöngébb műve költőnek (!), a költői erődus talentom nyomai mégis félreismerhetlenek rajta, mellynek csak a műveltség *köszörűjére* van szüksége, hogy tündököljön. (ENDRŐDI, i. m. 246. és — pontosabban — P.-a.-I. 119.)

⁵⁵ GYULAI Pál, i. m. 34.

⁵⁶ Uo. 4.

⁵⁷ Pesti Hírlap, 1847. máj. 14.

— legalábbis itt — erőszakos beavatkozásnak, műtétnek, „aesthetikai teoriák” és „szabályos rithmus” számonkérésének tekint; azokhoz tartozik, akik örülnek a virágnak, s „hogyan botanikai nevét feltalálják, kelyhét széttegni nem szokták”. (293–294.) Victor Hugo tanítványaként szegül tehát szembe azzal, hogy olyan kész rendszerrel szembesítse a verset, amely már előtte létezett, mert, metaforája szerint, minden ilyen összehasonlításnak áldozatul esik maga a vers. A hagyományos stíluskritika kora lejárt: „a legpajkosabb tréfa, mely előtt a finom műbíró elborzadva aljasságról szól, senkit nem sért”. (295.) Úgy tetszik, *A természet vadvirágának* védelmében utasítja vissza a szabályok zsinórmértékét, s ez a legfőbb különbség 12-Erdélyi és az ő állásfoglalása között; híres megállapítása viszont, mely szerint „Petőfi kitűnően magyar, legkisebb műve a nemzetiség bélyegét hordja magán” (294.), megtalálja előzményeit a korábbi kritikákban.

Látjuk tehát: mégis bírálatot ír, ha nem is olyat, amelyet elutasít, sőt, Petőfi fogadtatásának jellemzését is adja. Ő sem tekinti tökéletesnek a kötet valamennyi versét, de nem konkretizálja értékrendjét és kifogásait: „Távol vagyok attól, hogy minden költeményt, mely e nagy gyűjteményben foglaltatik, remeknek hirdessek, — vannak egyesek, mik követeléseimet nem elégitik ki, miket, épen mert a költő tehetségeit ismerem, ez új kiadásban szívesen nélkülöznék: de bátran merem állítani, ez egész vastag kötetben nincs egy dal, mely nem lenne kezdettől végig magyar, gondolatában, érzéseiben, minden szavában, a költőnek hibái s tökélyei mintegy nemzetiségünk kifolyásának látszanak” (294–295.). Mint 12-Erdélyi egy esetben, Eötvös is fölmenti Petőfi kevésbé jeles verseit, de már az egyetemesség szintjén: ő nem analitikus, hanem globális képet fest. Szemléletében az esztétikai értékrend fölötti axióma nem közömbösíti az elsőt, de közreműködik a komplex ítélet meghozatalában. (Nagy kérdés azonban, hogy mennyire tág itt a „dal” jelentése, s hogy mennyire lesz érvényes ez a kijelentés a későbbi versekre nézve.)⁵⁸

A kritika feladatainak jellemzésében, mint tudjuk, ott rejlik az a sértettség, amelyet *A falu jegyzőjének* a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* megjelent bírálat váltott ki: ez elsősorban a nyelvi és a szemléleti germanizmus kérdésében s Pulszky Petőfi verseit érintő kifogásainak kétségbevonásában mutatkozik meg.⁵⁹ A költő „íróársai között vannak olyanok is, kik eddigi működését méltányolják” (298.) — tisztázza végül ismét hozzászólói mivoltát, mely egyúttal az antirecenzensé is.

Összehasonlításaink bizonyága szerint a nézőpont változása módosította a látványt: a részletek között új kapcsolatok rajzolódtak ki, s így változott az összkép; megmozdult az, ami statikusnak látszott. A klasszicista hagyományokhoz való viszonyt tovább bonyolította a különbözőképpen felfogott normák különböző érvényesítése; nem mindegy, hogy az ábrázolt tárgyról vagy a tárgy ábrázolásáról hangzott el az állásfoglalás: az egyik szempontból való szembenállás nem feltétlenül vonatkozott a másikra is. A Petőfi értékeit alábecsülő bírálatok többsége tartalmaz olyan elismerést, amely legalább részleges egyetértést mutat azok véleményével, akik más tekintetben vitakoztak velük; ez utóbbiak közül is kevesen fogadták el maradéktalanul a költő minden újítását, fenntartásait tehát újabb összefüggéseket teremtenek. Így találkozhattak pl. Nádaskay és Császár Toldival a versek értékrendjében, pedig a tárgyat eltérően ítélték meg; legfontosabb vitapartnerükkel, 12-Erdélyivel, néhány fontos stílusjegyet elismerésében, és Pulszkyval az aljasnak ítélt kifejezőmód kárhoz-

⁵⁸ 1847. nov. 30-án ezt írja KEMÉNY Zsigmond Szász Károlynak a *Szécsi Máriáról*: „Erdélyinél azért nem nézhetem meg beküldött versezetét, mert ez némileg ellenkezik a K[isfaludy]. társaság szabályaival, vagy legalább annak szellemével. — Mit mond Petőffy hasonló tárgyú munkájára? szereti é őn azt? Eötvös nagyon silánynak, én igen érdekesnek tartom.” (P.-a.-II. 57, 149.)

⁵⁹ Vö. *A magyar sajtó története* I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp., 1979. 646.

tatásában, aki viszont Zerffivel együtt — de más okokból — nem tartotta sokra a *Felhókat* és egyetértett Toldyval a részegség ábrázolása szempontjából. E kapcsolatok nem relativizálhatják el a bírálatok végkövetkeztetését, de azok összetettségére figyelmeztetnek, s arra, hogy mennyire szervesen hozzátartoznak a kritikai fogadtatás történeti egészéhez.

3. A költői énről mint az ábrázolás tárgyról

Az „aljas” tárgy és kifejezés kritikája szükségképpen vonatkozott arra az alanyra is, aki ilyesmiről és így mert a versben megszólalni; tudjuk, hogy ezt a költő közvetlen megnyilatkozásoként értelmezték. Császár, Toldy, Pulszky és 12-Erdélyi állásfoglalásai megmutatták: mennél személyesebb volt a borral való viszony, annál problematikusabbá vált, s legjobb esetben is magyarázatra szorult az értékelés; a vulgáris stílus elítélése is a beszélő erkölcsiségével volt kapcsolatban. A kritikusok legtöbbjénél két axióma állt a számonkért normák fölött: a nemzet és a vallás mint támadhatatlan érték, s nem egy példát láttunk a rájuk való hivatkozásra.

Ismeretes, hogy Petőfi egyik nagy újdonsága a személyes líra volt: a költői én tárgya sokszor ön maga. A borozó és káromkodó emberről mindhárom fejezetünkben szólhatnánk (s ez a harmadik szemlélet és önszemélet elválasztásának főképp módszertani indokai alapján különült el az elsőtől). Annak a felfogásnak a bemutatását találjuk itt legfontosabbnak, amely a költői személyiség megítélését határozta meg: az eddigiek alapján azt tehetjük fel, hogy részben egy már előtte létező eszményképhez viszonyították, részben egyediségében kísérelték meg jellemezni, részben pedig őt magát eszményítették. Az áttekintés középpontjában a világfájdalom problémája áll: annak ellenére, hogy Petőfi lírájának csak egy szakaszáról van szó, a kor költészetszemléletének fontos teherpróbáját tanulmányozhatjuk.

Az első felfogás fő képviselője Toldy Ferenc. Kijelentése szerint „minden, a mai világ erkölcsi csucsán álló költő — s a költőnek mindig ott kell állni — csakugyan tiltakozni fog oly társ ellen, kinek Végezte a tivornyát a költőiséggel azonosítva kiált fel: »Költő vagyok, költőileg kell / Végig rohannom az életuton!«”. (60.) A *Javulási szándék*nak ez az értelmezése ellentmondott annak az ideálnak, amelynek példamutató jellege — nem ismervén el a fikció szabadságát — megtiltott minden ilyen, eleve hitelenek tekintett önábrázolást. Nádaskay Petőfi szemére vetette, hogy „igen sokszor nem bírt kiemelkedni egyediségéből alanyiságra, nem sikerült neki érzelmeit *átalánosítani*, idealizálni, [...] kelletlenül többet foglalkodik magával. [...] igen számos verse van, melyben *én*-jét nem csak elpalástolni nem bírja, nem akarja, de sőt többször egyenesen verse homlokára tűzi; mi *módjával*, kedélyes modorban megbocsátható ugyan *s verselésnek* megjárja, de a költészet magasb mérelveit rájuk illesztenünk alig lehet.” (36.) A két idézet összefügg: a *Honderú* szerzője szigorúan kéri számon a Toldytól már régebben ismert követelményt.⁶⁰ Eszerint a költőnek kötelessége *felelevenedni* önmagán, ami önszemélyítést is jelent: olyan elszemélytelenedést, ami egyben megtisztulás is minden esetlegesnek tekintett egyéni tökéletlenségtől. Az ezzel a törekvéssel való szembeszegülés olyan hiba, amelyet gyengeségnek kell minősíteni, amely magával a költészettel ellenkezik, s csak többszörös feltételeket teljesítő kivétel gyanánt fogadható el.

Bajza viszont — nem utolsósorban saját lírájához viszonyítva — nem kifogásolta az első személy középpontba állítását: „*Én* Petőfitől nem üres, de kevés gond a

⁶⁰ Vö. FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért*. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Bp., 1976. 180.

rimekre. Ily játszi schema szigorubb tisztaságú mértéket is kíván” — írta Verőczey álneven (4.).⁶¹ Ez a Nádaskay felfogásától eltérő negatívum értelmet nyer abban a vitában, amely az eszményítés körül bontakozott ki, s amelybe maga a költő is beleszólt.

A szakirodalom régóta számon tartja azt, hogy — *A természet vadvirágához* hasonlóan, amelynek alcíme „Dardanus-féle kritikusaimekhoz” (39.)⁶² — *A világ és én* ezzel a jegyzettel jelent meg a *Pesti Divatlapban*: „Ezen derék verset ajánlom N. ur figyelmébe. Mintha szivemből szakította volna azt ki költője. *A szerk.*” (47.)⁶³ Ez a válasz azonban, amely éppúgy kérdésessé tette az isteni teremtés tökéletességét, mint a költő függését kritikusaiktól, Byron nyomán radikálisan ellentmondott az eszményítés követelményeinek. Toldy így értékelte: „Óhajtjuk, hogy az a világnézet, mely szerzőinknek egy újabb versét [...] szülte, szeszély legyen, ne valóság; mert az embergyűlölet és lenézés maszlaga minden költészetnek. A költészet első eleme a szeretet; a melly kebel a legkeserűbb tapasztalások után is, legalább egy embert, sőt az embertől elvonatkoztatva is, az emberiséget nem tudja szeretni, annak költészete tövis rózsa nélkül, s az már nem költészet.” (61.)⁶⁴ Ez a vers eltévelyedés attól a kategorikusan leszögeezett szabálytól, amelynek alapja biblikus, s amely költői és nem költői világnézetet különböztet meg. Egyedül az őszinteség evidenciájától való alkalmi eltekintés függeszthetné föl ennek számonkérését; a világfájdalom szembenállással az erkölcsi eszménnyel, amelyet a költőnek képviselnie kell. Petőfi *Rosz verseimről* c. költeménye nagy valószínűséggel ennek a bírálatnak volt parafrázisa.⁶⁵

Az *Életképekben* a „Hirlapi ör” (Kelmenfy László) az *Álmaim* c. versről írta a következőket: „E feketevérű boszus hangulat nem költői, tehát csak egyéni. Az egyéni érzelmeket dalba önteni csak akkor szabad, ha azokban valamely általános költői eszme lappang; elégedetlenséget, ember- és világgyűlöletet hirdetni mindenképp közt legkevésbé a költőnek hivatása. Ha valakit e baj bánt, iparkodjék menekülni tőle; a menekülésre két mód van: tisztába, egyensúlyba jöni önmagával, vagy tisztába jöni, megbarátkozni a társasélet formáival. E két mód egyesíthető. A ki nem teszi, illető költeményében sajnálat tárgyává leszen: a költő pedig szeretetessék, tiszteltessék,

⁶¹ Athenaeum, 1843. jún. 30.

⁶² Pesti Divatlap, 1844. dec. 29.

⁶³ 1845. febr. 9.

⁶⁴ Toldy Ferenc a következőket írja majd *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban* c. tankönyvében: „Csak a világgali meghasonlást sokaljuk meg midőn gyűlöletté fájul el, mely lényegében mindig költőitlen, sőt túlzásaiban undort gerjeszt (*A világ és én*). De ez álláspontot szerencséjére hamar meghaladta.” Második, javított, kiadás. Pest, 1868. II. 147.

⁶⁵ A vers 1845. aug. 21-én jelent meg a Pesti Divatlapban (ENDRŐDI, i. m. 121.). Megírásának idejét 1845 február–márciusára becsülte a Petőfi-filológia. Idézzük szövegét:

Tán én nem tudnék írni
Mindig jó verseket?
De szívem főerénye
Az emberszeretet.

Valóban!... már pedig ha
Mindig csak jót írok,
Mivé lennének úgy a
Szegény kritikusok?

Időnként valamicske
Ezeknek is csak kell,
S ők minden hulladékot
Gyönyörrel falnak fel.

Rágódjanak szegények,
Csak élősködjenek!
Hiszen, ha nem csalódom,
Tán ők is emberek.

magasztaltassék, csak ne sajnáltassék. Kit sajnálunk, alattunk látjuk őt; a költőnek pedig felettünk kellene röpkedni.” (163.)⁶⁶

Nádaskay és Toldy nézetei térnek itt vissza: csak az eszményi nevezhető költőnek; a világfájdalom ellentmond a művészet vigasztaló és kibékítő funkciójának. Nem mérges növényről, hanem betegségről van szó, amely ellen egy embert és környezetét idealizáló gyógy mód segítségével kell védekezni. Új a befogadás szempontja: a költő és az olvasó viszonya Arisztotelész *Poétikájának* második részére emlékeztet, ahol tragédia és komédia abban is különbözik egymástól, hogy „ez hitványabakat, az meg jobbkat akar utánozni kortársainknál”.⁶⁷ A költőnek jobbnak kell lennie, mint más és a szép elválaszthatatlan a jótól: a klasszicizmusnak ez a hagyománya éppúgy kizárja a világfájdalmat, mint a vallás axiómája.

Meglepő, hogy a *Honderú* csak 1847 végén vett részt ebben a vitában, s akkor is csak az *Úti levelek* XVIII. darabját kommentálva. Feltehetőleg Zerffitől származnak az „Ökörszem” c. rovat következő sorai: „Valaha — mond alább a néhai embergyülölő — roppant világ és embergyülölő volt ő, [...] s hogy e nyavalyából kigyógyult, nagy részben Dumas druszájának köszönheti stb. Hát Milton, Goethe, Chateaubriand, Lamartine? miért nem ismerkedik meg ezekkel? Tán előbb kigyógyították volna őnt nagyszerű világfájdalmaiból.” (376.)⁶⁸ Ez az ironia a világfájdalmat ábrázolókkal állította szembe Dumas-t, s úgy tetszik, kapcsolatban állt a divatlap addigi hallgatásával. Morvay Győző tanulmánya szerint Császár Ferenc, Petrichevich Horváth Lázár és Jámbor Pál (Hiador) „Byron-imádók” voltak.⁶⁹ Ez magyarázhatja azt, hogy bár Császár bírálatában feltűnt az „erkölcstelenség legveszedelmesebb mótelye” (132.), ez kizárólag a káromolni tanító költőre vonatkozott, s nem érintette a Toldy számára már költészetellenesnek bizonyuló világképet (igaz, az általa tárgyalt kötetekben erre még nem volt példa, de maga a cikk hónapokkal a Toldy után jelent meg). Császár, mint előző fejezetünkben láttuk, ellenezett minden vallásos hitet sértő kifejezést, *A világ és én* azonban elkerülte a megrovást; a kritikus ezzel felfüggesztett egy olyan axiómát, amelyet korábban érvényesített ítélezésében. Petrichevich Horváth Lázár „a Byron-cultust életcélnak tekintette”, s 1842-ben tette közzé *Byron lord élete és munkái* c., három kötetből álló munkáját.⁷⁰ Ő fordított tőle legtöbbet, egyebek között azt a naplórészletet is („Ki az embert jól ismeri, hogy is tehetne mást, mint azt utálni s megvetni?”), amely „majdnem szószertint” tér vissza a Nádaskay cikkére írt versben („Megvetésem és utálatomnak / Hitvány tárgya, ember a neved!”; „Jól ismerlek, te nem érdemelsz mást, / Nem, mint megvetést s utálatot...”).⁷¹ Mindez megvédhette Petőfit attól, hogy a világrend harmóniáját kétségbevonó verseit a *Honderú* megbírálja.

Az „egyéni” esztétikájának hívei, főleg 12-Erdélyi és Pulszky, nem egyformán ítélték meg azt, hogy tárgy és kifejezés szempontjából hol vannak a költészet határai; ez meghatározta az önábrázolás lehetőségeit is. Alanyiség és világfájdalom kapcsolatáról azonban nagyobb volt köztük az egyetértés. Egy héttel *A világ és én* megjelenése után így reagált a hozzájuk közel álló Garay János, az *Életképek* „Hirlapi méh” rovatában: „Petőfi verse [...] noha két szívből [!] van kiírva, szerzőjéből ti. s a szerkesztőéből, mint ezt a költemény alá tett csillagban magáról megvallja, úgy hiszem, nem sok szívben fog visszhangzani s nem is kívánom, hogy visszhangozzék ez éj-

⁶⁶ 1845. dec. 20.

⁶⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*. Ford. SARKADY János. Bp., 1974. 8.

⁶⁸ *Honderú*, 1847. dec. 21.

⁶⁹ *Byron Magyarországon* (Vázlat). In KOEPPPEL Emil, *Byron*. Bp., 1913. 319.

⁷⁰ *Uo.* 320.

⁷¹ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. Bp., 1922. 178–179, 522.

félsötét embergyűlölési s megvetési hangulat.” (48.)⁷² Ez az állásfoglalás Toldy és Kelmenfy véleményével rokon, és 12-Erdélyi bírálatában folytatódik, aki ezen a versen kívül felsorolja azokat is, amelyek ebbe a kategóriába tartoznak (*Gyalázatos világ, Hír, Apám mestersége s az enyém, Költő lenni vagy nem lenni, Mulatság közben*). Felfogását így összegezi: „E világ- és embergyűlölet [...] sajnálatos egy dolog s erre Petőfinék oka nincs. Ót a közönség szereti, méltányolja s — gondolom — költeményeit meg is veszi s olvassa. — Hogy a kritika ő ellenében is meri suhogtatni ostorát, e miatt csak nem fog kétségbe esni? — Nem fáj-e költőtől, kitől nemesb derűtséget, magasb életnézetet, megnyugtatót várunk, illyeket olvasni” (169.) — s következnek az említett versekből választott idézetek. Ez a megítélés szelídebb, mint a Toldy és a Kelmenfyé, egyrészt azért, mert kevésbé merev lévén, nem számúzi a világfájdalmat a költészetből, csak ok nélküli és fájdalmas, elkerülhető tévedésnek tartja; másrészt nem követeli meg a szeretetet a költőtől, hanem — a meggyőzés ellenérveként — a közönség részéről iránta megnyilvánuló ragaszkodást hangsúlyozza. „E szomorú irány, e byroni ember- s világgyűlölet és megvetés nem von ugyan le semmit Petőfi költői tehetségéből, mert illy kifakadásaiban is látszik a valódi költő” — hangzik az eredeztetés és a kedvezőtlen folytatásra való felkészítés — „de nem fér össze a magasb és nemesb költői hívatással, s ha valami, ez az, a mi korholást érdemel” — következik a bírálat (170.), mely a művészet fölemelő, vigasztaló, kibékítő, megnyugtató funkcióit látja veszedelemben, éppúgy, mint Toldy és Kelmenfy.⁷³

Nem sokkal később azonban egyértelműbbé válik az ítélet: „Az 1845-diki ciklusba esnek azon kétségbeesett versek, melyeket már főlebb megróttunk, s mik valódi mérges gombok e koszoruban.” (176.) Toldy maszlagról, Kelmenfy bajról beszél; 12-Erdélyi az első képet részletezte tovább. Ez bizonyos kettősséget teremt a bírálatban,⁷⁴ hiszen „a valódi költő” érdemeinek fenti elismerése s e minőségében való összeférhetetlensége „a magasb és nemesb költői hívatással” csak egyensúlyteremtési kísérletnek minősül az egyértelmű elutasítás utólagos fényében. Ez arra figyelmeztet, hogy az „egyéni” esztétikájának képviselője (akinek tárgykritikai elvei tágabb teret biztosítottak, mint stíluskritikája) az alanyiség szempontjából a nemzeti költő eszményéhez mérte Petőfit (akinek az ábrázolt tárgyakhoz való viszonyában és nyelvében egyaránt megmutatkozott ez az ideál): „Az igazi költők [...] nemcsak büszke diszei a nemzetnek, nemcsak hasznos tagjai a nemzetnek, hanem szükségesek is a hazának, mint a közboldogság nagy eszméinek előkészítői, a néperkölcsök nemesítői, az alvó vagy lankadó hazafiság, szabadság-szeretet, erény, vitézség, lovagiasság ébresztői s lelkesítői”, akik „a valóban szépet, nemest és jót” terjesztik (172.). Toldy az erkölcs és szeretet nevében utasította el a világfájdalmat; 12-Erdélyi főképp a nemzetteremtő eszmék és energiák ellenségét látta benne.

Gyulai az alábbi, több tekintetben kiaknázatlanul maradt megjegyzést tette Petőfi költészetének a bírálatokkal való kapcsolatáról: „Mit róla a kritika, barátai s a

⁷² 1845. febr. 15.

⁷³ Petőfi Sándor c. tanulmányában ERDÉLYI az ifjúkornak tulajdonítja a világ ellen való radikális lázadást: „innen a legönszerűbb, és épp azért legönzőbb gondolkodás az ifjú kebelben, minő egy Byron példája után sokak tetszésével találkozott, divattá lenni készült, s közöttünk is költői elemül akart becsempésztetni; innen Petőfi Sándor feddőzései, gyűlölete és haragja; kinél ez, köztünk legyen mondva, épebb és egészségesebb alakban mutatkozott, mint az angol költőnél, ki kacérságot s gyakran csinált bosszankodást vegyítve költészetébe [...] ; és míg Byronnál uralkodó elem volt eme kesernyész, Petőfinél csak néhány évre vagy napra volt szorítva, amabban habitus, ebben alkalom, amaz belébetegedve, ez minden órán kigyógyulófélben, igen hamar, igen jószerevével.” (I. m. 363.)

⁷⁴ Vö. ARANY, „Mellőzöm a kérdést, hogy a pessimista irányú költő megszűnik-e csupán ez által költő lenni, hisz úgy, pl. Byron, nem volna az.” (*Egy üdvözlő szó*. In *AJÓM* XI. 370.)

tekintélyek mondtak, nem vette látszólag számba, de ha valami olyan volt bennök, minek igazságát érzé, az öntudatlan munkált lelkén, később nem maradt következés nélkül, de mindez úgy történt, mintha ő maga jött volna reá.”⁷⁵ Feltevésünk szerint — a fentebbiekre való válaszként — így születhetett a *Világgyűlölet* c. vers is.⁷⁶

Pulszky 1847-ben már bizonyos távlatokból és összefoglalóan szemlélhette Petőfinék ezt a korszakát: „a világfájdalom divatos betegsége is reá ragadt, melyből ép természeténél fogva csakugyan kigyógyult már”. (276.) Szerinte *A világ és én* (a *Deák-pályám*, az *Apám mestersege s az enyém*, a *Rosz verseimről* és *A nap házaselete* címűekkel együtt) azokhoz a darabokhoz tartozik, „melyek a szép betűt s hófehér papirost meg nem érdemlik” (287.), ezzel szemben a *Világgyűlölet*ben mint „szép költeményben” [!], „Petőfi nem sokára kiépül” szerzett bajából (291.). Emlékirataiban így jellemzi önmagát az 1830-as évek közepéről szólva: „tetszelegtem magamnak képzelt byroni elégedetlenségben, s világundorban”.⁷⁷ E versek megítélésében tehát komoly szerepe van az ő korábbi olvasmányainak és tapasztalatainak: nem eszményhez viszonyít, hanem egy, a költőnél idősebb ember nézőpontjából törekszik érvényesíteni kordivatra és életkorra vonatkozó ismereteit.

Megemlíthető, hogy az 1847-ben megjelent összkiadás másik recenziése, Eötvös nem foglalkozik a világfájdalom problémájával. Sokat idézett megállapítása, mely szerint „Petőfi kitűnőleg magyar, legkisebb műve a nemzetiség bélyegét hordja magán” (294.), kétségtől összefügg 12-Erdélyi véleményével, aki a nemzetiséget és a népiességet találta a költő legjellemzőbb tulajdonságának (175.). Azonban nemcsak az esztétikai szabályok számonkérésében van közöttük különbség: Eötvös általánosítása azt is magába foglalta, amit elődje összeférhetetlennek ítélt a költői hivatással. *A karthausi* és Erdélyi 1844-ből való naplórészlete („Byron maga is sötét, hát még árnyéka”⁷⁸) talán közelebb vihet ennek megértéséhez.

„Csalánfy” viszont, a *Pesti Divatlap* levelezője, a következőket írta Petőfi verseiről: „Ezek nekem tetszenek, s ha erkölcsiségben sülyedni kezdő korunkra nem sok irt látok is benne, mégis felkiáltok a nagy Lamartine szavaival: »Qui que tu sois, Byron, bon ou fatal génie [!], j’aime des [!] tes concerts la sauvage harmonie.«” Jegyzetben a szöveg magyar fordítása: „Akármilyen vagy... jó vagy rossz szellem, tetszik / Nekem

⁷⁵ GYULAI Pál, i. m. 24. L. még TÜLLMANN Ignác pesti gyógyszergyakornok Novelley Józsefnek, Toldy Ferenc unokaöccsének 1845. márc. 4-én írt levelét: „ritkán foghatsz oly megjegyzést tenni, melyet elfogadjon. Azért a criticának — legalább szóval soha sem fog fejet hajtani s minden kedvezőtlenül bírálóra rádörgi: Schlagt todt den Hund, er ist ein Recensent. Azonban nem kell hinni, hogy a bírálatoknak nincs rá befolyása, mert — bár maga sem veszi észre —, újabb munkáiban több figyelmet fordít a külsőre.” (P-a-II. 13, 137.)

⁷⁶ 12-Erdélyi bírálat 1846. márc. 14-én jelent meg; a *Világgyűlölet* keletkezési időpontját ápr. 24. és 30. közé teszi a szakirodalom; a vers 1847. márc. 6-án jelent meg az *Életképekben*. A *Petőfi-szótár* I. kötete szerint (Szerk.: J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ DÉNES, WACHA ÍMRE; GÁLDI László irányításával. Bp., 1973. 428.) ez az egyetlen olyan költemény, amelyben Byron neve szerepel („De amióta e bítangokat / Láttam, mint vágnak Byronképeket, / Azóta gyűlölségem megszakadt”; ez kapcsolatban állhat a kritikában olvasható „byroni ember- s világgyűlölet és megvetés” kifejezéssel (az „ember- s világgyűlölet” már Kelmenfy cikkében is szerepelt). A cím és az első szakasz utolsó szava őrzi ennek nyomát. „Őt a közönség szereti, méltányolja” — idéztük a bírálat szövegét; „Szerettetek-e fickók, valaha, / Hogy most gyűlöltek?” — hangzik a harmadik versszak kérdése. Az „Én is gyűlöltem... volt okom reá” sor, a világszemlélet fordulatának indokolása és maga az egész vers felfogható úgy is, mint a kritikára adott válasz egy rejtett párbeszéd keretei között.

⁷⁷ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*. Bp., 1958. I. 101.

⁷⁸ *Úti napló*. In ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*. Bp., 1985. 330. Idézi: T. ERDÉLYI Ilona, *Ki volt a „12”-es bíráló?* It 1972. 375. Eötvös és Erdélyi összehasonlításához l. MORVAY Győző, i. m. 307–308, 317, 329.

dalodnak vad harmoniája.” (136–137.)⁷⁹ Mint a *Honderűben* az „Ökörszem” cikke, Vahot lapjában ez az egyetlen, Petőfi világfájdalmával kapcsolatos megnyilatkozás, s mindkettő szembenáll a tilalmakkal. Az felidézi Byron elődeit és kortársait, ez pedig Toldy és a kritikai közmegegyezés erkölcsi ítéletétől függetlenül, a kiengesztelő hatásról lemondva, elfogadja a vad harmóniát (sőt, a „fatal” „rossz”-nak fordításával tovább élezi a vers ellentétét).⁸⁰

„Vachot [!] Imre (1841) rajong »a lantosok sötét fejedelmeért, a ki lelkének rendkívül mély, a mienknél mélyebb rejtekeiből, mint egy szenvedélyesen viharzó tengerfenékről hozta fel a zavaros hullámokban megfeketült dalgyöngyöket«” — idézi Morvay Győző azt a Byron-élményt,⁸¹ amely nemcsak *A bánat? egy nagy oceán* egyik előképe, hanem rokon a *Pesti Divatlap* egyik 1844-ben megjelent cikkével is. Feltételezhetőleg Vahot írta a *Versék* c. kötetről: „Némelyek azon észrevétele, miszerint Petőfi igen sokat ír magáról, legkisebb nyomatékkal sem bír, sőt csak dicséretére válik a költőnek, mert a lyrai költészetben az egyéniség, a személyesség (subjectivitas) érdekes költői feltüntetése a legszebb, de egyszersmind a legnehezebb feladatok közé tartozik. A mi szemünkben az a valódi költő, ki belseje legmélyéből, mintegy szíve mélyéből meríti, írja tárgykorlátoltságot nem ismerő költeményeit, — épen úgy, mint Petőfi írja.” (25.) Ez a — részben már ismert — szakasz több vonatkozásban érdekes. Egyrészt kapcsolódik Vahot Byron-képéhez, másrészt az „egyéni” esztétikájának ahhoz a Henszlmann képviselte felfogásához, amelyet a *Párhuzam* „alanyi jellemzet” terminusa foglalt össze. A cikk nemcsak elismeri a költő újdonságát, hanem követendő példaként mutatja be.

Igen hamar megkezdődött tehát az az eszményítés,⁸² amely Petőfit minden kritikai elbírálás fölé emelte. Nem célunk ennek részletes ismertetése, néhány jellemző példa viszont megvilágíthatja ennek jelentőségét a költői személyiség felfogása szempontjából.

„En a szó legsajátabb (s nem átviteles) értelmében vagyok irántad: ájtatos” — írta 1846-ban Szemere Pál a költőnek (193.).⁸³ Jókai „a lélekszabadság szent eszméinek apostolát” látja benne; „ki eddig kimondani nem mert igazságokat meghallani nem fél s magyar szívvvel magyarul tud érzeni: annak Petőfit szeretnie kell. [...] A köz-

⁷⁹ Pesti Divatlap, 1845. szept. 18.

⁸⁰ MORVAY Győző idézi VACHOTT Sándor 1847-ből való, *Lord Byron* c. versét:

Hadd legyenek zordak műveid, hadd zengjen azokból
Vad-keserűn a világ-fájdalom és gyűlölet:
Mint a tiéd, olyan nemes és nagy szellemerőnek
Nem tiltott a világ-fájdalom és gyűlölet.

(J. m. 313.) Líra- és regényszemlélet közötti különbségekre következtethetünk a versnek és Vachott 1846. júl. 9-én Erdélyihez írt levelének összehasonlításából: Jókai *Gonosz lélek* c. novellája és *A hóhér kötele* alapján mondja, hogy „az élet fölött, legyen az bár mily viisszás, igazság szolgáltató teremtet képpel minden keresztény ember; míg ellenben ők, kik a költészet világa fölött, mint műalkotók, szinte a teremtet szerepét viszik, az igazságszolgáltatás kötelességét szépen elmulasztják. S nem pogányvallás-e az a művészetben? Nem gonoszabb-e az életnél az ily költészet?” (P-a-II. 23–24.)

SZEMERE Miklós 1847. márc. 24-én egyebek közt ezt írja Erdélyinek: „Ön kacag a világfájdalom felett — én e részben Byronnal s Petőfyyal tartok, s úgy — a mint eddig ismerem, e földet »mundus pessimusnak« tartom.” (Uo. 35.)

⁸¹ J. m. 302.

⁸² L. HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. III. Petőfi fogadtatása. Új köztűlés képződése.* In *Tanulmányok*. Bp., 1956. 332–333.

⁸³ Életképek, 1846. szept. 19.

vélemény ítéletet hozott s Petőfi tisztán mocsoktalanul áll előtte jellemében és szellemében egyaránt megtámadhatatlan". (242.)⁸⁴ Lauka Gusztáv hozzá írt versében mint „a nép apostola” jelenik meg (248.)⁸⁵ 1847-ben, néhány nappal az összkiadás megjelenése után Szelestey László így számolt be a „Köri estvély” eseményeiről, amelyen a költő az egybegyűltektől kívánságára szavalt: „Mit írjak Petőfiről, hogy meg ne sértsem írói tehetségem korlátoltsága által azon isteni érzelmek magasztosságát, melyly iránta lelkemben él? [...] Oh, uraim! ne hagyjátok elmondanom, érdemeinek leírásával csak sérténém azoknak nagyságát.” (262–263.)⁸⁶

A forradalom után a költő már nem olvashatott műveiről magyar nyelven írt irodalmi kritikát. Jellemző azonban, hogy még az a *Reform* c. lap is, amelynek Nádaskay és Zerffi voltak szerkesztői,⁸⁷ ezt írta 1848 áprilisában: „Petőfi tökéletes demokratikus jellem; erő, nyíltság és szilárdság teszik fővonásait. Rendíthetetlen becsületesség legfényesebb erénye. — Munkái nemzetiségünk bélyegét viselik magukon, azok kedves kincse a nemzetnek, és mindig azok is fognak maradni.” (407.)⁸⁸ Látjuk, hogyan jelennek meg a másfél éve még „rossz költő” (216.) ideális tulajdonságai, az addigi dicséretnek lefelőlésekképpen. A *Hon és Külföld*, a Szilágyi Ferenc szerkesztette kolozsvári *Múlt és Jelen* melléklapja,⁸⁹ nem sokkal később szintén eszményi képet festett (főleg 12-Erdélyi bírálatát színezve át) a „lánglelkű, könnyű, kedves folyamatu, változatos” Petőfiről, „kiben nem a mesterség, nem a studium, hanem a teremtmény, gazdag természet áll elől gyönyörű, kimeríthetetlen, változatos egyszerű pompájában, kiben minden költői dús tehetség, érzet, melegség s észláng, mint gyémántban a nemes ércek legfinomabb lényege központosult.” (412–413.)⁹⁰ A szerkesztő a Világos utáni első kormánylap, a *Magyar Hírlap* szerződését írja majd alá, egyik munkatársa pedig Nádaskay lesz.⁹¹

E fejezetünkben ismét átrendeződött a kép. Költői tárgy és kifejezés vizsgálata során láttuk, hogy életforma és viselkedés konkrétumainak megítélésében mennyi ütközés volt az „egyéni” és „eszményi” ábrázolás hívei között; ön- és világszemlélet bírálatának elvontabb szintjén azonban jóval közelebb volt egymáshoz Toldy és 12-Erdélyi: ezúttal az utóbbi is eszményképhez viszonyított, s mint korábban, itt is belső vitát dönthetett el a kollektív ideál nevében megfogalmazott értékelés.

A *Honderú* és a *Pesti Divatlap* egyre inkább ellenfeleknek tekintették egymást, de a világfájdalom költészetbeli szerepéről — legalábbis Petőfi esetében — nem volt közöttük vita, sőt éppen Petrichevich Horváth Lázár szolgáltatta az egyik forrást Petőfi Byron-élményéhez. Császár Ferenc és Toldy ízlését több ízben is hasonlóan találhatta az összevetés; lappangó ellentétük azonban csak közvetve derült ki. A világfájdalommal szemben megnyilatkozó csendnek éppúgy lehet szerepe Eötvös felfogásában, mint annak, hogy a Byronról legmerészebben nyilatkozó „Csalánfy” nevét még mindig nem ismerjük.

A költőt eszményítőké számára nem merült fel a „vad harmónia” kérdése. A *Felhők* korszakát, tudjuk, utóbb maga is nyavalyának tekintette, de ennél sokkal fontosabb volt az, hogy fenntartás nélküli tisztelői a megtámadhatatlan tökéletesség emberfeletti magasságaiba emelték.

⁸⁴ Jelenkor, 1847. febr. 4.

⁸⁵ Petőfi Sándorhoz. Hazánk, 1847. febr. 25.

⁸⁶ Életképek, 1847. március 20.

⁸⁷ *A magyar sajtó története* II/1. 1848–1867. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp., 1985. 114.

⁸⁸ 1848. ápr. 13.

⁸⁹ *A magyar sajtó története* II/1. 1848–1867. 68.

⁹⁰ 1848. ápr. 28.

⁹¹ *A magyar sajtó története* II/1. 1848–1867. 319–321.

Sükei Károly szerint „nagy anomaliát követett el a critica Petőfivel [...] ; ugyan- is ahelyett, hogy a költői szellem új phasisaiba, itt és amott, igyekezett volna magát belé találni: saját iskolai értelmezései torzító szemüvegén keresztül ugyancsak pro- sai boncolás volt egész eljárása”. Ez az értékelés a szépirodalmat éltető „teremtő erő, és genius” (317.)⁹² tanulmányozásához már minden preskriptív normát elutasít. Pe- tőfi költészetének 1848-ig tartó szakaszát — Eötvös és Sükei szavaival — olyan tor- zítások és boncolások érték, amelyek nem különíthetők el pályájának alakulásától, s amelyek kritikusaiknak ön-, világ- és költészetszemléletét, irodalomhoz való viszo- nyát jellemezték.

Ezek nem mindig állanak szemben olyan élesen, mint az a köztudatban isme- retes; a költészet határai és a versek közötti értékrend tárgy, kifejezés és alanyiség szempontjából gyakran másképpen, sokszor csak közvetve megmutatkozó kapcso- latok szerint rajzolódnak ki. A bírálatok nemegyszer olyan változó szemléletről ta- núskodnak, amely az értékelés folyamatában is megnyilatkozik; a több szempontú vizsgálat az irodalommal kapcsolatos nézetek olyan rétegződését tárhatja fel, amely összefüggések hordozója lehet kritikák, versek és későbbi irodalomtörténeti művek között.

János Korompay H.

LA RÉCEPTION DE PETŐFI ET L'HISTOIRE DE LA CRITIQUE LITTÉRAIRE

Selon la conclusion de l'histoire littéraire la critique contemporaine qui prend position sur les œuvres de Petőfi se divise en deux groupes opposés; cette affirmation remonte, en dernière analyse, à l'acceptation des suggestions du poète. La variété des différentes conceptions et qualifications est plus complexe: parmi les adversaires et les adorateurs il y a les critiques qui représentent la reconnaissance, mais avec quelques réserves; d'une part, quelques-uns des reproches les approchent des "ennemis" (qui, malgré tout, sont loin du refus total des nouveautés poétiques), d'autre part, l'éloge est repris d'une manière exclusive par ceux qui s'interdisent de découvrir la moindre imperfection dans la poésie de Petőfi.

Cette querelle entre les partisans de l'idéalisation et de l'individualisation pose quelques questions relatives (1) aux objets de la représentation poétique (est-ce qu'il y a des objets qu'il faut exclure de l'art ou est-ce qu'il y a une égalité parmi les objets?), (2) au caractère poétique de cette représentation, (3) aux limites de l'autoprésentation du moi lyrique. Ces trois niveaux de l'examen donnent des réponses qui expliquent la confrontation de la poésie et des normes critiques dans un contexte plus plastique.

⁹² Életképek, 1847. júl. 18.

A JÓKAI-SZAKIRODALOM KULTIKUS PARADIGMÁJA

BEVEZETÉSEK

A Jókai-szakirodalom valóban könyvtárnyi.

Az idő múltával természetesen egyre több életműhöz kapcsolódik nagy, gyakran már egészében áttekinthetetlen szekunder anyag, ám jelen pillanatban Jókai életművének sorsa legalább egy tekintetben egyedülálló. Ugyanis az utóélet szempontjából rendkívül fontos az életmű és a szakirodalom *méretének aránya*.

A szakirodalom per definitionem a műről szóló szöveg s mint ilyen, befolyásolja a primernek nevezett szövegek olvasását: a kisebb méretű szakirodalom kevésbé, a nagyobb méretű jelentősebb mértékben. A — mondjuk — könyvtárnyi szakirodalom darabjai pedig emellett, elvesztik *meta* jellegüket, a primerről szóló szekunder jellegzetességüket, pontosabban egyre inkább *egymásról* is szólnak (ami azt is jelenti, hogy nem csupán a későbbi művek a korábbiakról) és így egyre inkább befelé fordulnak, ebben az értelemben a primernek nevezett szövegektől *el*, sajátos intertextualitást hozva létre. A szakirodalom egyes darabjai egyre kevésbé érthetőek a többi ismerete nélkül, ily módon a szekunderek egyre inkább a többi szekunder megismerésére sarkallnak — a primernek nevezett szövegek pedig apránként másodlagossá válnak.

Jókai irodalomtörténeti utóélete — egy könyvtárnyi szakirodalom árnyékában — azért egyedülálló, mert *maga az életmű is könyvtárnyi*. Terjedelmét tekintve ma körülbelül fele akkora, mint szakirodalma, (ha a kritikai kiadás jegyzetapparátusát nem számoljuk, az arány kb. 2:3). Tekintve, hogy az életmű maga is majdhogynem áttekinthetetlen méretű, az irodalomtörténeti célú olvasás értelemszerűen fordul a szakirodalomhoz, gyakran már a Jókai olvasás előtt. Az olvasatot tehát eleve jelentős mértékben a szakirodalom befolyásolja, szabja meg, sőt írja elő, ám annak a fentiekben nagyon durván vázolt jellegzetességei miatt egyben arra is kényszeríti az olvasót, hogy primer szövegek olvasását a szekunderek megértésében is segítségül hívja. A primernek nevezett szöveg mindinkább maga értelmezi a róla készült értelmezéseket, a primer szekunderré válik: a Jókai-életmű tulajdon szakirodalmáról beszél.

Jelen tanulmány ezt a speciális helyzetet szem előtt tartva beszél a szakirodalom¹ (egy konkrét szempontú) önrögzítéséről.

¹Eddig, itt és a továbbiakban szakirodalom/szekunderek alatt a Jókairól szóló összefoglaló, monografikus, ill. gyűjteményes munkákat értem, az egyes művek, részproblémák szakirodalmával és a kritikákkal most nem foglalkozom. A *Jókai-életmű* jelen tanulmányomban kizárólag a regényeket jelenti. Sőt, a szakirodalom még ezen a korpuszon is végez szűkítést, ám csak nagyon ritkán explicit módon. A legtöbb monografikus vagy gyűjteményes munka, hasonlóan a közvélekedéshez, Jókai a regényírórt érti, ezen belül is elsősorban a nagyciklusnak nevezett 12 regény íróját, kb. 1850 és 1870 között. Közben azonban szándéka szerint valóban a teljes életműről kíván beszélni, így kijelentései — bár a nagyciklusból táplálkoznak és arra is vonatkoznak általában —, kivetülnek az életmű egyéb darabjaira is, amelyek emiatt eleve felívelő, ill. hanyatló sorokban illeszkednek, jellegzetes ballisztikus vonalat kölcsönözve az életmű rajzához. Ez az *implicit szűkítés* a szakirodalom egyik legjellemzőbb és legáltalánosabb tulajdonsága, amiből (a ballisztikus íven kívül) sok más tulajdonság is levezethető.

A Jókai-életmű olyan nagy, hogy arról általánosan érvényes kijelentéseket tenni nagyon nehéznek tűnik — valójában pedig: lehetetlen.

A nagyciklus írójának azonban egyfelől olyan markáns, látszólag könnyen kimondható tulajdonságai vannak, amelyek kimondást és rögtön általánosítást követelnek. Tekintve pedig, hogy a szakirodalom igazságkereső, tehát valamiféle lényeket, végső esszenciát keres a művek mögött, kénytelen kimondani és általánosítani. A nagyciklusról vallott vélemény ugyanis csak általánosítva lehet érvényes az egészre, az általánosítás azonban annyira torzítja a felismerést, hogy az már sem a nagyciklusra, sem a korai felfelé, sem a hanyatló korszakra nem érvényes igazán (vagy csupán az egyikre, általában a középsőre). A túlzott általánosítás vezet el így egyfelől a *kultikus nyelvhasználathoz*, amelynek létrejöttében még számos más jelenség is szerepet játszik.

Másfelől ha nem általánosít eléggé a szakirodalmi kijelentés, akkor csak egy bizonyos primer szövegre érvényes az állítás, csak azon ellenőrizhető, olvasata azonban továbbra is általánosítható. Ezen utóbbiakat nevezem *sejtésnek*. A továbbiakban e két jelenségcsoportot elkülönítve veszem vizsgálat alá, a sejtéseket egy külön dolgozatban, készülő nagyobb munkám részeként.

*

„Gazdag költői világa egy egész népével felér; művei egy irodalommal.”² Talán stílszerűnek is nevezhető, hogy a 100. születésnapon a monográfus annak a Vörösmartynak a magyarországi Shakespeare kultuszban oly nagy pályát befutott szavait³ parafrázálta, akit az ünnepelt legfontosabb mesterének tartott amíg csak élt. Jókai, aki maga sem volt süket az irodalmi kultusz hangjaira,⁴ lényével és életművével már életében kultusz tárgya lett, halála után azonban kultikus tisztelete gyorsan elhalt, bárhol is próbálták az évfordulókon azt feléleszteni, s mára apránként csak neve s néhány regényének címe maradt meg az irodalmi köztudatban.

Éppen ezért érdekes megvizsgálni, hogy a kultusz szokásrendjének kihalásával miért és hogyan őrződött meg a felmentő vagy dicsőítő kultikus beállítódás, és az ellenőrizhetetlen magasztalásra épülő nyelvhasználat, illetve, hogy ezek milyen formában lelhetők fel az irodalomtörténet nyelvében. Hogyan jelentkezik a szakirodalomban a normafeladó kritikai kivételezés, hogyan lesz a nagy terjedelmű életmű kifürkészhetetlen titokká, mi az apológiák stratégiája? Mit állít a szakirodalom akkor, amikor Jókait mond, hogyan alkotja meg az életrajzot, hogyan beszél a műről, hogyan kíséri meg a kettő összeolvasztását, hogyan viszonyul az elhalt, elhalni készülő kultikus szokásrendhez, mi a véleménye a kritikáról és önmagáról? Kérdéseim minden esetben a szakirodalom önértelmezését kutatják, és megpróbálják explicitté tenni azokat a többnyire ellenőrizhetetlen kijelentéseket, amelyeket a szakirodalom befelé fordulása miatt csupán sugallni tud s kíván.

Ez a sugalom azonban nagyon erős és erőszakos. Ennek ellenére, most, amikor ezen sugalmak maguk lesznek vizsgálat tárgyává, egy nyilvánvalóan (vagy legalábbis szándékom szerint) más közelítésben, nem kívánom azokat idejétműltnek is kezelni.

²Dr. NAGY Sándor, *Jókai*. Brassó, 1925. 104. (Továbbiakban: NAGY Sándor)

³„Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.” *Vörösmarty összes munkái*. VII. 224. kiad. GYULAI Pál. Bp., 1884–1885. Idézi DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., 1989. 138. (A továbbiakban: DÁVIDHÁZI)

⁴„Shakespeare elismerése egy darab civilizáció. Valami neme a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja.” Hon, 1846. ápr. 27. *Shakespeare-ünnepély*. Idézi és értelmezi DÁVIDHÁZI, 1.

Felfogásom szerint az *igazi* Jókait elérni nem lehet. A szakirodalom (de minden más közelítés is, mondjuk az esszé) csupán képeket, nyelvi konstrukciókat alkot meg a szerzőről s az életműről, amelyek többé vagy kevésbé összhangban állnak a kézbe vett forrásokkal. Jókairól számos ilyen nyelvi konstrukció van forgalomban, melyek közül, egymással rivalizálva (s csak néhol folytatva párbeszédet is) egy kiemelkedett, és a paradigma⁵ rangjára tett szert. Hipotézisem az, hogy ez a paradigma alapvetően kultikus paradigma. Dolgozatom ennek a hipotézisnek a bizonyítása kíván lenni.

Vizsgálatában természetesen Dávidházi Péter könyvméretű definícióját használok: sugalmakon az irodalmi kultusznak az irodalomtörténetírásban megjelenő formáit értem.⁶

Dolgozatom módszerének és Dávidházi Péter művéhez fűződő viszonyomnak a tisztázásához fontosnak tartok néhány megjegyzést.

Munkám *nem kronologikus* szemléletű. Úgy gondolom, hogy a szakirodalom általában vizsgált szöveget, 1894-től 1968-ig, egységes korpuszt alkot, egységes nyelven, egységes gondolkodásmóddal, egységes rendszerbe illeszkedő állításokat mond ki. A kultusztörténet szempontjából a jelenségek itt nem *történnek*, hanem *vannak*, léteznek és ebből a szempontból *egyidejűek*. Dolgozatom tehát nem a szó szoros értelmében vett kultusztörténet, hanem csupán a szakirodalom egy paradigmájának vázlata. Annak vizsgálata és elemzése tehát, hogy a Jókairól szóló beszéd hogyan, milyen módon van *preformálva*, sok más preformáló tényező mellett, jelen esetben a kultikus pradigma által.

Munkám *nem kritikátörténeti* célú. Bár tárgya értelemszerűen a Jókairól szóló szövegek egy csoportja, azoknak nyelvét nem önmagáért vizsgáltam, hanem azért, hogy egy szokásszerűen használt nyelv átlátszóvá tétele után más típusú kijelentések könnyebben legyenek kimondhatók. Azt gondolom ugyanakkor, hogy a kultikus nyelvhasználat a Jókairól életében megjelent kritikákban formálódott ki, a *Csataképek* megjelenésétől kezdődően. Nagyjából egyidőben tehát a magyarországi Shakespeare-kultusz fénykorával, amikor az irodalomfelfogás egészére jellemző volt bizonyos kultikus hajlandóság, főként ami az irodalom transzcendens lényegének és nemzeti feladatának, küldetésének szentségét illeti. Dávidházi kronologikus és kritikátörténeti indíttatású könyvében minderről bőséggel ír, én azonban most kizárólag a szakirodalom szinkron vizsgálatát tűztem ki célul, bármennyire vonzó

⁵ A paradigma fogalmát Thomas S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete* (Bp., 1984.) c. műve alapján használom.

⁶ „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenkifölötti tisztelete, tehát, teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből, és ételszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; mint nyelvhasználat pedig túlynomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.” (DÁVIDHÁZI, 5.) Az idézettel inkább csupán illusztrálni szeretném azt a közelítést, amely a jelen konkrét vizsgálatban értelemszerűen torzul vagy alakul. Magam igyekszem a beállítódás és a nyelvhasználat vizsgálatára szorítkozni, a szokásrend kérdéseire pedig csupán alkalmasszerűen (főként — bár ott is felelete vázlatosan — az utolsó tizedes részben) térek ki. Dolgozatomban elsősorban összegyűjteni és összeefűzni kívánom a kultikusnak minősített kijelentéseket, és lehetőség szerint *elsősorban* ezzel interpretálni azokat. Egyébként is inkább a *magasztalásra* helyeztem saját hangsúlyaimat, s nem az *ellenőrizhetőségre*, aligha hihetem ugyanis, hogy az irodalomról, vagy akár a szakirodalomról szólva *részletes tapasztalati ellenőrzést* is elbíró, azaz *ellenőrizhető interpretatív* kijelentések tehetőek.

lenne is Jókai kultuszának történetét áttekinteni, a Jókairól szóló kritikai célú szövegekben.⁷

A SUGALMAK (tüzetes rész)

A megnevezés

1.

A Jókai-életmű nagysága és a történelmi korszakokon átvélő életút mindenkit lenyűgöz s ez alól az irodalomtörténész sem kivétel. A szakirodalom valamennyi szerzője szükségesnek érzi, hogy valamiféle hatásosnak szánt képpel kifejezze tiszteletét és áhítatát a monumentum előtt, s hogy egyúttal kimondja azt a metafizikus lényegét, amelyet a mű, vagy a szerző hordoz, s hogy mindezzel némiképp megszelídítse, megnevezhetővé tegye azt, ami (egyébként) titok.

„Petőfi üstökös, Jókai az ég napja, mely áldó, melegítő sugarait még most is szórja.”⁸ Nógrádi mondata a Petőfi-kultusz egyik ősi toposzából építkezik, a hirtelen megjelenő, majd eltűnő, pusztító, éjszakai égítéssel szemben az örökéletű, életet adó örök csillagban látja Jókai illő szimbólumát. Jókait Petőfi, esetleg Arany felől megérteni természetesen igen elterjedt megoldás, Zsigmond Ferenc pl. Petőfit tartja Jókai „lélekidomárjának”, Jókait pedig Petőfi „delejes akaratának médiuma”-ként fogja fel, mint mondja „Kissé puha volt Jókai egyénisége, mint — a színarany, nemesebb anyag nem is kerülhetett volna Petőfi lánglelkének kohójába.”¹⁰ A lánglelket munkába fogó kohó-kép, amely alapvető Petőfi megnevezésekor, úgy látszik túlságosan jól sikerült, hiszen könnyedén kozmikus tágiítható. Gál János monográfiájában ebben az értelemben láttatja Jókait az önmagát égető napnak: „ha mégis belekerül ebbe a világba kívülről is valami, akkor az az ő fantáziájának szikrázó tüzeiben felolvad és sajátjává alakul, mint ahogy gőzzé változik a napba esett meteor.”¹¹ A napba esett meteor képében persze láthatnánk az elsősorban mégis Jókai által megformált kultikus Petőfi-kép kialakulásának szimbólumát is (Gál kultusz történeti érzékenységet ismerve e jelentés nem is lehetetlen), de a szövegkörnyezet szerint inkább a valóságból ideát koholó Jókaira tett utalásként értelmezhető.

Zsigmond Ferenc ugyanennek kifejezésére egy Lucifer-hasonlatot vél találónak. „Ördöginek nevezhetjük Jókai képzeletét, melynek, mint Madách Luciferének, csak egy talpalatnyi kell a realitás szilárd földjéből, melyen lábát megvethesse s akkor egy

⁷ A kronológiai és kritikatörténeti kérdésektől (hangsúlyozom:) *szántszándékkal mentes* anyagkezelés természetesen azt az érzetet keltheti, mintha a Jókai-szakirodalom kultikus nyelvű és beállítódású szerzői (mondjuk) az égből pottyantak volna, mintha szemléletükben egyedülállóak lennének, helyesebben, mintha ennek a nyelvnek (jelenlegi ismereteink szerint) csupán a Petőfiről szóló beszéd lenne a rokona. Erről azonban szó sincs. Úgy gondolom, hogy a Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájának fő vonalai a XIX. század közepétől, kritikai célú szövegekben jöttek létre, és e folyamat eredményét ismételteti a Jókai-szakirodalom a XIX. század végétől kezdve (egyre gyengülő hangokkal ugyan, de) szinte a mai napig. E vélekedés bizonyítását egy másik dolgozat végezhetné el, amely (jelen munka előzményeként) kronologikus és kritikatörténeti szempontú, módszerű és célú lenne. Megírására nem vállalkozom.

⁸ NÓGRÁDI László dr., *Jókai Mór élete és költészete*. Pozsony — Bp., é. n., 56. (A továbbiakban NÓGRÁDI)

⁹ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai Mór élete és művei*. Bp., 1924. 21. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924/2.)

¹⁰ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*. Bp., 1924. 22. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1924.)

¹¹ Dr. GÁL János, *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925. 236. (A továbbiakban: GÁL)

új világ urának érzi és érezheti magát.”¹² Alig hetven oldallal később ugyanó még jobb képet vél találni: „Hatalmas bálna a Jókai tehetsége, mely voltaképpen a tündérmesei képzelet mélységes kék tengerében, a csodálatos szörnyetegek és ragyogó korall-zátonyok közt van otthon, de időnként neki is föl kell jönnie az embert éltető levegőre, hogy a történelem és a mindennapi élet reális légköréből egy-egy hosszú lélekzetet véve, újra beleolvadhasson a képzelet kedvesebb elemébe s folytonos zavarban tartsa a költői természetrajz osztályozóit az ő se hal, se emlős, vagy inkább mindkettőre szerveztével.”¹³ Fantázia és realitás keverése, a realitás mesébe oldása kedvelt közhelyei a szakirodalomnak, s Mikszáth mintha a mindent átalakító Jókai-fantázia toposzát gúnyolná ki, amikor azt mondja „Mert némileg Midashoz volt ő hasonlatos abban, hogy amihez hozzányúlt, az előbb-utóbb képviselővé változott. Ha aranyhoz, még az is.”¹⁴

Nap, kohó, Lucifer, bálna — a metaforikus nyelv talán értelmezhető, talán lefordítható egy ellenőrizhető nyelvre, talán szakirodalmi sejtéseket próbál nyomatékosítani, de mindeképpen a hatalmas, megfeythetetlen titok képzetkörében mozog, s így újabb értelmezni valót hagy a társaknak, noha valószínűleg nem állít mást, mint, hogy Jókai — az Jókai. A szakirodalom valójában nem is vállalkozik az értelmezésre, csupán a kalauzolásra. Gál János monográfiája elé írott bevezetőjében Rákosi Jenő ezt a következőképpen mondja: „Mint ahogy Vergilius vezetői Dante-t keresztül mint mester a túlvilági tartományokon, aképpen hordozza meg a megértő, szeretettől ösztönzött és tudással és ítélettel fegyverzett író könyvében, melyet egy kiválóságról ír, laikus közönségét egy írói talentum csodavilágán. Feltárja előtte rejtelmeit, lelkének mélységeit, gondolkozása magasságait, fantáziájának erejét, szavának muzsikáját, mesterségének eszközeit, művészetének inspirációját s kihántja úgyszólván testéből a lelkét, az Istent az Emberből.”¹⁵ Amennyiben elfogadjuk a Pokol/Purgatórium/Paradicsom — Jókai, Vergilius — Gál János, *bolygó* Dante — egyszerű olvasó párhuzamokat, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy az egyszerű olvasónak nem tanácsos, sőt kifejezetten veszélyes egyedül, a szakirodalom segítsége nélkül bolyongani Jókai rengetegében, sőt a rengeteget bizonyos értelemben pótolja is Dr. Gál monográfiája — legalábbis ezt állítja Rákosi Jenő előszava, aki a fikció szerint persze az író Dantéval azonosítja magát.

2. A kozmikus, vagy legalábbis nagyméretű képeket kedvelő nyelvvel finoman elmentétet képez az a másik vonulat, amely hasonlóképpen az eddigihez az egyenletes fejlődés, az egyenletes színvonal, az egyenmő életmű, a harmónia jegyeit nyomatékosítja, ám itt az örökifjúság, az örök gyermek képeiben. Szabó László még Alexander Bernátra hivatkozik, Mikszáthnak még distinkciót kell tenni a komédiás és az örökifjú között, ám Zsigmond Ferenc már egyértelműen az életmű magyarázó elvévé teszi az „örök gyermek tiszta naívságú idealizmusának melegét”. Az örök gyermekét aki „aztán odabenn, dolgozószobájának magányában egyszerre átváltozik nagy emberre, a költői teremtő képzelet hőrozává, aki ihletett tehetségének mohó fiatalságát hatvanévi pihenéstelen munkával sem tudta nem csak elpazarolni, de úgyszólván elbágyasztani sem.” Mindezekből kiindulva Kristóf György kismonográfiájában már a lángeimét, a zsenit is a gyermeki látás megőrzéseként definiálja: „Csak a lángeim tovább magával és magában a csodásságot s lát látásokat, alkot remekműveket. Jókai ilyen lángeim volt s így visszamenőleg is érvényes rá a kifejezés: csodagyerek.”¹⁶

¹² ZSIGMOND, 1924. 55.

¹³ ZSIGMOND, 1924. 126–127.

¹⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1954. 344. (A továbbiakban: MIKSZÁTH)

¹⁵ GÁL S., 6.

¹⁶ SZABÓ László, *Jókai élete és művei*. Bp., 1904. 238–240. (A továbbiakban: SZABÓ), MIKSZÁTH, 327.,

A kozmikus és a gyermeki titok-felfogás összegződik abban a toposzban, amit a Jókai, a természet ajándéka szerkezettel érzékeltethetnénk. Eötvös Károly mondta ki először, hogy „nem csupán az apának és anyának érdeme, hanem az ősök hosszú sorának érdeme is az a kincs, melyet a nagy költő lánglelke által élvez nemzetünk”, ugyanis ők „gyűjtik össze hat nemzedéken keresztül azt a lángelmét”.¹⁷ A szent ember visszamenőleg is szentesíti a családfát (egyébként csak a nemesít, hiszen mit csináltak vajon a hatot megelőző nemzedékek?), másfelől intellektuálisan el is szegényíti, érthető módon, ahogyan azt Mikszáth kifejti a „mihelyt Jókai, vannak habókjai” szólás kapcsán: „Általában sok jel van arra, hogy az úgynevezett isteni szikra nem igen bántotta a Jókaiakat és majdnem kikerülhetetlen az a megjegyzés, hogy a természet műhelyében ez a szellemiekben való takarékoskodás szinte készülődésnek látszik valami rendkívülinek produkálására; innen is, onnan is elcsíp és megtakarít valamit, hogy aztán pazar jókedvvel egynek odaadhassa.”¹⁸ Mikszáth csak félig ironikus szavai szerint tehát még a végtelen hatalmú természetnek is össze kellett szednie magát ahhoz, hogy egy Jókai méretű zseni világra jöhessen, majd pedig tanítók, társak, városok, környezet és események csodás összjátékát kellett megvalósítania, hogy a génusz kibontakozhassék. Mikszáth és társai bármennyire is próbálnak szikár és elemző hangúak lenni (legalábbis magukhoz képest) Jókai kapcsán mindenben a sors kezét látják, a sors kezén át a természet formálja tervezetten szült magzatját. A magzat pedig nem felejté eredetét (ha tetszik: *örökre gyermek* marad): „Jókai maga az őserő; eredeti gondolatmenete, képei színei, ötletei, fordulatai a természet legfrissebb ajándékai a világirodalom számára.” A természet egyébként a néplélek formájában van jelen Jókaiában, s a mű azt fejezi ki, s csak azon keresztül a természetet magát. Ebben a minőségében pedig értelemszerűen kritikán felül áll. „Hogy Jókai többet kapott az istenektől, mint amennyit tanult a kritikusoktól, az esztétikából és az irodalmi remekekből, az kétségtelen, de ezt teljesen elég konstatálni és tovább örülni Jókainak, úgy, amint van. Shakespeare is tengert tolt Csehországba, sok hibás dolgot írt, de az angolok így is meg vannak vele elégedve. Jókainak azonban egy hosszú életen át sügták fülebe feltűnni vágyó kritikusok, hogy a kompozícióban, a pszichológiában és a jellemek kidomborításában gyengébb és hogy egyéb nagy tulajdonaival ebbeli művészte nem áll arányban. Örüljünk tehát Jókainak, úgy amint van, úgy, ahogyan az angolok örülnek Shakespeare-üknek.” Jókainak is vannak hibái, de azokat feledtetik erényei: a kritika felesleges és értelmetlen. „Ki fölött nem uralkodik az idő sem, mit akarná azt megzabolázni a kritika.”¹⁹ Ha pedig Jókai a természet ajándéka, akkor az életmű sem lehet másmilyen, csak formátlan és formás egyszerre, mint az aggteleki cseppkőbarlang, ahogy Mikszáth mondja, egy külön világ, térben és időben szinte végtelen, centrumában Magyarországgal, ahogyan Nagy Sándor sejteti, vagy titokzatos tündérvilág, a Bűvös Hegy belsejében amilyennek a Jókai *Emlékkönyv* mutatja.²⁰ A természet ajándékától pedig már nem áll messze a *természetfeletti ajándéka*. Nem véletlen, hogy egy tisztán irodalomtörténeti probléma megvilágításakor Sőtér maga is biblikus nyelvhöz nyúl; A jövő század regénye kapcsán: „Isten

ZSIGMOND 1924/224., 6., 35., Dr. KRISTÓF György, *Jókai Már élete és művei*. Cluj — Kolozsvár, 1925. 7. (A továbbiakban: KRISTÓF)

¹⁷ Eötvös Károly, *A Jókai nemzetség*. Bp., 1906. (*Eötvös Károly munkái*. 18. kötet), 19. (A továbbiakban: EÖTVÖS)

¹⁸ MIKSZÁTH, 9–10.

¹⁹ Mikszáth szerint egyébként a természet olyan tökéletes munkát végzett Jókaiában, hogy még a hibáiért is ő felelős: soha nem adta meg magzatának a tragikus nagysághoz szükséges boldogtalanságot. (MIKSZÁTH, 252–254., 343.)

²⁰ MIKSZÁTH, 251–252., Jókai-Sándor, 25., *Jókai-Emlékkönyv*. Szerk. KÖRÖSI Henrik. Bp., 1925. 60. (A továbbiakban: JEK.)

országára nem is jöhetne el más módon, mint egy székellyföldi szekta műveként. Adorján Manassé, noha később született, Keresztelő Szent Jánosként jár Tatrangi Dávid előtt." Sőtér mondata amellet, hogy felveti egy dekrónológikus Jókai-olvasat lehetőségét, egy pillanatra a Bibliával teszi azonossá a Jókai-corpust, ahogyan ezt műveli Zsigmond Ferenc is, amikor a kései művek kapcsán az életmű egységét bizonygatja: „Így beszélhetnénk: Berend Iván nemzé Aldorfa Incét, Ince nemzé Zárkány Napóleon, Napóleon nemzé Adorján Manassét, Manassé nemzé Illavay Ferencet, Ferenc nemzé Tanussy Emanuelt, Emanuel nemzé Lándory Bertalant... Hát még a női alakok! Azok ám csak igazán az evangéliumi hősnők! Szeréna, Livia, Rafaela, Blanka, Pálma, Lizandra, Godiva!”²¹

Nem állítom, hogy ez már istenítés, de az bizonyos, hogy a tudós szerzők a Szentírásnak kijáró tisztelettel viseltetnek az életmű irányában, és emiatt számukra nagyon is természetes a biblikus nyelv.

Ezek után nem meglepő, ha Kőrösi László a század elejének magyar irodalmi úttörőiben, Jókai számára szállást készítő „apostoli buzgalmú férfiakat” emleget, sok kis Keresztelő Jánost; ha Rákosi Jenő az ígért földjére mégiscsak eljutó Mózeszt lát Jókaiában, 1894-es ünnepi beszédében; ha Mikszáth a Tóth Lőrinc által kiadott első Jókai vers nyomdafestékét „szent olaj”-nak tartja; vagy ha Gál János (némiképp elmentmondva saját meteor-olvasztó metaforájának) a mimézistől teljes mértékben független *szuverén teremtként* ábrázolja a Jókai-regényvilág létrejöttét.²² De az azért talán mégiscsak túlzás, hogy Eötvös Károly, aki a Jókay név Jókaira változtatását is misztikus jegyként értelmezi, Jókai doktori címének elfogadását taglalva a következőképpen fortyan fel: „Dr. Jókai Mór. Hejh — huh! A nagy költő teremő lánglelke dr betűkkel jelezve, mint valami lódoctoré! Ez csak olyan dolog, mintha a Szentháromság egy örök istent valaki tekintetes Atyának, nemes Fiúnak és nemzetes Szentléleknek nevezné.”²³ Ez a blaszfémia *túlhanról* súroló kirohanás, bár csupán hasonlat, mértékvesztésével rávilágít a nyelvhasználat alapvetően istenítő voltára. Dr. Gál ennek szellemében írhat arról, hogy a Jókai-szövegek a „profétai revelációk erejével hatnak ránk” (mindenkire!), Kristóf György ezért illeszthet himnikus clausulát nagyobb bekezdései végére (például: „Jókai pedig művész volt, Istenkegyelméből — nemzetének vigasztalójául s az egész művelt világnak gyönyörűségére.”), ebben a rendszerben nevezheti a Jókai *Emlékkönyv* Jókait a „magyar géniusz kedvencének”, „műveiben perszonifikációjának” (!), életművét az elsüllyedt Magyarország örök bárkájának.²⁴ Sőtér István pedig, mint tudjuk, még ezzel sem elégedett meg, az ő számára elődei és főként Mikszáth műve túlságosan öregurasra, mesemondósra rajzolta Jókai alakját és művét. Sőtérnek Jókai öröksége kapcsán leírt mondatai már aligha vonatkoznak bármire is, saját felindultságán kívül.

„Egy második honfoglalás teljesült be általa: megismertük az ő kegyéből országunk és életünk égi, tündéri mását: a mi mulandó valóságunk felett lebeg az övé, örökkön és változatlanul. Az ünnepi cikkek és méltatások minduntalan nagy »álmódzóként«, »varázsos tollú« mágusként emlegetik, akaratlanul is kisebbitenők ezzel igazi jelentőségét: inkább a teremő csodáljuk benne, Isten művének továbbfolytatóját, aki méltó lett hőseikhez. Teremthet valaki nagyobb, tökéletesebbet önmagánál?”²⁵

²¹ SÓTÉR István, *Jókai Mór*. Bp., 1941, 126. (A továbbiakban: SÓTÉR), ZSIGMOND, 1924. 258.

²² KÖRÖSI László, *Jókai Mór*. Bp., 1894. 104., 268. (A továbbiakban: KÖRÖSI), MIKSZÁTH, 30., GÁL, 8.

²³ EÖTVÖS, 1.

²⁴ GÁL, 188., KRISTÓF, 27., valamint Uő., 40., 91–93.; JEK 4., 8. A zárójeles felkiáltójelek itt és a továbbiakban saját kiemeléseimet jelzik. Sz. L.

²⁵ SÓTÉR, 141.

Sóter szerint Jókai már nem is a teremtés fele, hanem a teljes teremtés folytatója, részben megismétlője, s bizony nem is másodszülött, hanem maga az emberi Teremtő.²⁶

Az életrajz

2.

Ha viszont az író a természetfeletti helytartója, kiküldöttje és inkarnációja, akkor teljesen természetes, hogy élete sem lehetett olyan, mint más közönséges emberé. Vagy ha esetleg olyan volt, akkor nyilvánvaló, hogy a vele történtek mélyebb, szimbolikus jelentést is hordoznak — legalábbis felruházzhatók ilyenekkel.

Itt van rögtön maga a név. Jókai mindig is nagy gondot fordított nevének helyes írására, kiejtésére. „Miért nem ismerik az én nevemet külföldön?” címmel tárcát is szentelt a problémának, kiemelve, hogy nevét a franciák, sajnálatos, noha érthető módon „Zsoké”-nak ejtik, célszerű lenne tehát (mint a Jenőy Kálmán név „Zseni” ejtésének javítása esetében is) más helyesírásokkal közelíteni meg a helyes kiejtést („liséz: Yeauquay Maour”).²⁷ Jókai tehát a hangalakban látta nevének állandóságát, a demokratikus értelmezhetőség mellett nyilván ez is oka volt, hogy az irodalomtörténet elfogadhatja a Jókay — Jókai névváltoztatást, megtoldva ezt azzal a nagyon gyakran újrarendelt értelmezéssel, mely szerint az új névvel új embert és új, igazabb személyiséget szültek a történelemfordító erők 1849. április 19-én.²⁸ Hasonlóképpen többen figyelmeztetnek arra is, hogy Jókai keresztnéve tulajdonképpen a Móric (Benyovszky, tehát egy regényhős után) ami mégiscsak jobb ómen, már a keresztelelnél is, mint az eredetileg tervezett, a halott testvéreké után adandó Lajos.²⁹ Azonban ki lehet az igazi apja egy szellemi lénynek, egy földre szállt istennek, ha nem egy másik hasonló csodálény? Teljesen természetes, hogy az emberek nem a helyes nevet adták a fiatal Jókainak (még ha a név helytelen voltával viselője sem volt tisztában) idősebb vezetői megajándékozták igazi nevével: „Ez időtájt [1846 k. Sz. L.] kezdte használni ugyanis a 'Mór' keresztnévet, ami Tóth Lőrinc műve, ki először címezte hozzá írt levélkéjét »Jókai Mór úrnak«; eleinte bosszankodott érte s visszacímmezte a levélborítékra: »Tóth Lőr úrnak«, de azért később Petőfi kívánságára mégis csak azt írta a munkái alá.”³⁰

Nem kívánom túlértelmezni azt a jelenséget, hogy a szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonít a kultikus tisztelet tárgyává lett személy nevének. Ám kétségtelen, hogy a név maga is kultusz tárgyává lett. Eötvös Károly említett kirohanása a neve

²⁶ Most nem kutatom, hogy maga Jókai, aki kijelentette: valóban a sors nevelte regényíró ő, s hogy „a költő hivatása meglátni az égő csipkebokorban az Istent és tolmácsolni az égi szót a ráfigyelő nemzet előtt” mennyiben nevelte ki saját kultuszát, a róla szóló nyelv határait és szabályait. Azt sem vizsgálom milyen összefüggésben áll e nyelv a vátesz-költő elméletével. Annyi azonban bizonyos, hogy a szűkebb értelemben vett filológia mellett az irodalomtörténet is igen erősen kultikus tulajdonságokat mutat, s a Jókai-kultusz tekintetében atavisztikus módon őrizi a kultikus nyelvet, a tudományos nyelv zárványaként. Idézi Kőrösi, 246–247., *Jókai jubileumi beszéde*, 1894.

²⁷ Kőrösi, 169–170., JEK 49.

²⁸ Pl. Gál, 44.

²⁹ Pl. Mikszáth, 18. Kristóf György még azt sem felejté el megemlíteni, hogy hogyan vélekedtek a névadásról a Jókayakhoz közelálló Móricz család tagjai, akik szerint a keresztség őket tisztelte meg. „S nyilván hálából is az apa derékességéért a családfő Móricz György által felajánlotta (és ígéretét be is váltotta) Jókaiéknak, hogy három napot ingyen fuvaroz az épülő házhoz. Íme így hatott költőnknek még a keresztnéve is.” Kristóf, 11.

³⁰ Mikszáth, 82.

mellé lódoctóri címet is elfogadó Jókai ellen úgy is értelmezhető, hogy bűnös dolognak tartja az ideális név torzítását — akár viselője által is.

„Köteteket fog megtölteni az ő életrajza, mert élete össze van fonódva a nemzet történetével s működése mélyen belenyúlik a nemzet életébe.”³¹ Nemzeti történelem és személyes élet összefonódása meghatározó jegye a Jókai életrajzoknak, a kettő kölcsönösen értelmezi egymást, sőt egymás nélkül érthetetlenek. Az első életrajz írója épp azért van némiképp gondban, mert e koncepció *nélkül* kell még megírnia művét, melyről a következőt állítja: „Ennél egyebet nem fog megállapítani Jókairól az sem, a ki — talán ötven-hatvan év múlva — kritikai alapon fogja megírni Jókai életének történetét. Ez a történet lehet, hogy sok apró részlettel bűvöl, lehet, hogy érdekesebb lesz, mint a melyet mi ismerünk, de hőse, Jókai, nem válik érdekesebbé soha.”³² A tudományos kritika tehát nem viheti előre Jókai megismerését: csak a róla szóló történet lehet pontosabb, de a hős maga nem változik soha, mert eleve adott.

Valójában azonban a történet sem változik: az életrajzok csupán újramondani tudják a változatlan lényegét kifejező változatlan és változtathatatlan történetet. Pontosabban egy Jókai-életrajzt egy monográfián belül megalkotni nem jelent mást, mint a számos konstans elemet a hasonlóan konstans hangsúlyokkal és értelmezésekkel összefűzni, mozaikká rendezni. Egy idő után pedig már az *újramondás öröme*, a változatlanság felett érzett megnyugvás is megjelenik, miként (hogy egy nem teljesen ide nem illő hasonlatot használjak) a passió-történet esetében.

1825. február 18.: megszületik Jókai Mór. „Nevezetes esztendő ez, Magyarország művelődési életének legtermékenyebb megáradását, az ún. reform-kort nyitja meg.”³³ Zsigmond Ferenc itt még nem mondja, hogy a történelmi korszak és a születés között feltételezhető-e valamiféle kapcsolat, ám ugyanabban az évben írt kisebb summájában már állást foglal a kérdésben. „Van valami mély értelmű, jelképes összefüggés abban a körülményben, hogy a magyar nemzet politikai életének legtermékenyebb negyedszázada és a magyar költői szellem legtermékenyebb megtestesülése ugyanazon év méhéből nyer életet.”³⁴ Történelem és személyes lét tehát már az indulásnál is szorosan összefonódik, különösképpen a termékenység jegyében. Az összefonódás azonban nem csupán a születés idejében, de helyében is megvalósul. Vályné Jókai Eszter közlése után ugyanis a monográfusok általában nem felejtik el megemlíteni, hogy Jókai komáromi, Vármegyeház utcai szülőháza (amelyet egyébként, nyilván nem véletlenül éppen az életrajz egyik legkitűntetettebb évében, 1848-ban, az „új Jókai” megszületésekor leromboltak) a vallásüldözések korában templomként szolgált. Ráadásul Jókai állítólag éppen az imaszobának használt helyiségben született, ott is keresztelték meg, sőt a komáromi zsinagóga rommá égése után a zsidó felekezet tagjai is éppen ebben a házban, szobában tartották rövid ideig istentiszteleteiket.³⁵

A jelképesen értelmezett vagy értelmezhető eseménysorban pompásan összegződik a természetfeletti és nemzeti hőroshoz illő múltbeli és eljövendő szakrális hely szerepe, melyet a két időpont között épp a születés avat szentté. Az 1848-as névvalakban is kifejeződő radikális átalakulást kiválóan szemlélteti az evilági szülőhely lerombolása épp az idő tájt, amikor — mint majd látni fogjuk — Jókai személyisége készre érik a tardonai magányban.

³¹ NÓGRÁDI, 53.

³² SZABÓ, 6.

³³ ZSIGMOND, 1924/2. 6.

³⁴ ZSIGMOND, 1924/2. 5.

³⁵ VÁLYNÉ JÓKAY Eszter cikke a Hazánk s a külföld c. lapban, 1865. idézi SZABÓ, 20.; valamint EÖTVÖS, 47., ZSIGMOND, 1824/2. 6–7., MIKSZÁTH, 17–19.

A gyermek fejlődése nem mindennapi (hogyan is lenne másként a magyar nyelv legnagyobb mesterével, aki oly angyali nehézkességgel mozgott emberi világunkban).³⁶

A hangsúlyozottan (s Jókai által sugalltan) „angyali életű” szülői házban beteges és depressziós kisgyermek növekedik (félelem a kutyáktól és a később olyannyira megkedvelt zsidóktól, gyermekkorban elkészített végrendelet, korai olvasni tudás, betegségek stb.) valóságos és igazi csodagyerekké. Feltűnően korai publikációk, 9 éves korban, a későbbi névadó segítségével. „Most már egészen jó úton van; az utókor kegyeletes megatottsággal tekint bele abba a szédfítő perspektívába, mely a nagy mesemondónak az első tervezgetése mögött két emberöltőnyi mélységig mélylik.”³⁷

Iskolák következnek. A leginkább emlegetett természetesen Pápa („a sors akaratából Petőfivel együtt”), majd Kecskeméten: egyre betegesebb, szelleme egyre erősebb, de itt kezdi el később rendszeressé váló testépítő gyakorlatait is, melyek következtében betegségei, elsősorban gyanítható tüdőbaja, megszűnnek: a szellem győzedelmeskedett az erőtelen testen. A készülődés kora a vége felé jár: „hamarosan el fogja tölteni a Jókai szívét is a nagyszerű reveláció, megmutatván neki a halhatatlanság útját; az első költői diadal fényénél eszmél rá arra az igazságra, hogy nincs az a festői paletta, melynek színpompája vetekedni tudna az ő stílusával, ha megfürösztí ezt képzeletének szivárványos világításában.”³⁸ A fiatalság jellemző, ámde esendő sokoldalúsága véget ér, a fiatalember felkészül a mennyei sugallat befogadására.

Történnék még dolgok Jókaiával, pl. hivatását fel nem ismerve jogásznak áll, ám a lélek és a tehetség győzedelmeskednek, Petőfi és az irodalom erői magnetikus erővel magukhoz rántják az ország szívébe, még regényt is ír, ám az isteni szerek (legalábbis Mikszáth szerint) mégis az időben rejtkeznek. Aztán eljő 1848. március 15. „Úgy tűnik fel nekünk Jókai innentől kezdve, mintha mindaz, ami ővele amott történt, nem léteznék, mintha ő is e napon keletkezett volna [!] Páratlan népszerűségének lombozata e naptól kezdődik és innen veszi táplálékát, mint a fa koronája a földtől, amelybe a gyökere lenyúlik. Ebből él, ebből lélekezik. Ennek a napnak az isteni nedveit felszívja, ha a népszerűség hervadozik és rögtön vele lesz megint.”³⁹ Mikszáth tehát e dátumban találta meg Jókai kulcsát — még akkor is, ha tudta, hogy március 15. kultusza, sőt jószerivel március 15. önmagában is a Jókai szövegek műve, még ha helyesen is látta, hogy Jókai hogyan használta fel a történelmi nap kultuszát saját kultuszának építgetésére, foldozására, életben tartására. Az új születés napja ez, Zsimond Ferenc odáig megy, hogy még a Laborfalvi Rózával történt házasságot is e napra teszi, egyébként is gyakorta hangoztatva, hogy „az 1848–49-iki másfél eszten-

³⁶ Pl. a kis Jókai előbb tudott beszélni, mint járni. Az egyébként nehezen elképzelhető, vagy legalábbis igen ritka jelenséget Vályné nyomán többen hangsúlyozzák. Vályné szerint a gyermek Jókai hóna alatt átvett kendővel, kezében egy nehéz tölgyfa szármolykával volt csupán hajlandó járni tanulni (a cselből készített könnyű, fenyőfa szármolyt megvetéssel elvetette) s közben halkan így biztatgatta magát: lassan, okosan, lassan, okosan... (idézi SZABÓ, 27–28.) A különleges fejlődésű kisgyermek tehát, ha tetszik, maga választotta terhek alatt nő, mint a pálma, mint egy narratizált toposz s közben szellemiségével alakítja önmaga fizikai valóját. (Hogy ezt miért épp KAFFKA Margit *Petike jár* c. versének szintén közhellyé vált szavaival teszi, azt most meg sem kérdezem.)

³⁷ ZSIGMOND, 1924/2. 19–20.

³⁸ ZSIGMOND, 1924. 19. A történet alakulása egyedül Mikszáthot tölti el némi iróniával: finoman nyesegeti az „Orestes és Piladeseknek” festett Orlay-Jókai-Petőfi (festészet-próza-vers) képletet, és leszámol az első szerelem fontosságának hangsúlyozásával is. „Írók, poéták, művészek első szerelmei, ábrándozásai kulcsok azokhoz a fiókokhoz, ahonnan az isteni festéket vették munkáikhoz. Hiszen igaz, igaz, de most az egyszer családunk.” (MIKSZÁTH, 53., 61.) Most az egyszer, tehát: az isteni festékek fiókja létezik, csak másutt kell keresni.

³⁹ MIKSZÁTH, 117.

dőnek szimbolikus jelentősége is van Jókai egyéniségére nézve.”⁴⁰ Nem is kétséges, hogy az író és a nemzet összeolvadásának cselekvésteleli módon szimbolikus másfél évét nem követheti más, mint az abszolút magány korszaka, a meditáció: „az utolsó iskola”, Tardona.⁴¹ A bujdosás leírásában hangsúlyozott szerepet kap, hogy a külső szemlélő, a végső letisztulás idejében botját dobál, piciny vízimalmokat farigcsál, madarakkal társalkodó szent őrülnék láthatta Jókait.⁴² E végső tisztulás után új korszak kezdődik, az ember felkészült a természetfeletti sugalmának befogadására, újra csak újjászületik, 1849 karácsonyának szombatján (!) rejtőzködése véget ér. Rövid ideig új, szakrális jellemét hangsúlyozottan földi (Kováts János) sőt állati (Sajó) nevek rejtik, ha tetszik még egyszer leszáll az evilági pokol mélységeibe, aztán hibátlan tökéletességben megjelenik a bámuló világ szemei előtt és feltámaszt egy gyászba sülyedt nemzetet a Csataképekkel.

Az életrajz eddig (nyilvánvaló módon) szakrális mintát követ. Ezt, azt hiszem, az bizonyítja a legnyilvánvalóbban — hogy itt megszakad! Azt mondhatjuk, hogy Jókainak 1849 után *nincs* életrajza: *a művekben él*. Zsigmond Ferenc szerint 1850-ig minden megtörtént vele. Kristóf György szerint „Jókai 1848–49-ben élt, utána csak nézte az életet, ami kevés ember- és világismerete volt, azt 1848-ban szerezte.”⁴³ Üressé válik az életeseményektől az életrajz, csak művek vannak, az talán Mikszáth művén érződik leginkább. *A művekben él* kifejezés azt is jelenti, hogy az író, az evilági lény a természetfeletti távozott, mennybe ment, kultusza e logika szerint természetes és érthető, helyenként kötelező.

Az író élete tehát mint mű is tökéletes. Vagy legalábbis az lenne, ha élete két pontján nem tépte volna le a babért: 1875-ös kormánypárti fordulatáról és a Grósz Bellával kötött házasságról van természetesen szó. Az irodalomtörténészek vélekedése e két ponton roppant érdekes: *hibaként* értékelik az eseményeket, oly dologként tehát, ami elront egy tökéletességet. Azt a tökéletességet nevezetesen, amelyet egy rafináltan szimbolikus módon megírt életrajz jelent, s amelyet a szakirodalmi szövegek az életrajz hőisével együtt, sőt részben biztatására hoztak létre. Az olvasóközönség „Jókaiiban bizonyos szimbólumát látta a 48-as időknek, most a közönségnek ezt a kedvtelve táplált illúzióját elrontotta s azért az a maga szempontjából méltán megnehezített az eddig dédelgetett költőjére.”⁴⁴ Jókai tehát meggyalázta saját kultuszát, népszerűségvesztése jogos büntetés, de persze Dr. Gál mégsem habozik erényt kovácsolni a dologból, mert „bármennyire fáj is neki a közvélemény rosszálló ítélete, nem fordult vissza az új politikai irányból, melyet helyesnek tartott, s ha így meggyőződéséért fel tudta áldozni még a népszerűségét is, akkor csak becsülni és nem gáncsolni lehet érte.”⁴⁵ Az irodalomtörténész tehát, mint a kultusz papja, féltőn őrködik a kultikus gyakorlaton, s a helyes útra vezérli a megtévedteket.

Már amikor lehet. Mert a Grósz Bella-ügyre már nehezebb apológiát találni. Zsigmond Ferenc bárhogy is igyekszik, kénytelen kimondani amúgy sem nagyon titkolható véleményét, miszerint Jókai utolsó éveiben a „Nemezis bosszúját” látja. „Az ő írói pályáján »minden jó« csak a »vége« nem jó. Ő még magasabbra hágott a dicsőség útján, a legeslegfelsőbb csúcsokig emelkedett s példátlanul hosszú időn át meg tudott abban a szédületes magasságban maradni — de a sors nem engedte meg neki, hogy onnan egyenesen átrepülhessen az örökkévaló boldogság honába, meg kellett előbb ismerkednie azzal a gyötrelmes érzéssel, mely az önmagát túlélő költő lelkét

⁴⁰ ZSIGMOND Ferenc, *Jókai és Debrecen*. Debrecen., 1925. 13. (A továbbiakban: ZSIGMOND, 1925.)

⁴¹ MIKSZÁTH, 172. GÁL, 53. stb.

⁴² MIKSZÁTH, 173., GÁL, 53. stb.

⁴³ ZSIGMOND, 1924/2. 35., KRISTÓF, 44., ZSIGMOND, 1924. 153.

⁴⁴ GÁL, 71.

⁴⁵ GÁL, 71–72.

keseríti el, mikor törődött, öreg tagjaival kénytelen lefelé botorkálni arról a meredek magaslatról, melyet fiatal korában oly tüneményes gyorsasággal ostromolt meg.”⁴⁶ Persze nem lehet bűnös olyan ember, aki olyan életrajzot írhat, mint Jókai a *Politikai divatokban*, talál rá egy jó ellenérvre később Zsigmond,⁴⁷ de Gál apológiája még ügyesebb: „semmi szégyenletet sem követett el, csak egy bántó gixert [!] hibázott bele egy merész vonalú ragyogó életpálya végébe. Kétségkívül, szebb lett volna [!], ha enélkül repül át a halhatatlanságba, ám Jókainak még mindig sokkal kevesebbet kell megbocsátanunk, mint sok más zseninek, csak Rousseau-tól Wilde Oscarig is.”⁴⁸ Természetesen valóban öröm, ha a nemzet géniusza nem hagyja el és nem adja lelencházba számos gyermekét, vagy ha nem homoszexuális, de a legkézenfekvőbb mégis az illelme hivatkozni. „Ami idő még hátra van, az már az alkonyi szünet. Az az idő csupán a tied. Ahhoz már nekünk semmi közünk”. „Ízléstelenség volna szélesen tárgyalni.” Ezeket a mondatokat már Mikszáth mondja, a magam részéről egyet is értek vele, ám őt nem a magánszférát megillető köteles tisztelet, hanem életrajzírói szükség felismerése vezeti, miszerint „csak a közepe Napóleon”.⁴⁹ Az öreg ember (még az öreg gyermek is!) újra gyermek lesz, újra végigmegy ifjúkorán, esetenként még meg is házasodik, mint általa megírt regényhősök (Apafi), hát még ha a meg nem értők belehajszolják, hát még ha érzelmei nagyobbak, mint más halandóké, hát még ha mindez: bűnhődés. Mert „nagy volt ez, roppant nagy bűnhődés az isteneknek azért a kedélyes tréfájáért, hogy a szívét meghagyták fiatalnak.”⁵⁰ Mikszáth sokféleképpen, részben önmagát is cáfolva apologizál, ráadásul oly módon, hogy a későbbi életrajzi elemeket is előkészíti kultikus érveivel a beillesztésre.

Merthogy a monográfiák életrajzai biológiailag is úgy ábrázolják az idős Jókait, mintha újra kezdte volna életét, s ennek csupán egyik jegye volna a botrányos másododik házasság. Mikszáth szerint „Karácsony előtt (1903) hazajött rövid időre (ti. Itáliából) s fűnek-fának dicsekedte, hogy új foga nőtt. »A természetben hiszek — mondá — csak ez nem csal. Az új fog azt jelenti, hogy szükségem lesz egy garnitúra fogra.« Szerette magát kivételes lénynek tartani és volt is valamennyire igaza.”⁵¹ Nem kérdezem most, hogy Mikszáth Kálmán szerint vajon mennyire volt igaza Jókainak, ám annyi bizonyos, hogy az életrajzok szerint Jókai magas életkorával, öregkori termékenységgel, házasságával szinte legyőzte a természeti törvényeket, s már-már itt e földön halhatatlanná lett. Végül azonban a matéria győzedelmeskedett, a lélek pedig elfoglalta méltó helyét az örökkévalóságban. „Végre 1904-ben megszűnt az egyre illúziórontóbb anyagi kapcsolat Jókai költői szellemének csodálatos örökifjúsága és azon létezés között, mely mindenkinél alá van vetve az előbb-utóbb való megöregedés és elmúlás törvényeinek.”⁵²

Jókai három nevezetes mondatall búcsúzott el az árnyékvilágtól. Beöthy Zsolt Jókai halálának másnapján tartott egyetemi előadása szerint az első utolsó mondat ez volt: „Az Isten áldja meg a királyt!”⁴⁸ Hérosza ezek szerint Ferenc Józsefet áldva távozott, nyilván nem azért, mintha csalárdul elfordult volna eszméitől, hanem azért, mert e kitüntetett pillanatban utoljára is összegezte a monográfusok által oly szeretettel hangsúlyozott, s a magyar néplelket is pontosan kifejező „ontológiai royalizmusát”. A második utolsó mondat („Lesznek még nekünk vígabb napjaink is!”) érezhetően egyszerre fejezi ki a transzcendesbe távozó lélek (nem kizárólag keresztény)

⁴⁶ ZSIGMOND, 1924/2. 46.

⁴⁷ ZSIGMOND, 1924. 187.

⁴⁸ GÁL, 89.

⁴⁹ MIKSZÁTH, 362–363.

⁵⁰ MIKSZÁTH, 364–367.

⁵¹ MIKSZÁTH, 373., valamint 359.

⁵² ZSIGMOND, 1924. 47.

reményét és a nemzet jobb jövőjébe vetett hitét, a többes szám első személyű igelalakokkal finoman érzékeltetve, hogy a nemzet és írójának szétválása csak ideiglenes lehet.⁵³ A harmadik utolsó mondat, a legutolsóbb, a leghíresebb is egyben: „*Aludni akarok.*” A nagy álmodó aludni tér, minden értelemben eredeti szférájába távozik. Mikszáth szerint „még a halál is oly játszi volt, olyan könnyed, olyan gyöngéd hozzá. Nem a kaszájával vágja le, mint a többi embert, hanem talán egy virágszállal akar rá sújtani s lelke szelíden röppen át a virágra.”⁵⁴ A mindvégig kegyes természet kivételes tapintattal bánik az utolsó pillanatban is kegyeltjével, s amikor az evilágiak temetni mennek a költő királyt, midőn elássák a földbe a „kieggett napot”, a természet megbékülésének jegyeként „a koporsó sírbatevésének néma pillanatában fülemile dal csendült fel a közeli bokorból.”⁵⁵ Új élet kezdődik, az örökkévalóban.

Azt hiszem, nincs most szükség az életrajz kultikus elemeinek összefoglalására, hiszen Jókai életrajzai semmi mást nem is tesznek, mint összefűzik a kultikus alkotórészeket, olyan életet ajándékozva természetfeletti hősüknek, amely illik tulajdonosságaihoz. Erről talán az beszél a legnyilvánvalóbban, hogy egy kései, a legkevésbé sem kultikus szemléletű kismonográfia, a Lengyel Dénesé is csak ezeket a kiválasztott elemeket mozgathatja, hiszen a többi, a kultikusan nem értelmezhető elem már nem is él a szakirodalom emlékezetében.

A mű és a róla szóló beszéd

A szakirodalom egybehangzó állítása szerint Jókai Mór 1894-ig, azaz „ötven esztendő alatt háromszázhuszonnégy kötetet adott ki, vagyis körülbelül háromezer ötszáz nyomtatott ívet, hetven millió nyolcszázötvenhatezer négyszázhatvan négy betűvel.” Olombetűkben kifejezve ez kb. 143,8 km hosszú sort, 355,5 métermázsza, vagyis 3 vagonnyi súlyt alkot. Egy szedőnek az életmű teljes kiadása 70 millió mozdulatot, (évi 280 munkanapot, napi 8 munkaórát számítva) összesen 35 évi munkát jelentene, a Nemzeti Kiadás korának gépei számára pedig 8 évit. A kijelentés már csak azért is kultikus, mert bár látszólag ellenőrizhetőnek tűnik, mégsem az: a gép, az ember nem bírja, „csak Jókai győzte megírni.”⁵⁶ Hogy gép, ember bírná e munkát, szintén lehetne ellenőrizni, ám most inkább arra érdemes felhíygyelnünk, hogy a Jókai monográfusok a Szentírásnak kijáró tisztelettel számolgatják az életmű alkotóelemeit, amelyek valóban számosak. Mégpedig olyannyira, hogy már a mennyiség is természetfelettinnek tűnik. Hát még ha tudjuk, hogy „a mi Jókaink, úgy kell lenni, alapjában szeretett édes semmittevésben álmodozni, mint egy keleti ember a datolyafa alatt.”⁵⁷ Bizonyára így lehetett, ám a többi szerző inkább azon fáradozik, hogy illő hasonlatot, képet találjon Jókai termékenységének érzékeltetésére, ami valóban nem könnyű feladat. Nógrádi László egy száz kezű, száz fejű óriást vél látni, akinek a „halhatatlanság koronája ott ragyog fején és ő dolgozik: mesél, egyre mesél.”⁵⁸ Szabó László egy fordított sivatagot lát, ahol „a szakadatlan termékenységű virágon csak egy tenyérnyi kopár folt van: a tardonai négy hónap.”⁵⁹ Zsigmond Ferenc egyfelől a „szellemi

⁵³ SZABÓ, 237.

⁵⁴ MIKSZÁTH, 375.

⁵⁵ MIKSZÁTH, 376., KRISTÓF, 96., valamint SZABÓ, 200., NAGY Miklós, *Jókai. A regényíró útja 1868-ig.* Bp., 1968., 260. (A továbbiakban: NAGY Miklós)

⁵⁶ KÖRÖSI, 174., 183., *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története.* Nemzeti kiadás, 100. kötet. Bp., 1898. 27., (A továbbiakban NK 100) KRISTÓF, 102.

⁵⁷ MIKSZÁTH, 182.

⁵⁸ NÓGRÁDI, 28., 64.

⁵⁹ SZABÓ, 147.

munkabírás világrekordját” emlegeti, az író, a világirodalom legnagyobb tárcaregényíróját, aki „úgy ontotta az originálokat, mint egy kisebbfajta sokszorosító gyár a reprodukciókat.”⁶⁰ A másutt sokszor emlegetett (bár érthetően félve kimondott) „gépiség” bélyegét Zsigmond még csupán a ’49-ig írt beszélyeken meri felfedezni,⁶¹ ám Szabó László általánosabban fogalmaz: „A mesés termékenység átka Jókain is beteljesül; regényein a gépszerűség bélyege mindinkább kinyomódik, s a költő úgy tűnik élénk, mintha a műzsák fizetett hivatalnok volt, kinek acták helyett évenként bizonyos kötettségű regényt kellene feldolgoznia.”⁶² Dzsungel, százfejú óriás, világrekorder, gép, sokszorosító üzem, a műzsák hivatalnok — a hasonlatok (elfojtva a minőségre vonatkozó gyengécske aggályukat) a kritikátlan mennyiségi magasztalás nyelvét fedik föl.⁶³

A szakirodalom a mű kultikus tiszteletének belső, minőségi okául az *egyedi jelleget* (világirodalomban, magyar irodalomban egyaránt), a *valóság-illúziót*, az elhíttetést és, harmadikként azt a tulajdonságot nevezi meg, hogy Jókai minden magyarázat ellenére és után, *mindig is titok* marad. Vagyis, hogy minden, amit Jókairól elmondhatunk, csak a felület leírása, lényegtelen és nyilvánvaló dolgok lajstroma. Van viszont egy belső, tovább már nem elemezhető mag, ami az életművet valójában létrehozza, ami már megközelíthetetlen, s csak így nevezhető meg: a *Jókaiság*. A titok az titok, Jókai az Jókai.⁶⁴

A kiindulás az a (sejtés számba is vehető) sugalom, mely szerint Jókai nem alapított irodalmi iskolát, pontosabban „külön iskolát teremtett, melynek egyedüli mestere és képviselője önmaga.”⁶⁵ A titokfejtés tautologikus módusza azonban nem ennek az önállóságnak a pontos körülírását, részletes rajzát követeli meg (ez a kultikus paradigmába nem illő, emiatt általában rejtve, titkoltnak jelentkező, helyenként a diszkurzív logika nyelvére építő sejtésekre marad) hanem olyan mondatok leírását, mint pl. Kőrösié: „De ha bármit is írt, mindenüvé belevitte csodálatos egyénisége varázsát, azt a melegséget, hangulatosságot, színt, modort, stílust, melyet egyedülvalóságánál fogva az irodalomtörténetíró nem is keresztelhet egyébként, mint Jókai-

⁶⁰ ZSIGMOND, 1924. 11., 390.

⁶¹ ZSIGMOND, 59.

⁶² SZABÓ, 222.

⁶³ A kultikus beállítódás fejeződik ki abban is, amikor a szakirodalom Jókai sokat dicsért nyelvében a mindenhol alkalmazható tökéletes, ideális nyelvet látja meg, merthogy pl. „a tudomány nyelve is csak akkor számíthat hatásra, ha Jókai prózájából is tanult egyet-mást. Mert a Jókai stílusa mindenki számára érthető és minden tárgyban használható.” (ZSIGMOND, 1924. 373.) Valóban érdekes kérdés lenne, hogy Jókai stílusa hogyan hatott irodalomtörténetészeinek nyelvére. Azt hiszem, a jelenségre valamennyi eddigi szakirodalmi citátumunk jó példa.

A mű kultikus tiszteletének nyomait tovább kutatva, talán ide tartozik az a tény is, hogy Jókai regényeinek, a híresebbeknek legalábbis, a szakirodalom új nevet ad, elvonással. Nyilván praktikus okai is vannak a speciális címhasználatnak, ám amiképpen Madách esetében is szokás a *Tragédiát* emlegetni, azonképpen a *Nábob* (ennek kapcsán *Dilógia*), *Törökvilág*, *Kalandor*, *Kőszívű*, *Divatok* stb. hivatkozások egyedülálló és megsemmisítő-jellegű változtatásnak tűnnek, amelyek szoros összhangban állnak a mű kultikus tiszteletének argumentumaival.

⁶⁴ A posztmodern irodalomkritika számára természetesen nem ellenszenves az a felfogás, hogy csak a felület, ha tetszik a jelölők vizsgálhatók, mert a jelölő nem nevezi meg a jelöltet, csupán beindítja a jelölők játékát. Ám másfelől a Jókai szakirodalom fenn nem hirdeti a jelölt, méghozzá egy bizonyos, lényegi jelölt létét a Jókai életmű mögött, ráadásul minden életművi elem mögött *ugyanazt* a lényegi jelöltet, csupán azt állítja, hogy *minden* életmű így működik, így vizsgálható, megfejthető — kivéve a Jókaiét. Jókai életműve kitüntetett, számos tényező mellett elsősorban titok-jellege miatt, s mint ilyen kultikus tisztelet tárgyává tehető s teendő.

⁶⁵ GÁL, 236., Kőrösi, 210.

ságnak.”⁶⁶ Az irodalomtörténetíró tehát keresztelni akar, megnevezni, nem pedig megtölteni tartalommal egy elnevezést, vagy körülírni, részletezni, pontosítani valamit, amire pillanatnyilag nincsen szava. Ráadásul világos az is, hogy az a valami, amit keres, megnevezni óhajt, a szerző egyéniségében lakik. Az egyéniség nem azért titok, mert *kutathatatlan*, mert nincs eszköz behatolni az alkotói tudatba, hanem azért *tilos* kutatni, mert isteni eredetű, szent és megfeythetetlen titok. A végső megoldást soha nem lehet megadni. A tudós végzi a dolgát, elemzi a felületet, „de nincs az a széptani boncolás, mely elvontan, csak megközelítően is fogalmat adhat annak [ti. Jókai elbeszélő és stílusművészetének Sz. L.] megvesztegető bájáról.” Ha a széptani boncolás nem, akkor mi adhat fogalmat? Nos, a válasz kézenfekvő: „egy oldal Jókai műveiből kiszakítva jobban megmagyarázza az író elbeszélő művészetét, mint a legélesebb elméjű elemzés kötelei.” A Jókai-szöveg tehát önmagát elemzi s mint magának legtökéletesebb elemzője feleslegessé is teszi a szakirodalmat. Mert a szakirodalom megöli a művet: „Az író e művészetét elemezni annyi, mint színpompás illatos virágot szirmaira tépdetni.”⁶⁷

Ha pedig talán a szakirodalom el is ér valamiféle eredményt, ha ki is tud valamit mondani a műről, ha esetleg még meghagy valamit a virágból, a lényegig mégsem juthat el, mert „van abban, a mit írsz, még valami, a mi olvasóidat magával ragadja, s a minek okát bonczoló kés hiába keresi, ez a tollnak az a költői varázsa, a melyet a ma csak keveseknek, csak kedveltjeinek ad.”⁶⁸ Varázsod: a varázsod, mondja tehát Eötvös Loránd, s vele Kőrösi. Jókai, mint személy is kiismerhetetlen, hiába a kultikussá tett életrajz, „az egymásra halmozott dokumentumok tömege alatt valami titokzatos üreg halk nesze kísért.”⁶⁹ Még egy gyűjteményes vállalkozás, több tudós és művész közös munkája sem vállalkozik másra, mint hogy „a Jókai-titok leplének egy csücskét föllebenti” egy *pillanatra*, Mikszáth pedig még erre sem, hiszen „ez a lélek nem nyílik meg sehol. Olyan, mint a selyemgubó — nem látszik a belseje a sok selyme miatt.”⁷⁰ Mikszáth felejtethetetlen hasonlata pontosan rávilágít a Jókai szakirodalom gondolkodásmódjára, mely szerint a felületnél mélyebben nem vizsgálható mű mögött nem más áll, mint a végső mozgató, mint egy, a felületnél mélyebben nem vizsgálható isteni eredetű lélek. Hogy is volna bízalom a tudományban így?

A legelső borító, a lélek selyme elfeledi hát a végső titkot, ami épp titok volta miatt az állandóság képzetét kelti és ez az állandóság vetül ki az életmű egészére is. „Ő nem lassan növekvő fa volt az irodalom kertjében, hanem egyszeriben fölmagasodott”,⁷¹ „a fiatal író annyira teljes fegyverzetben ugrik a porondra, hogy műveiben a későbbi évek folyamán legfeljebb a kezdet ígéretei bontakoznak ki, valamivel gazdagabban”,⁷² „a *Hétköznapi* után nem sok meglepetéssel szolgál Jókai”.⁷³ Idők és korok változnak, „Jókai azonban maradt, aki volt: őszönös génius, nyíltszavú, gyermekien gátlástalan apostola eszméinek.”⁷⁴

⁶⁶ KÖRÖSI, 215.

⁶⁷ NAGY Sándor, 82., ill. 73.

⁶⁸ EÖTVÖS Loránd ünnepi köszöntője 1894. január 6-án, idézi KÖRÖSI, 250.

⁶⁹ ZSIGMOND, 1924. 1.

⁷⁰ JEK, 4. MIKSZÁTH, 378.

⁷¹ SZABÓ, 143. idézi VADNAY Károly cikkét, Tardonáról.

⁷² SÖTÉR, 58.

⁷³ SÖTÉR, 62.

⁷⁴ NAGY, 325. A kultikus nyelv ebben az esetben kifejezetten a nem művelhető diszkurzív nyelv által üresen hagyott területekre tör be, ha tetszik, a magyarázatot, az elemzést pótolja, azokon a területeken jelentkezik elsősorban, ahol az irodalomtörténésznek nem áll rendelkezésére általa tudományosan tekinthető eszközrendszer egy gondolat kifejtésére, vagy ha a feladat megoldása túl sok energiát, időt vagy helyet követelne. Ezzel együtt azonban, nem állítom, hogy e kultikus nyelv keve-

A kultikus nyelvhasználatnak számos oka van. Az eddigiek alapján ide sorolhatók: a szerző és a mű kultikus tisztelete, vagyis a kultikus beállítódás; a hiányzó tudományosnak tekinthető eszközrendszer, ill. nyelv; az irodalminak nevezett nyelv átvétele; valamint az a most vizsgálandó felfogás, amely szerint (mint láttuk) a tudomány, „a széptani bonczolás”, az irodalomtörténet, mint „bonczoló kés” alkalmatlan a selyemgubó felfejtésére, ha ugyanis a diszkurzív logika nyelve nem alkalmas, ha a mű maga (ha tetszik: *egy rózsaszál*) szebben beszél, jobban interpretál, akkor a tudomány felesleges, belső logikája szerint *el kellene hallgatnia*, hiszen tevékenysége megöli az élő organizmust, a kés a boncmesteré s nem a sebészé.⁷⁵

Az irodalomtörténet azonban (bármennyire tanácsolja is ezt a kritikának) maga nem szívesen hallgatna el, hiszen nagyhatalmi tervei számosak. Minimális programja szerint *legalábbis* az olvasók kalauza kíván lenni, a maximális program szerint megpótolni kívánja az életművet. Ha viszont legalább annyira lelkiismeretes, hogy *eszközei elégtelenségét* belássa, le kell cserélnie azokat. Vagy elhallgat, vagy nyelvet vált.

A kultikus nyelv használata tehát véleményem szerint abból is következik, hogy az elégtelennek vélt vagy bizonyult tudományos nyelv, a diszkurzív logika ellenőrizhető mondatainak nyelve elvetése után, az irodalomtörténész ahhoz a nyelvhez fordul, amelyet amúgy is ideálisnak tart, amely amúgy is leginkább értelmezi a művet, amellyel szemben eleve kisebbségi érzéssel viseltetik: az ellenőrizhetetlen kijelentések nyelvéhez, az önmagát értelmező nyelv kijelentéseihez, az irodalom nyelvéhez, a fikció nyelvéhez, a mű nyelvéhez, a képes beszéd nyelvéhez: Jókai nyelvéhez.

Az irodalomtörténet ezzel a némiképp kétségbeesett kísérlettel az elhalgatás elől menekül. A nyelvet keresi amelyen (szerinte) még érvényesen beszélhet az irodalomról, s főként a mű jelentéséről. Az irodalomról szóló utolsó olyan érvényes nyelvet, amely még a hallgatáson innen van, az irodalom nyelvében találja meg. Durván és általánosítva úgy gondolom tehát, hogy a tudomány nyelvébe beszívargó irodalmi elemeket nevezi a tudomány kultikus nyelvhasználatnak: a kultikus nyelv elemei

sebbet vagy értéktelenebbet mond a műről, mint a tudományosnak nevezett eszközrendszer, csupán azt, hogy mást és másképpen, s ezért nehezen illeszthető logikus nyelvi struktúrába.

⁷⁵ Ezt a logikusan következő tételt a Jókai szakirodalomban a legtöbbször Erdélyi Jánosra hivatkozva sugallják. „Jókai hosszú írói pályáján kívívta azt, hogy nem ugyan bírálaton felül, hanem bírálaton kívül áll.” Kőrösi még nem hivatkozik, de finom distinkciójával azt hiszem, azt sugallja, hogy Jókai nem *egy bizonyos norma* felett, hanem *e bírálaton, mint olyanon kívül áll.* (KÖRÖSI, 120.) NÓGRÁDI László ezt a következőképp mondja: „Magát a kritikust is elbűvöli csodálatos tehetsége és akarva nem akarva bámulója lesz ennek a nagy szellemnek. Erdélyi János kiváló kritikusunk 1855-ben a Pesti Naplóban tanulmányt írt *Egy századnegyed a magyar szépirodalomban* címen, ebben Jókairól is megemlékezvén mondani valóját így fejezi ki: 'Jókai inkább élvezendő, mint ítéendő.' És ez igaz!” (NÓGRÁDI, 63.) Nógrádi szerint tehát a kritika nem feladja normáit, hanem a mű *feladatja* véle, a mű valósággal kierőszkolja a kritikátlan magasztalást, a „bámulást”. Az idézet itt még pontos. Az „élvezendő” tehát itt még nem a hallgatás parancsa, csupán az ítélező funkció feladására tett felhívás, erősítvén a mű sugalmát. Szabó László is pontosan idéz még, és hozzáteszi „de hogyan is lehetne elítélni, lesújtani egy művet, ha azt olvasni élvezet?” (SZABÓ, 206.) Szabó tehát még pontosan érti Erdélyit, de már hozzáteszi, hogy eleve *lehetetlen is* negatív kritikával élni. Mikszáth szerint viszont Erdélyi azt mondta, hogy „Jókait nem kell bírálni, Jókait élvezni kell.” (MIKSZÁTH, 279.) Az eredetileg állító tartalmú félmondatot tehát Mikszáth tagadóvá fejleszti: nincs szükség a bírálatra, az élvezetre van szükség. Kristóf szerint viszont Erdélyi kifejezetten azt mondta, hogy „Jókait olvasni kell és nem bírálni.” (KRISTÓF, 100.) Szerinte tehát, ha jól értem, már nem csupán a bírálat ellenjavallt, de a műről szóló bármiféle beszéd is: a Jókai-val való egyetlen adekvát bánásmód a pusztá befogadás. Vonakodva írom le a több formában is idétlen közhellyé sivárodott mondatot, de azt hiszem, az Erdélyi-mondat értelmezése valóban az „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” téziséhez konvergál.

az irodalomnak nevezett szövegcsoporthból származnak. A tudomány szempontjából a kultikus nyelven beszélő tudományosnak nevezett szövegek az *irodalom nyelvének hallgatnak*. A tudomány nyelvének kultusztörténeti vizsgálata tehát (tovább erősítve primer és szekunder szövegek összefüggéseinek rajzát) ugyanolyan interpretációs problémákat vet fel, mint az irodalomé. Ebből következőleg aligha hihetem, hogy a kultikus nyelvi elemekről vallott bármely értelmező állításom *ellenőrizhető*. (Vagy csupán annyira és úgy, mint egy irodalmi szöveg interpretációjának állításai.)

É rövid, az eddigiekből következően kikerülhetetlen kitérő után értünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy mit mond mindennek fényében az irodalomtörténet a (negatív) kritikáról, illetve, hogy hogyan apologizál annak kiemelkedőbb darabjaival szemben.⁷⁶

A Jókai-szakirodalomban nem csupán arról van szó, hogy *a széptani boncolás haszontalan* („Az eszközöket még tovább lehetne fürkészni, — de azt aligha szükséges bizonyítani, amit az olvasók mindig tudtak: hogy Jókai nem unalmas” — mondja Jókai elhíthető művészetéről még maga Barta János is⁷⁷), nem is csupán arról, hogy *nem érhet el a kifürkészhetetlen megértéséig* („... a kritikusnak itt ismét kezd elakadozni a szava, mert a művészet mivolta végső fokon épp olyan titokzatos, mint magáé az életé, mely benne tükröződik” — így Zsigmond Ferenc⁷⁸) és nem is csupán arról, hogy *az elemzés fölösleges*, hiszen „alakjának fővonalai, írói jelentőségének általános becse már ma is egészen világosan áll előttünk” — mint Kristóf György vallja.⁷⁹ Hanem, amint láttuk, arról is szó van, hogy Jókairól egy bizonyos módon és értelemben nem kell, nem lehet és nem szabad beszélni. Az irodalomtörténet szinte egyöntetű megdöbbenéssel veszi észre, hogy egyesek, főként kritikusok, leginkább pedig Gyulai és Péterfy mégis beszélnek a Jókai-regényekről, elemzik azokat, sőt negatív ítéletet mondanak ki róla. Ezen kritikusok és szövegeik természetesen kivívják az irodalomtörténet sokoldalú megvetését és rögzített stratégiájú apológiáit.

Jókai hatása persze az ebben az esetben is: varázsos. Szabó László nem mulasztja el megjegyezni, hogy ez a varázs oly nagy, hogy Jókai legfőbb erőit (a magyar típus hiteles rajzát, ill. nagy fabulátor voltát, nyelvi egyszerűségét) nem mások, hanem a két legnagyobb ellenség rajzolta meg, ami önmagában is elég a kötetnyi lesújtó kritika ellensúlyozására.⁸⁰ A Jókai-titok tehát még ellenségeit is a maga oldalára képes állítani, ők maguk cáfolják saját kritikai iskolájukat — legalábbis Szabó olvasatában. Ez a gondolat, ha nem is feltétlenül bravúros, de mindenképpen *mutatvány*, miként a Zsigmond Ferencé is. „Íme, mily könnyű a kritika szűrőjével felfogni egy kis salakot — mondja a nyelvi hibák alapos és terjedelmes elemzése után, Sz. L. — miközben a mesemondás ezer színben tündöklő, de kristálytisza folyama álomszerűen tovasik-

⁷⁶ „A kultikus beállítódás abban különbözik a kritikaitól, hogy Shakespeare *kifürkészhetetlen* tökéletességébe vetett hittel akkor is kész az apológiára, ha olyasmit tapasztal egy-egy drámájában, amit saját normái vagy ízlése szerint minden alkotó művében el kellene ítélnie, s más alkotóknál el is ítél. Így persze a kultikus attitűd Shakespeare drámáinak elemzését (legalábbis mint *kritikai* eljárást) megfosztja igazi tétjétől, kétesélyes gondolati kalandból előre megjósolható kimenetelűvé szegényíti, s bár a theodicea mindenáron igazoló műveleteihez is nemegyszer bravúros gondolati mutatványokra van szükség, az apologéta gyakran teszi le kritikusai fegyvereit, a megadás paradox megkönnyebbülésével, a drámairó lábai elé.” (DÁVIDHÁZI, 8.) Dávidházi hihetetlenül precíz mondatai a Jókai-regényekkel kapcsolatos kultikus, egyben mégis irodalomtörténetírói szövegekben megjelenő apológiák stratégiáira csak megszorításokkal érvényesek.

⁷⁷ BARTA JÁNOS, *Jókai és a művészi igazság*. In. Uő., *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1966. 61–91.

⁷⁸ ZSIGMOND, 1924. 332.

⁷⁹ KRISTÓF, 98.

⁸⁰ SZABÓ, 203.

lik előlünk.”⁸¹ A szerző itt már nem más, hanem saját kritikái tetteit teszi semmivé, kifejezván a kultikus irodalomtörténeti paradigma két alap-állítását is, mely szerint a Jókai-lényeg a történetalakításban rejlik, ill. hogy ez a történetmondás elemezhetetlen, szabályokra vissza nem vezethető és eredeti. Ezek már talán ellenőrizhető állítások, ám létük alapja mindenképpen a kultikus paradigma, mellyel együtt megnehezítik a kritikus, elemző, értelmező közelítést.

Az apológiák stratégiája egyébként alapvetően nem más, mint az axiómaként ki-mondott három állítás (ti. a kritika *haszontalan, eredménytelen és fölösleges*) konkretizálása, alkalmazása, újra mondása. A Jókai-kritika először is nem adott semmit a Jókai-poétikának. Szabó szerint pl. Jókai ugyan ebben a tekintetben nem állandó, vagy statikus, de kritikusaitól nem tanult semmit, fejlődése autokton: „Jókai hatvan éves írói pályáján nagyon sokat tanult, de abban az irányban, a melyben kritikusi óhajtották, sohasem javult.”⁸² A kritikák Jókai olvasói befogadását sem befolyásolhatták, mert „egy író népszerűségét a maga korában csak egy új író veheti el vagy oszthatja meg, a kritikusok soha.”⁸³ Ráadásul (egyébként Gyulai kultuszellenes alapállását ismerve valószínűleg helyesen⁸⁴) a szakirodalom úgy látja, hogy a kritika, épp a kultusz ellen harcolva alakított ki olyan beszédmodot, amely lehetetlenné teszi Jókai igaz megismerését. „Az egykorú szertelen Jókai-imádatot tehát azért is károsnak kell tartanunk, mert ez okozta, hogy Gyulai mesteri kezéből jóformán csak tagadólagos vonásokat bírnak Jókai arcképéhez. Ezért van az, hogy ma is a hibák megállapítása terén mutatkozik gyakorlottabbnak, kiforrottabbnak a Jókai kritika, mintsem a Jókai-művek rendkívüli szépségeinek fölismerésében és magyarázásában.”⁸⁵ Zsigmond tehát — váratlan *ellenőrizhetőséggel* — azt mondja, hogy a kultikus tisztelet *semmit* sem ad Jókai megismeréséhez, a kritika meg csupán negatívumokat. Az értékelés pozitív oldala, egyben megértése elmarad. Mindennek oka, a szakirodalom szerint az, hogy „a telhetetlen kritikusok pedig éppen abba a hibába esnek, amelyet kifogásolnak Jókainál, hogy az összes hősök hősiességét, az összes tudósok tudását és az összes erényeket egy lakba önti, mert ők meg az összes írók fényes tulajdonságait az egy Jókain követelik.”⁸⁶ Jókai rövid vitaperiódus után elfelejti a kritikát, mint olyant, még menekül is előle, minek következményeit a szakirodalom nem hallgatja el. Jókainak sohasem volt tárgyilagos bírálata, az alkalmi szerzők dicsérték, a professzionális kritikusok szidták, a közönséget az alkalmi szerzők irányítják, a professzionálisak pedig egyre durvábbak lesznek. Aztán az életmű közönsége lesz hűtlen: 1888-tól elfordul kedvencétől, a profik pedig neki ajándékozzák az 1890-es Péczely-díjat — akkor, későn, amikor már az alkalmi kritikusok magára hagyják Jókait.⁸⁷

Talán meglepő, de mégis azt kell mondanom, hogy a kultikus paradigma alapszerzői az irodalomtörténet és a kritika, a kultikus beállítódás és a tüzetes széptani boncolás, ha tetszik a *laudatio* és a *vituperatio* szövegeinek viszonyát *ellenőrizhető mondatokkal* sőt, megítélésem szerint fő vonalaiban *helyesen* írják le. Jól érzékeltetik, hogy a kritikátlan magasztalás és az ezen tévelygések ellen háborút indító buzgalma között hogyan s miért marad üresen az értő értékelés terepe, a józan, előítéletektől mentes Jókai-szemlélet — ami ma már oly nehezen kialakítható. Már csak azért is, mert a Gyulai *utáni* Jókai-szakirodalom (márpedig az *összes* Jókai-monográfia és gyűjteményes munka ilyen) *mentségeket* keres Jókainak. Mivel pedig ezt Gyulaival szemben,

⁸¹ ZSIGMOND, 1924. 372.

⁸² SZABÓ, 204.

⁸³ MIKSZÁTH, 77.

⁸⁴ DÁVIDHÁZI, 9–10.

⁸⁵ ZSIGMOND, 1924. 407., valamint ZSIGMOND, 1925. 4.

⁸⁶ MIKSZÁTH, 280.

⁸⁷ MIKSZÁTH, 334–335.

alapvetően az oppozícióra építve teszi, valójában *belül marad* a cáfolni kívánt paradigmán. Nem sikerült más paradigmát, normarendszert megtennie a bíráló alapjául. A kultikus nyelv tehát, nyilvánvalóan céljai ellenére, magába olvasztotta azt a negatív alapozású kritikai trendet, amelyet részben saját kultikus előzményei indukáltak, s amely ellen kiásta és folyamatosan forgatta a csatabárdot. A féktelen laudation és a más normákon alapuló szükségszerűen a vituperatióra építő nyelvek alkotják tehát mai Jókai értésünk alapvonalait: a selyemgubó és a „bonczoló kés” szövetsége létrejött.

Ha nem is szándékosan. Nógrádi Sándor szerint elismerhetjük, hogy „a műremek mellett akadnak kevésbé értékesek is, emberileg az másképp nem is lehet, de joggal állíthatjuk, hogy teljesen értéktelen egy sincs.”⁸⁸ A szerző tehát az általános emberi esendőségre hivatkozik, elismeri, hogy el kellene ítélnie a hibákat (azon elemeket tehát, amelyek normái vagy ízlése szerint hibázthatók), de mégis vonakodva teszi, miként társa is. „Nincs a világnak olyan nagy szellemi művésze, akinek minden alkotása remekmű legyen. Tudomásul kell vennünk, hogy még a bolygók tökéletes pályáján is érzékelhetők kilengések, s hogy még a jó öreg Homeros is szundikált néha.”⁸⁹ Mások szerint már nem is az életművön belül vannak jobb, ill. rosszabb darabok, hanem „szépségek és hibák” együtt alkotják műveit, csak hogy az utóbbiak eltörpülnek az előbbiek mellett. „E kritikusok igazat írtak, látták az erőnyeket és hibákat, de összeadni és kivonni nem tudtak vagy nem akartak.”⁹⁰

A Jókai-szakirodalom tehát nyögve-nyelve mégiscsak számonkéri a durvának tartott kritika normáit az imádott Jókain; nyelve, ha tetszik nem a *kivételezésé* (diáknyelvi értelemben), hanem a *protekcioé* (diáknyelvi és köznyelvi értelemben). Sőtér nagy művének *A Jókai-probléma* című fejezetében azt hiszem helyesen írja le a helyzetet.⁹¹ „A feltétel nélküli bálványozók s a fanyalgó, szándékosan rövidlátó kritikusok nem voltak-e ugyanegy félreértés áldozatai?” Sőtér szerint az öregapós Jókait rajzoló Mikszáthé az utolsó szó, akinek műve után Gyulai-Péterfy kritikai torzszülöttje már nem lehetett zavaró, mert *elfelejtődött*.⁹² (Az én véleményem szerint azért, mert *beolvadt*.)

Az élet és a mű

Gondolom, az eddigiekben is feltűnt, hogy a Jókai-szakirodalom nem választja szét a szerzőt és az életművet: amikor Jókait mond, gyakran az életműre (is) gondol. Ember és szöveg kibogozhatatlanul összefonódnak: a megnevezések az életműről vallott felfogást is összegzik, az életrajz az életműre (is) épül, aki az életművet védi

⁸⁸ NAGY Sándor, 99.

⁸⁹ KRISTÓF, 36.

⁹⁰ ZSIGMOND, 1924/2. 34., MIKSZÁTH, 192.

⁹¹ SÓTÉR, 5–22.

⁹² Mindezek a kijelentések azonban (Sótérét is beleértve) bármennyire is ellenőrizhetőnek, vagy mint ilyenek, helyenként helytállóknak tűnnek is, megőrzik eredeti kultikus karakterüket, ha mással nem, azzal, hogy még mindig a kifürkészhetetlen, igazi Jókait keresik. Márpedig ugyan ki mondhatja meg, hogy a számtalan Jókai közül vajh’ melyik az igazi? Vajon Sótér „hiteles élet-ismerője”, Mikszáth „anekdotás nagyapája”, Lengyel Dénes „forradalmár írója”, a hagyományos marxista irodalomtudomány „nemesi-rendi szószólója” — vajon melyik a hiteles és igaz? Félre lehet-e tenni előítéleteinket és vajon meg lehet-e látni és mutatni az igazi, egyetlen, *an* Sích Jókait, torzítás és ferdítés nélkül? Vagy talán csupán jól, vagy kevésbé jól megalkotott képeink, tudati konstrukcióink vannak róla? De ezt már csak kérdezni merem. Csak annyit állíthatok biztosan, hogy ezekre a kérdésekre a Jókai-szakirodalom kivétel nélkül mindig *igemmel* felel, s hogy ez a válasz a kultikus nyelv és paradigma sarkköve.

a kritika túlságaival szemben, az a szerzőt is védi, aki Jókairól alkot összképet, az a műről beszél, az *an Sich* Jókai azonos a művek legbenső lényegével.

Mikszáth persze ebben is élenjár. Szerinte a „megújhodott Mór” olyan, „mintha csak a saját regényeinek egy élve ide vetett hőse lenne”, szerinte Jókai „maga is hőse-it játszotta, ha tehette és ha nem nagyon kényelmetlen volt a játék”, 1869 januárjában például nezetes párbajt vívott Csernátony miatt Pulszky Ferencel; úgy élt mint hősei, öregkori szerelembe esett, mint regényhőse, Apafi Mihály; az *Öreg ember, nem vén emberben* önmagát írta meg, bűnhődése pedig „csak egy Jókai-féle tragikum, mely őt a külső világnak vele szemben való viselkedésében, — az ő szemüvege szerint éri.”⁹³

„Érdekes, amit írt; érdekes, ahogy élt. Szóval mindenképpen tudott népszerű lenni.”⁹⁴ Kristóf klasszikus tömörségű mondatai nyilván a szintén klasszikusnak tekinthető *facere scribendi, scribere legenda* toposzát írják és alkalmazzák újra, igen beszédesen. Mindebből persze kényszerítő logikával következik, hogy „Ő tulajdonképpen sohasem keveredett bele a közönséges, földi, reális viszonyokba, félig mindig más világokban élt. [...] sohasem tudta elválasztani a mesét a valóságtól, sem a mindennapi élet viszonyaiban, sem a történesekben, sem az emberekben.”⁹⁵ De hát milyen is lehetne egy Jókai regényhős? Olyan ember volt Jókai, hogy *hőse*, Kakas Márton helyett is ő vívta a párbajokat — meg bizony ő használta a miskolci „Olvasó egyesület” által 1861-ben Kakas Mártonnak küldött tájékipát is. (Ami persze arra is mutat, hogy nem kizárólag Jókai nem tudta elválasztani a mesét a valóságtól.)⁹⁶

Herceg Ferenc már nyilván a homéroszi mintát is követi, amikor felhívja már-már lankadó figyelmünket arra, hogy „Jókai képzeletének sugalló energiája olyan nagy, hogy ott, ahol a leírásban kiegyenlíthetetlen ellentétbe kerül a valósággal, a köztudat gyakran Jókai pártjára áll. Hogy megmaradjunk az *Aranyember* mellett: aldunai hajós emberek, mivel az utasok által keresett Noémi szigetét semmiképpen nem tudták elhelyezni a térképen, hol egyik, hol másik dunai szigettől vitatták el becsületes, régi nevét, hogy elkereszteljék Senki szigetének.”⁹⁷ Az azonosítás vágyát Herceg még csupán az egyszerű népek vágyának tudja, pedig a való és a szövegvilág azonosítását még maga Körösi is elvégzi, amikor arról tudósít, hogy „a Senki, azaz [kiemelés tőlem Sz. L.] Osztrovo szigetén, a csendőrs közeliében előadták az Arany ember első felvonását magyar, német és szerb nyelven, egy nagyobb népünnepély keretében.”⁹⁸ A nyilván valóban lezajlott kultikus esemény afirmatív felidézése láthatóan nem esett a tudós esztéta nehezére.

Élet és mű összhangját azzal is kiemelik a szakirodalom szerzői, hogy (ismerve Jókai többször is kifejtett alkotómódszerét, mely szerint „belülről” a szereplőkbe beleélve magát írta regényeit) nehezen boncolható személyiségét állítják regényhőseivel párhuzamba és viszont: Nógrádi szerint pl. Jókai jó hősei alkotójukra hasonlítanak, a rosszak tulajdonságai ellentétei az övéinek. Másik felosztása szerint az ideális hősök olyanok, amilyenek Jókai óhajtotta az embert, a gonoszok amilyenek nem óhajtja, a reális hősök pedig olyanok, amilyenek az emberek a valóságban.⁹⁹ E második felosztás tárja fel e gondolkodás kultikus mozgatórugóit: Jókai ideális, óhajtott-fajta

⁹³ MIKSZÁTH, 73., 266., 363–364., 370.

⁹⁴ KRISTÓF, 3.

⁹⁵ GÁL, 67.

⁹⁶ MIKSZÁTH, 211. Arról már nem is szólva, hogy a pompás (és csak néhol kultikus) életrajzot író Eötvös Károly szerint Jókai az Aranyember lányát is szeretete! Sőt (vagy legalábbis) nem más, mint Domokos Jánosnak, az Aranyember modelljének, negyedik leánya, Terézia lehetett Jókai Mór első szerelme. (Eötvös, 252.)

⁹⁷ JEK, 5.

⁹⁸ KÖRÖSI, 290.

⁹⁹ NAGY Sándor, 48–49.

ember — legalábbis a kultikus nyelvű szakíró ilyennek kívánja látni és láttatni. Nagy Sándor így summázza vélekedését: „Jókai alakja sok tekintetben hasonlít ideális hősei jelleméhez, élete pedig a legszebb regénye, melyet nem tollával, hanem tetteivel írt meg.”¹⁰⁰ Élet és mű tehát itt már véglegesen összefonódik: a mű a valóságot duplázza meg, az élet pedig mű, regény. Fictio és realitás viszonyai véglegesen összekeverednek immár: a szöveg a való rangjára emelkedik, a valóság, az elmúlt realitás pedig szöveggé válik.

Zsigmond Ferenc Jókai életét egészében és részeiben egyaránt regénynek látja már, ám Nógrádival ellentétben (és összhangban a kultikus életrajzok hagyományai-val) e mű szerzője nem Jókai maga, hanem a sors. Ami azonban nem lehet tökéletes szerző, legalábbis nem oly tökéletes, mint hőse, Jókai. „A vaksorsnak, ha csak egy parányi művészi érzéke lett volna is, az ötvenéves nagyszerű jubileum után rögtön el kellett volna ragadnia Jókait az emberek szeme elől, hogy ezek utolsó benyomásként őrizhették volna lelkükben a nagy magyar mesemondó országra-világra szóló megdicsőítését.”¹⁰¹ A sors tehát hibázott: elrontotta az életet, mint művet, hagyta a leépülést, a materiális fölényét, a kiábrándító valóságot eluralkodni — belehibázott a kultikus műbe.

A valóság azonban nem mindig kiábrándító. Vannak esetek, vannak személyek, amelyek, akik hitelesítik a Jókai-regényvilágot — ilyenkor kiderül, hogy bizony a reális világ némely kitüntetett ponton valóban olyan, amilyennek Jókai ábrázolta. Vagy legalábbis a kultikus szemlélet hajlamos Jókai szemével nézni a világot, keresi a bizonyító elemeket a valóságban, ami maga a legjobb, és legnagyobb apológia. Gyalui Farkas szerint pl. gr. Teleki Sándor „egy Jókai regény-hős, aki maga is igazolja [!] Jókait azokkal szemben, akik azt írják róla, hogy mesealakokat ír le.”¹⁰² Vannak persze bátrak, akik (mint tudjuk) olyan emberekké kívánnak válni „akihez képest Jókai hősei közönséges tucatemberek”, és itt a Jókai-hős már életprogrammá válik, ha tetszik a misztikus unió célpontjává, ám az igazi apológia maga a szerzői személy. „Méltán mondhatjuk el róla, hogy műveit életmódjával hitelesítette és szentesítette, s nem lehet szemére vetnünk az egyoldalúan anyagi emberábrázolást annak, aki angyal volt maga is.” Sőtér fokozhatatlan világosságú mondata nem igényel kommentárt. Mindennek fényében Szini Gyula tehát nem tett mást, mint készpénznek vett, megvalósított; igazolhatónak vélt és igazolt egy szakirodalmi toposzt, midőn megalkotta művét.¹⁰³

Amikor aztán Nagy Miklós, aki egyébként maga is megemlíti Szini művét, valóban fel tud mutatni olyan regényt, amelyben *Wahrheit und Dichtung* ténylegesen összefonódik, nevezetesen a *Politikai divatok*at, aholis, mint tudjuk, Jókai Pusztai verseként beillesztette a szövegbe saját *Minek jön az vissza* című művének 2 strófáját — nos, akkor a kultikus paradigmán nevelkedett olvasó ezen ellenőrizhető mondatokat is olvashatja a kultikus állítások *bizonyítékaként*.¹⁰⁴

¹⁰⁰ NAGY Sándor, 5.

¹⁰¹ ZSIGMOND, 1924/2. 14., 67.

¹⁰² Jókai Erdélyben. A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében. Összeállították: TABÉRY Géza és INCZE Ernő. 1925., 62. (A továbbiakban: JE.)

¹⁰³ SZINI Gyula, *Jókai. Egy élet regénye*. Bp., Lengyel Dénesnél a „Jókai életrajza éppen olyan izgalmas, mint legjobb regényei” toposz már a fűszövegben is megjelenik, ami nem is csoda, hiszen az újabb művek között talán e mű jeleskedik a kultikus jellegű szakirodalmi toposzok közhellyé silányításában. Elérve ezzel azt, hogy a kultikus nyelv már nem jelenti feltétlenül egyben a kultikus beállítódást is! Mindemellett mégis nagyon beszédes, hiszen a szakrális életrajz magyarázó funkciójának helyébe itt már véglegesen a regényvilág lép, a szakrális történet helyét a Jókai-történet foglalja immár el. A kör bezárult.

¹⁰⁴ NAGY Miklós, 217., 226., 243.

Jókai tehát olyan, mint hősei — élete olyan, mint legjobb regénye. A kritika ezen állításokkal olvasztotta össze az életet és művet, hogy azok immár szinte szétbomozhatatlan együtttest alkossanak. Midőn azonban a szakirodalom a saját maga által megalkotott szakrális életrajz helyére az ideális Jókai által megalkotott ideális és elvont Jókai regényt állította, akkor nem csupán észrevette, hogy a két történet hasonlít (ami egyébként nem elfelejtendő sejtés is egyben), hanem tovább közelítette Jókai auktoritásfokát a Szentíráséhoz. A szakirodalom (mint láttuk) más összefüggésben állítja, hogy az elemzést feleslegessé teszi a mű maga. Itt azonban azt állítja, hogy az értelmezést is. Ha ugyanis a művet a személy értelmezi, ha a jelentés az alkotóban lakik — akkor ott is kell keresni. Világos azonban, hogy maga a személy is nehezen értelmezhető és a narratív értelmezések közül természetesen a mű a legalkalmasabb. Így tehát élet és mű, szerző és regény egymást kölcsönösen értelmezik, egyben mindennél tökéletesebben is.

A mű tehát (az alkotó személyén keresztül) újra csak önmagát interpretálja, miként Luther szerint a Szentírás. A szent szerző pedig kizárólag a műből ismerhető meg helyesen. Sajátos, kultikus hermeneutikus kör ez, ami művet és szerzőt egyként az érinthetlenségben helyez el. Mű és szerző kifürkészhetetlen tökéletessége, valóban bravúros gondolati mutatványok után, valóban megjósolható kimenetelűvé szegényíti az értelmezés kalandját is. Azt hiszem, ez az uralomra jutott gondolat az, amely az istenítés művét befejezetté téve egyben el is idegenít, saját céljait semmisítve meg. Ugyanis minnek az olvasás, ha nem kaland?

Istenítés ide, szakrális szöveg oda, Jókai szövege annyira azért mégsem földöntúli, hogy — miként a Biblia — olvasó nélkül is létezhesse.

A kultikus nyelv vázolt térnyerése, a kultusz jelen stratégiája végeredményében elidegenít az olvasástól (gondolom: céljaival ellentétben), valójában minden megközelítést megnehezít, ennyiben pedig kultúraellenes.

A szakirodalom az irodalmi kultusz szokásrendjéről

Egyértelmű és közösen vallott alapvető parancsa az irodalomtörténetnek, hogy „Jókai emlékezetét folyton ébren kell tartani.”¹⁰⁵ E kultikusnak nem nevezhető parancs bennfoglaló jellegű: az emlék bármiféle őrzése erény, minden további kérdés ebből az alapállásból tevődik fel. A kultusz a szakirodalom felfogása szerint kitüntetett értékű. „A rajongó szeretet, mellyel e pillanatban a magyar nemzet körülveszi Jókait, fényes bizonyysága e nemzet fennkölt gondolkodásmódjának.”¹⁰⁶ — vallja a Jókai Emlékkönyv 1924-ben, egyben pedig visszaemlékezik (óhajtva) a boldogabb 1894-es jubileumra: „Milyen boldog volt akkor a magyar nemzet, amikor Jókai iránt nemcsak a lelkesedés elmúló zajával, hanem áldozatkészségével még annak életében be tudta bizonyítani fennkölt gondolkodásmódját, le tudta róni háláját.”¹⁰⁷

Az irodalmi kultusz tehát a fennkölt gondolkodásmód jegye, amely a lelkesedésben és az áldozatkészségben ölthet testet, ez utóbbiban (konkrétan: a szövegkiadásban) értékesebben. A kultuszról alkotott felfogás tehát ebben az esetben igenis serkentőleg hat a kultúrára. A kultusz a szakirodalom szerint egyértelműen (részben emiatt) érték: Mikszáth fel is hívja a figyelmet, hogy a Török Jánostól 1856-ban Kemény által átvett *Pesti Napló*, „ez az elterjedt nagy tekintélyű orgánus vitte be eleinte

¹⁰⁵ SZABÓ, 5.

¹⁰⁶ JEK, 58.

¹⁰⁷ JEK, 61.

legjobban a közönségbe a Jókai-kultuszt.”¹⁰⁸ A kezdeményező orgánium tehát kitüntetetten érdekes, méltó a filológiával egyébként keveset bajlódó Mikszáth figyelmére.¹⁰⁹

A szerzők többségének számára a kultusz szertartásai egyértelműen értéket hordoznak. Zsigmond Ferenc az első, aki aggályait fejezi ki a centenáriumokról, mint veszedelmes időpontokról: „Ézelőtt az alkalomszerűség szempontjából legfeljebb az émelegzős dícséretök egyoldalúsága tette unalmassá [az ünnepi időpontokat Sz. L.]... Ezek az egyhangú idők megszűntek. Például a Jókai-centenáriumi alkalmi hozsannái még el sem kezdődtek, már fölhangzott az egyik táborból a »feszítsd meg!«” Bizony, már az is nagyon beszédes, hogy mit ad a támadók szájába az előítéletektől menekedni igyekvő kritikus, akinek szándéka a tudományos objektivitás ábrándján alapul: „A higgadtabb és lelkiismeretesebb ember megdöbbenne kérdezi önmagától: mit lehet tenni ilyen végletesen kiéleződött helyzetben? Talán próbáljam alkalmi magasztalással túlkiabálni az ünnepontó közbeszólásokat? Ép úgy nem akarok érteni az egyikhez, mint a másikhoz. A felekezeti szenvedély sehol sincs kevésbé a helyén, mint a tudományban. Az ellentétektől robbanásig feszült mai helyzet az igazi tudomány álláspontját gyökerében kezdi veszélyeztetni.”¹¹⁰

Míg tehát pl. Kristóf György művének óhaja „nem haszontalan eszköz lenni az ünnepi visszaemlékezés napjaiban, a Jókai-kultusz terjedésében”¹¹¹, addig Zsigmond már megfogalmazza a Jókai-szakirodalom legalapvetőbb problémáját: ellenőrizhetetlen magasztaló alkalmi hozsanna¹¹² vagy ünnepontó ledorongolás vajon

¹⁰⁸ MIKSZÁTH, 200.

¹⁰⁹ A kultusz, Jókai kultusza egyébként maga is nyitás: a magyar irodalmi klasszikusok kultuszának nyitánya. A Nemzeti Kiadás 1894-es alkalmi kötete az első oldalon szögezi le, hogy Jókai 50 éves jubileumához hasonlólt csak Toldy Ferenc és Pulszky Ferenc esetében tapasztalhatott az érdeklődő, „de ezek az ünnepek sem érdekelték a nagy közösséget annyira, mint a híres regényíró jubileuma. (Jókai Mór írói működésének ötvenedik évfordulója. 1894. január 6. Kiadja a Jókai-jubileum rendező bizottsága. Jókai Mór összes művei. Nemzeti díszkiadás. Alkalmi kötet. Bp., 1894. A továbbiakban: *Alkalmi*.) A mű egészének célja sem más, mint hogy részletesen dokumentálja az első ünnepet: „legyen ez a kötet emléke annak a magyar művelődéstörténelemben eddig példátlan nemzeti ünnepnek, melyet egy élő író iránt tanúsított.” (*Alkalmi*, 13.) Elsőség, művelődéstörténeti érték, élő író — ezek a fő pontjai a vélekedésnek, amely az ünnepély részletes ismertetéséhez, a különböző bizottsági névsorok közléséhez, bibliografizálásához, és az önreflexív Jókai-szövegek közléséhez vezetnek. Kőrösi kifejezetten dicsőíti a magyarokat, a lelkesedésben egész Európában első irodalmi kultusz miatt, mely az ő látásmódja szerint is demokratizál és egységesít, irodalomtörténeti jelentősége pedig kifejezetten európai méretű. Kőrösi szerint a Jókai kultuszt csak az 1859-es Kazinczy ünnep előzte meg. (Kőrösi, 217., 245.) Mikszáth már a Berzsenyi-ünnepélyeket is az előzmények közé sorolja, általában pedig azt állapítja meg, hogy „holt írók csontjaiból nőtt ki különben a reménynek ez a virága.” Egyébként az 1894-es ünnepségsorozat summája szerint az, hogy Jókait „a magyarok megálmodtatják királynak”, „még Ugocsa is eljött — nunc tandem coronat.” (Mikszáth, 214., 348.)

¹¹⁰ ZSIGMOND, 1924/2. 3–4.

¹¹¹ KRISTÓF, 6.

¹¹² Zsigmond nyilván azokra az alkalmi remeklésekre is gondol, amelyekkel kapcsolatban magam sem állhatom meg, hogy legalább mutatóba ne idézzek néhányat azon művek közül, melyeket szakirodalmunk is kedvvel citál.

Komócsy József: *Jókai félszázados írói jubileumára*

5. „A fájdalomtól boldogságba kábít;
megvigasztalja a reménytelen,
S annak, kit megmárt az élet kígyója:
Rézkigyót emel és lesz gyógyítója! [...]”

illő beszédmodok-e? A kérdés azért alapvető, mert úgy látszik, a dicsőítő és gáncsoló gondolatok, a kultikus és negatív kritizáló nyelv minden területet betöltött már, vagy legalábbis minden kijelentés azonnal besorolódik valamelyik felekezet álláspontjába: *értékmentes kijelentés nem tehető*. A pozitív értékelés, az ellenőrizhető mondatok nyelve pedig rögtön gánccsá alakul, vagy akként értékelődik. Jókai pedig emiatt valóban *ismeretlenné válik*, a magát tudományosnak valló felfogás nehezen teszi témává Jókait.

Addig azonban (az aggodalmak ellenére) működik a gépezet. Kőrösi nagy kedvvel idéz az ún. Jókai mondakörből, különös tekintettel a prágai menyecske 1888-as történetére, akinek számára csupán a Jókai saját kezével átadott arckép igazán értékes.¹¹³ Eötvös Károly kifejezett szomorúsággal konstatálja, hogy a komáromi Jókay-kertben nem talál egyetlen fát sem „melyet a nagy költő édesapja ültetett.” Még olyat se, melyet a nagy költő látott volna;¹¹⁴ hogy Sikabonyi Antal elkeseredik amiatt, hogy nem talál a szülőházból egyetlen követ sem.¹¹⁵ Lengyel Dénes is bizonyos abban, hogy Jókai „halála után pedig életműve szájról szájra szállt, mint a néphagyomány.”¹¹⁶ E néhány világos kijelentés jó példa arra a most részletesen nem tárgyalható jelenségre, miszerint a szakirodalom szerzői nem csupán pozitívan *nyilatkoznak* a kultusz szokásrendjéről, de alkalomadtán maguk is *részesévé lesznek* e némely ponton már-már mágikus gondolkodásmódnak.

7. „S midőn ocsódva ébredezni kezdtünk,
Érezni — hogy fáj! — a bilincseket:
Megvillant fényes lángesze feltűnt,
Mint az 'Úrlelke a vizek felett'.” (Alkalmi, 18.)

Havas István: Jókai (Prológus századik születése napjára)

„Az ezeregy éj kifogyna röptén,
De folyna tovább Jókai szava,
Mint végeláthatatlan éjtszakának
Csipkebokrában égő szózata.” (JEK, 54)

iff. Wlassics Gyula: Mondj mesét Jókai

„Lebegtesd előttünk Zrínyi lobogóját,
Suhogtasd a kardját, hirdesd a credoját,
Magyar hitet adj és magyar imádságot,
Mondj mesét Jókai,
Így hódítjuk vissza majd a Te országod!” (JEK, 56)

(népdal Jókairól)

„Azt suttogja hegyen-völgyön a szellő,
Jókai Mór, áldjon meg a Teremtő,
Kitárt karral áll előtted szép hazád,
Az Isten is jó kedvében néz reád.” (Kőrösi, 101.)

A szakirodalom (és nem is mindig az alkalmi kötetek) által idézett művek részletes értelmezésébe most nem bocsátkozom. Némiképp talán mégis magukért is képesek beszélni.

¹¹³ Kőrösi, 15., 99.

¹¹⁴ Eötvös, 231.

¹¹⁵ JEK, 17.

¹¹⁶ LENGYEL Dénes, *Jókai Mór*. Bp., 1968. 4.

Ezenközben pedig örömmel konstatálják, hogy a külföld sem maradt érzéketlen nemzeti klasszikusunk erőnei iránt. Véleményük szerint a Jókai-kultusz külföldön az 1870-es években kezdődik, a franciáknál és az angoloknál kevésbé, a németeknél inkább. Népszerűsége akkor ível fel tehát külföldön, és akkor éri el tetőpontját 1890 és 1900 között, amikor hazai hívei megfogyatkoznak.¹¹⁷ „És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy író, akinek jóformán csak a leggyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre, s aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt.”¹¹⁸ Olyannyira, hogy 1890-ben a személyes találkozás még magából Ibsenből is felette lelkesült mondást szakít fel („Wenn ich noch einmal so jung sein könnte, wie es Jókai ist), ami annál érdekesebb, hiszen 3 évvel fiatalabb volt mint Jókai.¹¹⁹

Ennél konkrétabb s a hazai kultusszal összhangzóbb magasztaló kijelentést per sze a szakirodalom sem találhat — egyébként nem is keres, számára elegendően dicsérnek a külföldi statisztikák. Ám ezekből le is vonnak a szakirodalom szerzői olyan következtetéseket, melyek már per definitionem ellenőrizhetetlenek. Summá-juk talán az lehetne, hogy Jókait, az ismeretlen gigászt — csak mi magyarok ismer-jük, ismerjük igazán. Például: „Jókai a halhatatlanság magasságában ott áll, a hol Homéros, Dante, Shakespeare és Goethe. Akkora lehetne, ha nem magyar volna, az emberiség számára, mint ők s nemzetüknek nagyobb alkotó lelke, mint ők saját nemzetüknek.”¹²⁰

A magasztalás eme aligha fokozható tüzet sok esetben már a szakirodalom szer-zői által választott műfaj is kifejezi. A hagyományosabb szerkezetű monografikus munkáknak általában csupán nyelvük kultikus, ám Kőrösi sokat idézett műve való- jában egyfajta breviárium, törölmetszett kultikus összefoglaló szövegekkel. A Nemzeti Kiadás 100 kötete valójában már nem is szöveg, hanem része a kultikus szertartás- rendnek; mint ilyen tulajdonképpen *kultikus tett*. 1924-ben pedig megjelenik a *Jókai Breviárium* e „páratlan nagy és értékes bibliothékája... az isteni szellemnek”, ami valójában nem más, mint egy tárgykörök szerint rendezett aforizma-válogatás, Jókai által összeállítva összes műveiből. Az 54 tárgykört fejezetcímmel, mottóval kínáló terjedelmes thesaurus egyszerre a tökéletes szövegnek dukáló egyetlen tökéletes for- ma, a logikus közléstét pótló és helyettesítő szöveg koncentrátuma, a mindent meg- fejtő személyiség kulcsa, a mindenhol használható nyelv, az ideális nyelv szótára.

Favete linguis.

EGY ÖSSZEFOGLALÁS

A Jókairól szóló monográfiák és gyűjteményes munkák — kultusztörténeti szem- pontú, ám nyilvánvalóan még áttekintésnek is vázlatos — vizsgálata remélem meg- győződen bizonyította, hogy e művek, amellelt, hogy (legalábbis részben) irodalom- történeti örökségünk időtálló értékeit jelentik, egy irodalmi kultusz természetrajzá- nak szempontjából is tanulságosak.

Azt hiszem, a nagyobb lélegzetű munkákban fellelhető kultikus nyelvi jelenségek egy egységes kultikus paradigma részeinek tekinthetők és tekintendők. A vizsgált corpus természetesen bővíthető lenne, lehetséges, hogy a tanulmányok áttekintése módosítana az eredményen, ám a Jókairól szóló beszéd (hasonlóan egyéb területek- hez) fő vonalait kétségtelenül a vizsgált terület határozza meg leginkább.

¹¹⁷ Kőrösi, 160., 213., GÁL, 81.

¹¹⁸ Mikszáth, 253.

¹¹⁹ Kőrösi, 210.

¹²⁰ Eötvös, 252–253., lásd még ADY 1902. október 14-i cikkét, idézi JE, 181.

A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájának fő jegyeit a következőkben látom:

1. A szakirodalom az igazi és egyetlen, lényegi jelentést keresi Jókai Mór személyiségében és életművében. A megtalálni vélt esszenciát monumentális, elsősorban természeti képekkel, képzetekkel, képes beszéddel fejezi ki. Ezek az eszközök egy természetfeletti természetű és jelentőségű személyt és művet írnak körül.

2. A szerző, mint természetfeletti lény, a tényleges életrajzi elemek közötti tendenciózus válogatásának és az elemek transzcendens értelmezésének eszközével élve szakrális, Jézus életéhez több ponton hasonló, megformált életrajzot kap.

3. Az életmű, mint természetfeletti eredetű és jelentőségű szöveg, szentté és érintetlenné válik: önmagát elemzi és értelmezi — vele kapcsolatban a tudomány diszkurzív logikára építő nyelve és gondolkodásmódja haszontalan, elégtelen és fölösleges közelítés. A kultikus szakirodalom a műről szóló beszédet lehetetlenné próbálja tenni.

4. A kultikus paradigma önmaga integráns részévé teszi a Jókai életművén töle idegen normákat számonkérő (és ezért) negatív értékítéletekkel telített kritikai trendet. A kritika ízlését és normáit szándékolatlan mellőzve, cáfolva, némely ponton pedig elfogadva, de mindvégig annak rendszerén belül maradván a kultikus felfogás mentségeket keres alkotó és mű számára.

5. Alkotó és életmű egymással szoros összefüggésben állnak: egymást tökéletesen és kizárólagosan interpretálják.

6. A szakirodalom messzemenően helyesli a kultikus szokásrendet (némely darabja kifejezetten része annak), a szerzők, ha tehetik annak szellemében élnek és tevékenykednek.

A kultusz értékelésétől (remélem a dolgozat szellemében illőn) tartózkodnék. Annyit látok bizonyosnak, hogy Jókai irodalmi kultusza serkentette a szövegkiadások létrejöttét, ám egyúttal el is idegenített a Jókai szövegek olvasásától és ezzel — a tudományosnak nevezett közelítés mellett — *mindenfajta* közelítés útját megnehezítette, és megnehezíti ma is.

László Szilasi

THE CULTIC ATTITUDE IN JÓKAI-CRITICISM

The 19th century prose-writer Mór Jókai became a cult-figure in the literary criticism of our century. Opposed to the analytical and overwhelmingly disapproving attitude of the shorter critical reviews and studies, his biographers and monographers tend to present a highly cultic attitude, language and even habitude as well.

The cultic approach seeks the only ultimate („an Sich”) essence in Jókai's work and personality and expresses it in grand nature images. The (sacred) author is given a well-shaped biography very much alike to the life of Jesus Christ. Similarly, the oeuvre (like the Holy Writ) interprets itself and as such excludes any analytical approach.

In spite of its intention to refute the opposing negative critical trend the cultic attitude in fact stays within its range by looking for excuses for Jókai and his work all the time. Author and his work if approached in a cultic way are very closely related to each other; one perfectly interpreting the other they block the way from any systematic scholarly approach.

Unverifiable metaphysical statements and verifiable critical statements are deeply intertwined in the Jókai criticism. A further task is to separate them and to analyze and evaluate the scarce and scattered criticising statements.

De Graeco?

„Nullus homo vitam sapienter vivere doctus,
Aequalis nobis quia deest sapientia Mortis.”
(Frango Sillado: Duo hexametri de inopia bene
recteque vivendi)

Janus Pannonius epigrammái közül 31 költeményt görögből fordítottnak jelez a Teleki-féle kiadás.¹ Ritoók Zsigmond *Janus Pannonius görög versfordításai*² c. tanulmányában a versfordítások részletes elemzésén túlmenően kitér azokra az epigrammákra is, amelyeknek görög eredetijét a Teleki-kiadás nem jelöli.³ Néhány kérdéses fordítás esetében — görög verses megfelelőjük nem lévén — prózai művek részletei szerepelnek lehetséges mintaként. E rövid dolgozatban az egyik ilyen ismeretlen forrású vers, a Phryne-epigramma (Epigr. I 30. *De Phryne, a qua Thebae restitutae fuerunt*)⁴ eddig nem említett verses párhuzamát szeretném bemutatni, illetve egy ismert lelőhelyű fordítás (Epigr. I. 163. *E Graeco* = AP 10.29) belső műhelytitkaira próbálok meg választ adni.

Janus két epigrammát is ír Phrynéről, a híres hetairáról, aki a Nagy Sándor által (Pindarosz háza kivételével) leromboltatott Thebai falait a férfivendégeitől kapott pénzekre újra felépíttette.⁵

Epigr. I 30. *Quas ut Agenorides fundarat Apolline Cadmus,
Amphion dulci carmine munierat;
Restituit stratas, Phryne meretricula, Thebas,
Dum petitur multis, candida forma, procis.
Risit Vitisator, contra at Tirynthius heros,
Nunc, inquit, vere moenia nostra iacent.*

Epigr. I 31. *Eversas reparat dum Thebas aurea Phryne,
Femina tam multis, una petita, viri,
Sacra Amphioniae fides olim plectra secuti
Nudatis montes erubuere iugis.
Illa levi risu, Nescitisne, improba, dixit,
Saxa, quid hac habeat iuris in urbe Venus?
Iam vos cum tenerae doceant ita currere chordae,
Quale nefas homines, si mea forma trahit?*

Mindkét epigrammában ugyanazt a párhuzamos gondolatsort (Epigr. I 30, 3–4; I 31, 1–2.) olvashatjuk Phrynéről, ennek ellenére az utóbbi verset sem Sambucus, sem Teleki nem

¹Janus epigrammáit a Teleki-kiadás (*Iani Pannonii Poemata, pars prima; Iani Pannonii opusculorum pars altera. Traiecti ad Rhenum 1784.*) első könyvének számozása szerint idézem.

²In *Janus Pannonius*. (Tanulmányok.) Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. *Mem. Saec. Hung.* 2. Bp., 1975. 407–438.

³Epigr. I 25, I 26, I 30, I 34, I 102, I 153, I 287, I 300, I 334.

⁴Vö. RITOÓK, i. m. 412.

⁵RITOÓK, i. m. 412. (Ath.13,591d.)

tekintette fordításnak.⁶ Propertius egyik elégiájának részlete (Prop. 2, 6, 5–6.) a janusi gondolatok nyomára vezet bennünket:

Prop. 2, 6, 1–6. Non ita complebant Ephyraeae Laidos aedes,
ad cuius iacuit Graecia tota fores,
turba Menandreae nec Thaidos olim
tanta, in qua populus lusit Eristhoniuss,
nec, quae *deletas* potuit *componere Thebas*,
Phryne tam multis facta beata viris.

Phrynét jellemző propertiusi sort (tam multis facta beata viris.) Janus egy másik propertiusi elégia (Prop. 2, 9.) Penelopével kapcsolatos gondolatával ötvözi az I 30. epigrammában.⁷

Prop. 2, 9, 3–4. Penelope poterat bis denos salva per annos
vivere, *tam multis femina digma procis.*

A második Phryne-epigrammában ugyanez a motívum Ovidiustól származik, érdekes módon ezúttal is Penelopéra vonatkoznak az átvett kifejezések.

Ov. trist. 2, 375–376. Aut quid Odyssea est nisi *femina* propter amorem,
dum vir abest, multis una petita viris.

Szemmel látható, hogy Janus a fenti propertiusi—ovidiusi részleteket variálja, csiszolja össze a két vers Phrynéről írt soraiban. Tudatos átvételnek tekinthető az első költemény propertiusi eredetű „*candida forma*” jelzős szerkezete is.⁸ Janus tudós költőre valló mitológiai tájékozottsággal kapcsolja egybe Thebai legendás várossal-építéseit. A várost Agenor fia, Cadmus (*Agenorides Cadmus*) alapítja meg Apolló jóslatát követve.

Ov. met.3,8–9 ... *Agenorides*, Phoebique oracula supplex
consulit et, quae sit tellus habitanda requirit.

Ov. Pont.1,3,77–78. Linqvit *Agenorides* Sidonia moenia *Cadmus*,
Poneret ut muros in meliore loco.

Amphion Hermésztől kapott háromhúrú lantjának igéző dalára (*dulci carmine*) a sziklák maguktól álltak össze várossallá Thebai körül. E történetről számos antik versrészlet állt Janus rendelkezésére, köztük egy rokonítható propertiusi gondolat is.⁹

Prop. 1,9,9–10. quid tibi nunc misero prodest grave dicere carmen
aut *Amphioniae moenia* flere *lyrae*?

⁶Uo.

⁷Cf. Ov. fast. 6, 108. Nequiquam multis saepe petita procis.

⁸Prop.2,29b,30. heu quantum per se *candida forma* valet!

Prop.2,32,58. corruptit torvi *candida forma* bovis;

Prop.3,11,16. vicit victorem *candida forma* virum.

⁹Hor.carm.3,11,1–2. Mercuri (nam te docilis magistro
movit *Amphion lapides canendo*)

Hor.ars 394–396. dictus et *Amphion*, Thebanae conditor urbis *saxa movere sono* testudinis et prece
blanda ducere, quo vellet.

Stat.Theb.1,9–10. expediam penitusque sequar, quo *carmine* muris iusserit *Amphion* Tyrios acce-
dere *montes*.(Sil.Ital.11,443; Sen.Oed.612; Sid.Apoll.carm.16,3–4... passim)

A fordításnak tekintett első költeményben Bacchus (*Vitisator*) és Hercules (*Tirynthus heros*) szerepeltetése Cadmus, Amphion és Phryne társaságában szintén tudatos szerkesztést tükröz, hisz mindkettő Thebai jeles szülőtte, ismert mitológiai alakja volt. Statius a *Thebais* egyik részletében (Stat. Theb. 7,663–668.) a janusihoz hasonló sorrendben (Cadmus, Amphion, Bacchus, Hercules) utal Thebai reprezentáns mítosz-hőseire.¹⁰ Hercules neve (*Tirynthus heros*) Ovidius több művében található meg hasonló formában és metrikai helyzetben, míg Bacchust mindössze két helyen említik a latin irodalomban a janusi (*Vitisator*) elnevezéssel.¹¹ A két Phrynéről szóló vers szerkezeti és nyelvi azonosságai, a bemutatott ovidiusi–propertiusi kölcsönzések alapján valószínűnek látszik, hogy az I 30. epigramma sem fordítás. Analóg esetként (verspárként) említhetjük a horatiusi *ars poetica* alapján (Hor. ars 275–279.) megírt *De Thespi et Aeschylō* (Epigr. I 334.) és a *De Thespi* (Epigr. I 335.) c. epigrammákat, amelyekben Janus — mint erre Juhász László és Ritoók Zsigmond is felhívta a figyelmet¹² — a fenti Horatius-sorokat alakítja át disztichonokká és hendecasyllabusokká. Hasonlóan a két Phryne-vershez — talán görög vonatkozásai miatt — ezek közül is fordításnak minősíti Teleki az első (Epigr. I 334.) darabot. Latin nyelvi párhuzamok persze az ismert forrással bíró fordításokban is felfedezhetők, hisz Janus főként latin irodalmi ismereteit hasznosította fordításai során¹³, de a fentebb elemzett költemények motívumai, nyelvi kombinációi ezúttal egyértelműen a propertiusi minta (Prop. 2,6,5–6.) ihletadó indíttatására vallanak.

Más jellegű kérdés vetődik fel az I 163. epigramma (*E Graeco*) kapcsán. E fordításnak ismerjük a lelophelyét (AP 10.29.), de az eredeti gondolat ellentétes előjelű változtatása¹⁴ kissé szokatlan Janus versfordítói gyakorlatától. Amor isten voltának a janusi fordításban olvasható tagadására Seneca *Phaedrájának* egyik azonos tartalmú részlete szolgálhat ma-

¹⁰ Stat. Theb. 7,663–668... *prohibete manus, haec omine dextro
moenia Cirrhaea monstravit Apollo iuvenca;
parcite, in haec ultro scopuli venere volentes.
gens sacra sumus: gener huic est Iuppiter urbi
Gradivusque socer; Bacchum haut mentimur alumnum
et magnum Alciden.*

¹¹ Ov. fast. 2,349; met. 7,410; ars 2,221. (Std. Apoll. carm. 7,581; Val. Flacc. 2,373.)

Macr. Sat. 6,5,11. Accius in Bacchis:

o Dionyse

pater optime vitisator, Semela / genitus Euhie.

Poet. Lat. min. III. 304. (ed. Baehrens Lipsiae 1881.)

X. Laus Liberi

Lenis vitisator, proles Semeleia, Bacche (=Claudianus: Carmina, ed. J. B. Hall

Leipzig 1985. 420.)

¹² Juhász László, Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához. FK 1968. 177. és Ritoók, i. m. 413.

¹³ Epigr. I 34. *mihi divitis auri* — Lygd. 3,11.

I 34,2. *antevolem Zephyros* — Verg. Aen. 12,333; Claud. carm. min. 27,21.

I 150,1. *Herceas aras* — Lucan. 9,979.

I 150,3. *Aeneia classis* — Anth. Lat. 140,43.

I 150,3. *Ausonios portus* — Verg. Aen. 3,378; 9,99; Ov. met. 13,708.

I 153,4. *sacro Iuppiter ore* — Ov. fast. 6,386.

I 172,4. *cum love discumbens* — Stat. silv. 4,2,10–11.

I 287,6. *Ausonium imperium* — Ov. Pont. 2,2,72; Mart. 6,60,4.

I 300,2. [*Iuppiter*] *ad superos talia dicta dedit* — Claud. carm. min. 51,2.

II 6,8. *purpureos reges* — Claud. rapt. Pros. 2,300.

II 6,8. *ornas pulchro diademate* — Claud. 7,84.

¹⁴ Ritoók, i. m. 417. és Janus Pannonius versei. Bp., 1972, 1978, 1983. Szerk. KARDOS T. bev. 19.

gyarázatul, amely szerint Amort csupán a rút vágy, a gyarló emberi ösztön ruházta fel isteni hatalommal, földieket, égieket szerelem-igába kényszerítő fegyverekkel.

Epigr.1 163. *Nullus, Amor, Deus est, sed hominum prava voluptas
Praetendit vitio, Numinis arma, suo.*

Sen.Phaedr.195–203. *Deum esse amorem turpis et vitio favens
finxit libido, quoque liberior foret
titulum furori numinis falsi addidit.
natum per omnis scilicet terras vagum
Erycina mittit, ille per caelum volans
proterva tenera tela molitur manu
regnumque tantum minimus e superis habet:
vana ista demens animus ascivit sibi
Venerisque numen finxit atque arcus dei.*

A Teleki által nem janusinak tartott („Non videtur esse Iani, ob notionem vocabuli, *Passio*...”) *De Amore Deo* c. epigrammájában szintén a Senecánál szereplő „*turpis libido*”-ra vezeti vissza Janus Ámor kétes isteni erejét.

Epigr.I 173. *Passio, non Deus est amor; ast humana libido
Praetendit vitiis, nomen inane, suis.*¹⁵

A senecai gondolatsor hatását (esetleges felhasználását a fordításban) az is valószínűsíti, hogy Janus a Titus Vespasianus Strozzához írt *Ianus Pannonius de annulo, ad Titum Vespasianum Strozzam* (El.II 8.) c. elégiájában a fenti Seneca-sorokat hasznosítja a szerelem ellen felsorakoztatható érvek között.¹⁶

Janus a saját alkotásaira oly jellemző kombinatív versszerkesztési technikát úgy tűnik műfordításaiban is szívesen alkalmazta, s a fordításokba illesztett bővítményekkel (Epigr.I 172,4. *cum love discumbens*), vagy — mint a vizsgált I 163. epigramma esetében — a mondanivaló megváltoztatásával kívánta láttatni az antik irodalomban elszórtan felbukkanó rokon motívumok közötti szintézis-teremtés lehetőségét.

Török László

Jósika Miklós és a mesmerizmus

A vidéki nemes, Szécsi Kálmán két életet él: az egyiket XII. sz.-i várúrként, álmában, a másikat ébren, XIX. sz.-i vidéki földbirtokosként. Az álom és ébrenlét úgy váltja egymást, hogy csak a regény végére derül ki, melyik a nappali valóság és melyik az éjjeli álom. Ez a fikciója Jósika Miklós *Két élet* (Pest, 1862) című regényének, amely a mai olvasó számára érdekes lehetne, ha nem vált volna méltatlanul elfeledetté. Talán Jósikának ez a legkevésbé ismert, legkevésbé olvasott műve, amely a fantasztikuma miatt megelőzte

¹⁵ Ov. rem.240. *Praetendens culpa splendida verba tuae. Claud.20,206–207... quid pulchra vocabula pigris praetentat vitiis?*

¹⁶ El.II 8,145–152. *Esse Deum, genitumque Dea confinxit amorem,
Servitio obsceno caeca libido favens;
Numinis et titulo voluit velare furorem,
Dignior ut venia liberiorque foret.
Scilicet aligerum terras Erycina per omnes
Admissis natum gressibus ire iubet! Ille levem rapido conscendens aethera cursu
Contorquet tenera spicula lenta manu!*

korát. A korabeli kritika elítélte valószínűtlenségéért.¹ Szélesebb körben ismertté később sem vált, a Jósika-irodalom éppen csak megemlíti, anélkül, hogy méltatná. Második kiadása (1890) óta nem is jelent meg többször ez a múlt századi irodalmunkban szokatlan regény. Mi az, ami mássá teszi, kiemeli korának regényirodalmából és talán Jósika más — 1849 után már kevésbé népszerű — regényei közül? A magyarázat talán a regény témájában keresendő: az álom és a doppelgänger-figurák megkésett romantikusságában, vagy korán jött modernségében, ami Babits *A gólyakalifájának* előfutárává teszi ezt a regényt. És még valami — a mesmerizmus — miatt, amely áthatja, megmagyarázza fantasztikumát és amelynek a magyar irodalomra tett hatása itt jelentkezik legteljesebben.

A pszichológiatörténet gyakran a freudizmus és a szuggesztió, hipnózis előfutáraként említi Franz Anton Mesmer (1734–1815), aki a XVIII. sz. utolsó negyedében kápráztatva el delejes gyógyításaival a bécsieket, majd a forradalom előtti Párizst. Többek — de főleg Paracelsus és Hell Miksa — nyomán egy minden testben és világegyetemben létező — magyarul leggyakrabban delejnek, ód-nak, vagy egyszerűen fluid-nak nevezett — éteri erő segítségével magyarázta az emberek, tárgyak, égitestek között láthatatlanul is létező kölcsönhatást. Állati magnetizmus (*Tierische Magnetismus*, vagy *Animalische Magnetismus*) néven vált ismertté ez a gyógygyógy, amelyben az állati szó csak a mágnesség más, nem élőlényként tapasztalt jelenségétől különíti el. Mesmer felfedezését főleg gyógyításra használta, delejes „húzásaival” a beteg homlokára, vagy mellére a beteg szervezet felbomlott harmóniáját állította vissza. Voltak azonban ennél bonyolultabb gyógy módjai is.² Tanait Magyarországon 1817-ben ismertette az orvos Lenhossék Mihály,³ aki írását a mesmerizmus első hazai bemutatkozásaként jelölte meg. Az 1810-es évek vége felé már delejes módszerrel gyógyított hazánkban Bene Ferenc.⁴ 1818-ban jelent meg az első magyar nyelvű könyv, Eschenmayernak, Mesmer egyik tanítványának munkája, amelyhez fordította, a kémiaakönyvíró, tudós Kováts Mihály az eredetivel szinte egyenlő terjedelmű ellenvéleményét, cáfolatát is mellékelte.⁵ Az 1840-es években Szapáry Ferenc és Kikó Károly gyógyított Pesten a delejesség segítségével.⁶ Az 1850-es években pedig feltehetően az asztaltáncoltatás 1853-ban jelentkező divatja miatt⁷ a mesmerizmus nálunk is újabb fellendülését éli.

A mesmerizmus a XIX. sz.-ban élő és széles körben ismert „tudomány” volt, a delejesség, állati magnetizmus, a delejes vagy magnetikus álom — az 1850-es évektől gyakran társulva az asztaltáncoltatással, szellemidézőssel — nemcsak a XIX. sz. világirodalmában visszatérő fogalmak,⁸ a múlt század magyar irodalmában is gyakran lehet találkozni velük. Kölcsény Ferenc a mesmerizmusról értekezik,⁹ a költő, történetíró Mailáth

¹ -m-, JÓSIKA Miklós, *Két élet*, Pesti Napló, 1862. nov. 1.

² Vö. HOTHERSALL, David, *History of Psychology*. Philadelphia, 1984. 211–215.; MÉSZÁROS István, *Hipnózis*, Bp., 1984. 12–20, 25–26; TATÁR, M. Maria: *Spellbound. Studies on Mesmerism and Literature*. Princeton, New Jersey, 1978. 3–44.; TORDAI Vilmos, *Gyógyítás életdelejességgel*. Bp., 1914.; VÖLGYESI Ferenc, *Mesmer és a gyógydelejezés*. Bp., 1933; Uő., *Oroosi hipnózis*. Bp., 1962. 10–24.; Uő., *Emberek, állatok hipnózisa*. Bp., 1973. 17–30.

³ LENHOSSÉK Mihály, *Az állati magnetizmus rövid rajzolatja*. Tudományos Gyűjtemény, 1817. 3–41.

⁴ Vö. Az állati magnetizmusnak (*Mesmerismus*) néhány nevezetesebb jeleneti. Hasznos Mulatságok, 1818. I. félév 1. sz. 5.; Az állati mágnesség mi volta. Hasznos Mulatságok, 1818. I. félév 21. sz. 164–165.

⁵ KOVÁTS Mihály, *Az állati mágnesség mérőserpenyűje*. Pest, 1818.

⁶ Szapáryról: ÁGAI Adolf, *Egy magyar Hansen*. In Uő., *Új hantok*. Bp., 1900. 233–250.; REINER Bertalan, *Kultúr-képek*. Bp., 1891. 70–85.; TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok*. Bp., 1899. 211–216.; — KIKÓ Károlyról: *Mi hír Budán*. Életképek, 1845. nov. 1., 18. sz. II. félév.

⁷ Az 1853-as év szenzációját ismerteti TOLNAI Vilmos, *Arany Képmutatókójának személyes vonatkozásai*. It 1916.

⁸ TATAR, M., i. m.; E.T.A. Hoffmann, Balzac, Dickens, Poe, H. v. Kleist, Hawthorne, Flaubert, Henry James stb. munkáit hozza kapcsolatba a mesmerizmussal.

⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Levelek a mesmerizmusról és Az állati magnetizmus nyomairól a régiségben*. K. F. Minden Munkái. 5. k. 3. kiad. Bp., 1886.

János könyvet ír a magnetizmusról;¹⁰ Erdélyi János tanári jegyzeteiben vizsgálja a magnetikus álom mibenlétét¹¹ és — ironiával ugyan, de — lehetségesnek tartja egy újabb lelki jelenséggént értelmezni az „asztalmozgatás” képességét.¹² A magnetizmus „kedvelője” Dessewffy József fia, Marcell is,¹³ a kései századvégi utód, Madách Aladár pedig könyvet ír és fordít a „szellembúvárlatról”.¹⁴ A színész Egressy Gábor Petőfi szellemét idézi¹⁵ és spiritizista szellemiségű verset ír.¹⁶ Van, aki csak éppen, hogy említi a mesmerizmust (Kemény Zsigmond)¹⁷ és a szellemidézt (Eötvös József),¹⁸ vannak, akik fontos szerepet szánnak a delejezésnek regényük cselekményében (Kuthy Lajos,¹⁹ Irinyi József,²⁰ Jókai Mór²¹). Vannak, akik novellát, cikket áldoznak a témának (Degré Alajos,²² Jókai Mór²³) és vannak, akik a fantáziájuk segítségével a jövő nagy tudományává teszik a delejességet (Jókai Mór,²⁴ Jósika Miklós²⁵). Vannak, akik az asztaltáncoltatás jelenségéről értekeznek (Arany János,²⁶ Jedlik Ányos,²⁷ Brassai Sámuel²⁸) és vannak, akik az asztaltáncoltatást ki is próbálják (Arany János,²⁹ Egressy Gábor,³⁰ Jókai Mór³¹ és Jósika Miklós³²).

Mesmer tana széles körben ismert volt, sokak fantáziáját megragadta az ember természetének ez a természetfölötti értelmezése. Talán a múlt századi regényeinkben az egymás iránt „delejes vonzalmat” érző szerelemesek és más — gyakran a delej fogalmával kifejezett — a szereplők közti érzelem, szellemi kapcsolat sem csak a mágnesesség és az elektromosság tudományos ismereteinek irodalmi vetületei, hanem ez az előbbi felfede-

¹⁰ MAILÁTH János, *Der animalische Magnetismus als Heilkraft*. Regensburg, 1852.

¹¹ ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*. Bp., 1981, 484–488.

¹² ERDÉLYI János, *Eszmeelviség védelme*. In Uő., *Filozófiai és esztétikai írások*, i. m. 132.

¹³ Vö. JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*. Bp., 1977. 385.

¹⁴ MADÁCH Aladár, *A gyakorlati spiritualizmus védelme*. Bp., 1884. (A. R. Wallace nyomán) és *A szellembúvárlat irányeszméi*. Bp., 1899.

¹⁵ Vö. EGRESSY Ákos, *Társalgásunk Petőfi szellemével 1853-ban*. In Uő., *Petőfi Sándor életéből*. Bp., 1909.

¹⁶ EGRESSY Gábor, *A legdicőbből*. In SÁROSY Gyula, *Az Én Albumom*. Pest, 1857.

¹⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*. Bp., 1967. II. k. 130.

¹⁸ EÖTVÖS József, *Nővérek*. Bp., 1973. 163.; és levele Szalay Lászlónak 1853. ápr. In E. J. M. *Levelek* Bp., 1976. 239.

¹⁹ KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek*. Pest, 1846–47. *Az árva halász* című fejezetben.

²⁰ IRINYI József, *Béla*. Pest, 1853.

²¹ JÓKAI Mór, *A jövő század regénye*; *A lélekidomár*. (A kritikai kiadás — Bp., 1967. — jegyzetében Sándor István áttekinti a hipnózis és szuggesztió hazai történetét, 546–555.); *Egy ember, aki mindent tud*; — az asztaltáncoltatásnak pedig a *Politikai divatokban* szentel külön fejezetet.

²² DEGRÉ Alajos, *Delejesség*. In *Degré Alajos Novellái*. Pest, 1854.

²³ JÓKAI Mór, *Magnetizmus és Találmányok*. In J. Ö. M. *Cikkek és beszédek* IV. k. Bp., 1968.

²⁴ JÓKAI Mór, *A jövő század regénye és Bosszú a túlvilágon. Elbeszélés, aminőt a jövő századbeli novellisták fognak írni*. J. M., *Őszi fény*, Bp., 1904. *Találmányok*, i. m.

²⁵ JÓSIKA Miklós, *Végnapok. Apokalyptikai novella*. In J. M., *Regényes képletek*. Pest, 1847.

²⁶ ARANY János, *Az asztaltáncoltatásról*. In A. J. Ö. M. X. k. Bp., 1962.

²⁷ JEDLIK Ányos, *Az asztaltáncoltatáshoz*. Pesti Napló, 1853. ápr. 16. 930. sz.; Uő., *Asztalmozgásnak értelmezéséhez*. PN máj. 11. és 12. 950. 951. sz.

²⁸ BRASSAI Sámuel, *Komoly szó az asztaltánczhoz*. Divatcsarnok, 1853. ápr. 25. 7. sz.

²⁹ ARANY *Az asztaltáncoltatásról* (A. J. Ö. M. X. k., Bp., 1962.) c. cikkén kívül négy levelében (Ercsey Sándorhoz és Tompa Mihályhoz, 1853. ápr. 27., Egressy Gáborhoz 1854. márc. 19. és Tompa Mihályhoz 1854. ápr. 22. In A. J. Ö. M. XVI. k.; *Levelezés*, II. k., Bp., 1982.), az *Írásokban* (A. J. Ö. M. XI. k., Bp., 1968. 155.), és *A kép-mutogató* c. versében (vö. TOLNAI Vilmos, i. m.) említi a szellemidézt. A nagykőrösi asztaltáncoltatásra Ágai Adolf emlékezik vissza (Arany Jánosról: Á. A., *Por és hamu*. Bp., 1892. 73–74.)

³⁰ Vö. EGRESSY Ákos, i. m.

³¹ Vö. Jókai levele özv. Jókay Józsefnéhez 1854. febr. 22. In J. Ö. M. *Levelezés* I. Bp., 1971. 129.

³² Jósika Miklós levele Fejérváry Miklósnak 1854. jún. 30. JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*, Bp., 1988. 136.

zések emberi szellemre alkalmazott „tudományának”, a mesmerizmusnak is következménye lehet, amely a rokonszenv-ellenszenv titokzatos érzelmét is a delej segítségével tette érthetőbbé.³³

Jósikának szinte mindegyik 1849 után írt társadalmi regényében előfordul, vagy a delejesség tanának, vagy az asztaltáncoltatásnak, a magnetizmusnak ekkor szinte „társtudományának”³⁴ — elismerő, vagy kevésbé elismerő — említése. Egy korábbi, 1847-ben megjelent fantasztikus novelláját³⁵ pedig a delejesség segítségével kiñomult jövőbeli emberiség elképzelésének szánta. Ez az „apokalyptikai novella” és még jobban a 15 évvel később megjelent *Két élet* regény mutatja leginkább a mesmerizmusnak a magyar irodalomra tett hatását, mert ezekben ez nemcsak egy külső, a korabeli olvasó érdeklődését felkeltő, a lapok szenzációrovatából merített kuriózum marad, hanem a regény és a novella egész történetét megszabja, és teszi a múlt századi magyar irodalomban szokatlan témájával későromantikusnak, de talán méginkább koramodernnek nevezhető irodalmi alkotássá. Mesmer tana — ahogy más, a természetfölöttivel foglalkozó, az okkultizmushoz közelálló gondolatok is³⁶ — mintha a fantasztikum fokozott előtérbe kerülését segítené az irodalomban...

Ahogy a német romantika doppelgängerjei kapcsolódtak a mesmerizmushoz, úgy kapcsolódik a *Két élet* regénye is. Jósika is ismerte azt az elképzelést — a delejes álom és az ébrenlét kétféle tudatállapotáról — amely már Mesmer kortársai számára is bizonyítható az én kettősségét. Az *első lépés veszélyei* (Pest, 1860) című regényében még ismereteinek forrását is megnevezi, azt a Carl Alexander Ferdinand Klugét, akinek 1815-ös bécsi kiadású könyvéből (*Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus*) merítette jóval korábban Kölcsy Ferenc is ismereteit az állati magnetizmusról. Jósika a mesmeristák tapasztalatait így ismertette: „tudjuk Kluge úr és számos más delejñökök szerint, hogy a ki delejes álmából felébred egy hangot sem tud abból, a mit e kórállapot, világos látás alatt látott, mondott, cselekedett.”³⁷ A delejes álomban megfigyelt tisztánlátás és az éber állapot öntudatában való tudatlanság már Mesmer kortársai számára is a kétféle emberi tudatot jelenthette.³⁸ Bár Jósika *Két élet* regényében a főszereplő emlékszik ébren és álmában látottakra, mondottakra, mégis az álombeli tisztánlátás Szécsi Kálmán esetében is megfigyelhető. A középkori — és ahogy a regény végére biztosan eldönthető — az álombeli főúr jóval nagyobb emberismerettel, éleslátással rendelkezik, okosabb és bölcsőbb mint a XIX. sz.-i, a valódi. A regényben Jósika említi a „delejes álom magasb fokozatú életét”,³⁹ amelyet még „második látás”-ként is megnevez.⁴⁰ Szécsi Kálmán álmában ezért képes arra, hogy felismerje lánya kőrőinek igazi jellemét, amit ébren ugyancsak félreismert.

³³ Vö. SIMONYI Imre, *A rokon- és ellenszenvről és ezeknek a betegségekre s orvoslásra lehető befolyásokról*. Pest, 1846, és OROSZHEGYI (SZABÓ) Jósia, *A rokonszenv természettörténete*. Divatcsarnok, 1859. aug. 30. 35. sz.

³⁴ A mesmerizmus egyik értelmezése a spiritizmusba torkolt. (Vö. TATAR, M., i. m. XIII, 6, 26, 75.). Hazánkban is hamar feltűnt az asztaltáncoltatás delejes értelmezése (Budapesti Hírlap, 1853. ápr. 15.), bár voltak, akik csalással (BRASSAI Sámuel, i. m.) vagy mechanikus erővel magyarázták (JEDLIK Ányos, i. m.). A szellemidézők azonban jóval később — még a XX. sz.-ban is — a delejben, az ún. asztrál szellemek „anyagában” feltételezték szellemeik megjelenését a szeánszaikon. A mesmerizmusnak egy másik szála az orvosi, természettudományos kutatások segítségével a hipnózis és szuggesztió irányába fejlődött.

³⁵ JÓSIKA Miklós, *Végnapok. Apokalyptikai novella*. In Uő., *Regényes képletek*. Pest, 1847.

³⁶ Vö. WEBB, James, *The Occult Establishment*. La Sale, Illinois, 1976. 496.; TATAR M., i. m. 230–231.; Hankiss János a detektívregény fantasztikumát hozta összefüggésbe a magnetizmussal (HANKISS János, *A detektívregény*. Bp., 1928. 115–119.)

³⁷ JÓSIKA Miklós, *Az első lépés veszélyei*. Pest, 1860, II. k. 4.

³⁸ Vö. FRENZEL, Elisabeth, *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart, 1980. 101.

³⁹ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. II. k. 12.

⁴⁰ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. II. k. 146.

A *Két élet* regény alapötlete már 1847-ben megszületett. Jósika a *Végnapok* novellája elején megemlíti: „Nem voltak-e óráitok mikor édes óhaj szárnyán örvényeltetek a föld fölött, s úgy tetszett nektek, mintha egykor-egykor — ki tudja hol, ki tudja mikor — már éltetek volna? mintha ezen egykori élet, mint tündér álom, egyes öntetekben derengene át a visszaemlékezés fátylain...”⁴¹ A novella ez után a bevezetés után mégsem a múltban, hanem a jövőben játszódik, amikor az élet a kihűlő Földön már csak a forró égöv területén található. Az emberek két nagy csoportra oszlottak, közönségesekre és a delejességük által kifinomodott szinte isteni, de legalábbis angyali tökéletességet elért emberek csoportjára, akik beszéd nélkül is értik egymást. A mesmerizmus segítségével magasztosult emberiség elképzelése nem volt újdonság. Jósika akár ismerhette is Katona Géza doktor véleményét, amely szerint „midőn mesmerféle, vagy önkényű idegtusa alatt utat tévesztenek az erők [...] a növény állattá, az állat szellemmé, az ember istenné válik.”⁴² Jósika fantáziája szerint a felgyülemlett magnetikus tapasztalatok okozzák majd ennek a tudománynak megnövekedett hatalmát. A főszereplő Áila gondolatának, delejes látásának segítségével egy másik égitest lakójával, Ádurrall tart fenn szellemi kapcsolatot. Szerelme jutalma, hogy lelke átköltözhet a halódó Földről a másik égitestre.

Jósika csodálata a delejesség tana iránt később sem csökkent. A *gordusi!! csomó* (Pest, 1853) regényében a mesmerista tudományosság egyik kulcsfogalmáról, a rokonszenvről értekezik, amely szerinte „talánydelejes emberi lényegünknek azon csudái egyike [...], melyek a lélek halhatatlanságát bizonyítják s mutatják, mennyi kitalálhatatlan, mennyi foglaimainkon túlívó s önkénytelen van létezésünkben s hogy annak szellemi hatásai nem sejdített csudákat rejtenek.”⁴³

Az asztaltáncoltató szellemidézésről már kevésbé van jó véleménynyel Jósika. A kísérletekben, szellemekben gyermekkorától nem hitt,⁴⁴ mégis: 1854-ben maga is megpróbálta — sikertelenül — megidézni őket.⁴⁵ Kedvezőtlen véleményét nemcsak ez a sikertelen asztaltáncoltató kísérlet okozhatta, hanem az is, hogy hamar csalódnia kellett a brüsszeli asztalok jóslatában, amelyek III. Napoleonnak közeli véget jövendöltek.⁴⁶ Az 1850 és 1864 között Brüsszelben élő Jósika pedig nem érezhette az asztaltáncoltatásnak azt a légkört, amely Magyarországon még a jóslatokban való csalódások után is csábítást jelenthetett. Az asztaltáncoltatás híre Amerikából jött és 1853-tól Európa-szerte kedvelt volt, a delejesség egyik legújabb tüneményét csodálták benne. Hazánkban az 1850-es években még a józanabbak is hittek az asztalnak. Jókai, Arany és más későbbi visszaemlékező az ötvenes évek asztaltáncoltató „járványát” a politikai helyzettel és az 1849 utáni reményvesztett hangulattal magyarázta.⁴⁷ Egressy Gáboréknál Petőfi szelleme az asztal segítségével jóslta a nemzet közeli felszabadulását a „járom” alól.⁴⁸ Jókaiéknál Batthyány aláírását utánozta hűen és reménykeltő politikai eseményeket jövendölt.⁴⁹ A csalódás aztán sokak kedvét elvehette, mégis még az 1861-es februári pátenz idején is megkérdezték az asztal véleményét.⁵⁰ Nálunk az asztaltáncoltatás hazafias tettek számíthatott már csak a miatt is, mert a Bach-rendszer idején üldözésekkel, razziákkal zaklatták a szellemidéző köröket. Jókai *A számtárrend történetében* (Bp., 1912) mutatta be az asztaltáncoltató barátit

⁴¹ JÓSIKA Miklós, *Végnapok*. In Uő., *Regényes képletek*. Pest, 1847.

⁴² KATONA Géza, *Próbajáratul a mágnesálmom értelmének fejtegetéséhez*. Atheneum, 1840. okt. 25.

⁴³ JÓSIKA Miklós, *A gordusi csomó*. Pest, 1853. III. k. 12.

⁴⁴ Vö. JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*. Bp., 1977. 118–121.

⁴⁵ Vö. JÓSIKA Miklós levele Fejérváry Miklóshoz 1854. jún. 30. In JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*. Bp., 1988. 136.

⁴⁶ JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*. Bp., 1988. 138.

⁴⁷ JÓKAI Mór, *Astrál-szellemek*. In Uő., *Túl a láthatáron*. Bp., 1912. 65.; ARANY János, *Irányok*. In A. J. Ö. M. XI. k., Bp., 1968. 155.; EGRESSY Ákos, i. m. 94–95.; VERESS Sándor, *A magyar emigráció Keleten*. Bp., 1879. II. k. 21.

⁴⁸ EGRESSY Ákos, i. m. 98.

⁴⁹ JÓKAI Mór, *Astrál-szellemek*. In Uő., *Túl a láthatáron*. Bp., 1912. 67–68.

⁵⁰ Vö. VAY Sándor, *A táncoló asztal*. In Uő., *Elpusztult urak*. Bp., 1910. 56.

körbe befurakodott spicli figuráját. Grünhut Adolf doktor pedig, aki az 1873-ban önálló szervezetet létrehozó spiritiszták vezetője volt haláláig, visszaemlékezésében megírja, hogy csak a lapok botrányrovatának segítségével tudott a razziákkal ijesztgetett, büntetésekkel fenyegetett és csak nagy-nagy titokban összeülő asztaltáncoltató körre rátalálni.⁵¹ A külföldön élő Jósika mindezt nem ismerhette, nem tapasztalhatta. Korán kialakult kedvezőtlen véleményét ez is magyarázhatja. A *Pygmalion, vagy egy magyar család Párizsban* (Pest, 1856) regényében az egyik legnagyobb hírnévre szert tett magyar delejes-spiritista orvost, gr. Szapáry Ferencet (1804–1875) említi név szerint, akit még Schoppenhauer is olvasott és úgy üdvözölt, mint, aki tőle függetlenül jött rá ugyanarra az igazságra, hogy az állati mágnesesség tényeiben a „működő egyedül az akarát”.⁵² Az ötvenes években a delejezést már az asztaltáncoltatással együtt művelő Szapáry gyógyító ajánlatát azonban ebben a regényben visszautasítják,⁵³ ezért személye nem, csak neve tűnik fel a regény lapjain. Az apátiába esett lánynak nem a spiritista-delejes orvos, hanem a művészet és a szerelem adja vissza az életet. Szapáry 1848 tájékán költözött Párizsba, ahol gyógyításával és delejezésről, asztaltáncoltatásról írott könyveivel nagy hírnévre tett szert, amelyet az 1850 óta Brüsszelben élő Jósika jól ismerhetett. Szapáry az 1850-es évek közepe felé tért haza és telepedett le abonyi birtokán, ahol mesmerista és spiritista tapasztalatait — Arany Juliska asztaltáncoltatásáról is — az őt személyesen ismerő Ágai Adolf szerint, haláláig gyűjtötte.⁵⁴

Jósika véleményét az asztaltáncoltatásról Az *első lépés veszélyei* regény néhány sora is mutatja. Zsolnay titokzatossága így lepleződik le a leselkedők előtt: „a jó Zsolnay nem idéz szellemeket, nem társalog túl világi lényekkel, hanem egyszerűen [...] leissza magát.”⁵⁵ A *Két életben* is elutasító színezetet nyernek a „kopogó lelkekkel” foglalkozók, akik „a csodákat... ott is látják, hol azok nincsenek és nem is lehetnek.”⁵⁶

A *Két élet* regényét Jósika a belső borítón a „szeszélyes regény” műfajként jelölte meg. Hogy mit értett ez alatt, azt a *Regény és regényítészet* (Pest, 1858) című, a kritikai támadások hatására született elméleti munkája fogalmazza meg. A regényt Jósika csak a pillanatnyi szórakoztatás eszközének tartja olyan rövid életű, alkalmi hatású irodalmi műnek, amelynek egyik változata a „szeszélyes”, vagy „képzelmi”, vagy „phantaszticus” regény,⁵⁷ amelynek világirodalmi példáiként E. T. A. Hoffmann, Andersen és Jean Pault nevez meg. Bár a „szeszély”-t hazánkban Jean Paul esztétikája nyomán („die Laune”) inkább a humorral, a komikummal hozták összefüggésbe, Jósikánál a fantasztikum szinonimája lett. A szeszélyes regény nála a romantikus fantázia regénye, amelyről szólva nem nevezi meg a valószínűségnek azt a követelményét, amelyet általában a regény velejárójának tart az eszményesítés mellett, hanem elhelyett, a fantázia és másodsorban a „vígság” követelményét említi.

Elméleti elvei ellenére a regényíró Jósika mégsem tud ellenállni a valószínűség követelményének. A romantikus fantázia a regény születése idején már a lehetséges alátámasztását követeli. A szeszélyes cselekményben a valószínűségre való törekvése mai szemmel nézve túlzott, már-már magának a szeszélyesség rovására megy, nehézkessé teszi a történet gombolyítását. A korabeli olvasónak viszont még ez is kevés volt, a *Pesti Napló* kritikusa „alig elhíhető”-nek tartotta.⁵⁸

A *Két élet* regényében Szécsi Kálmán delejes álmát a házába került festmények, az őseket ábrázoló portrék miatt kezdi álmodni, amelyek között feleségére és leányára meg-

⁵¹ GRÜNHUT Adolf, *Tanulmányok a spiritizmus köréből*. Bp., 1921. I. k., 212–213.

⁵² SCHOPENHAUER, Arthur, *Kísérlet a szellemlátásról és ami azzal összefügg*. In Uő., *Perarga és Parelypomena*. II. k., Bp., 1924. 113.

⁵³ JÓSIKA Miklós, *Pygmalion vagy egy magyar család Párizsban*. Pest, 1856. I. k. 90.

⁵⁴ Vö. ÁGAI Adolf, *Egy magyar Hansen*. In Uő., *Új hantok*. Bp., 1900. 242.

⁵⁵ JÓSIKA Miklós, *Az első lépés veszélyei*. Pest, 1960. I. k. 134.

⁵⁶ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. II. K. 146.

⁵⁷ JÓSIKA Miklós, *Regény és regényítészet*. Pest, 1858. 120.

⁵⁸ „m-”, JÓSIKA Miklós, *Két élet*. PN 1862. nov. 1.

tévesztően hasonlító képek is voltak. Jósika bizonytalan, regényében az írói mindentudás (pl. a középkori Szécsi bemutatásakor megjegyzi, hogy a pipa hiányzott, de akkor annak még híre sem lehetett) és a történetet kívülállóként lejegyző, azt csak a szereplők elbeszéléséből ismerő, ismereteinek határát gyakran jelző narrátor (pl. „mindazt, a mit Borz uramnak s Ágotának eseményéről elmondtunk ... — később Ágota beszélt el másként természetesen nem tudhatnók”) ⁵⁹ váltakozik. Máskor viszont, mikor a XIX. sz.-i történetben Szécsi lányának egyik kérője, Szerérmváry kidobja a másik kérőt, Héderfáy az egész regény fikció voltát azzal is jelzi, hogy a rövid jelenetet az „egyébiránt betűszerint életből vett jelenet” ⁶⁰ kiszólással különíti el a többitől. Jósika írói következetlenségei persze írói gyengeségének következménye és azé, hogy a regényt csak alkalmi műfajként kezelte. A regényíró tétovasága mégis összhangban van főszereplőjének bizonytalanságával és talán az 1849 utáni magyarság elbizonytalanodásával. Szécsi felkiáltása: „nem tudom, mi igaz, mi valótlán, ha a valótlán annyira hasonlít az igazhoz” ⁶¹ a valósággal való meghasonlást, ismeretelméleti krízist mutat.

Szécsi a regény végére kigyógyul delejes álomlátásaiból orvosának tanácsai, kezelése segítségével. Almái mégsem maradnak következmény nélkül, delejes tisztánlátása miatt adja a megfelelő kérőhöz leányát. A két idősíks — a középkori és a XIX. sz.-i — a kúra folyamán egyre jobban összeemosódik. A XIX. század átjátszódik a középkorba. A kísértet dédapa megjelenése, aki testének méreteit, karjának hosszát tetszés szerint változtatja, a halott Borz visszatérte, majd a szereplőknek XIX. sz.-i jellemükkel való középkori megjelenése mutatja fokozatosan a középkor álomvoltát. Bár már korábban, a regény folyamán Jósika sejtette ezt, mégis híven elvéhez, hogy a „talányosság nagy szépsége a regénynek”, ⁶² jelzi bizonytalanságát is. Az álom természetéről szóló értekezését, melyben azzal indokolja a középkori élet álomvoltát, mert ott Szécsi nem érzi az éber állapotra jellemző „zavart zsibbadságot” úgy fejezi be, hogy fejtegetése ellenére is fenntartani próbálja határozatlanságát: „ha történetesen a másik élet volt a képzelte s nem a való, s annak jeleneteit mint valami jós-szerű nyilvánítását a gondviselésnek kell tekintenünk; akkor természetesen hibás lélektani észrevételt tettünk, s ennek így létéről, csak e valóhú, bár igen csodálatos történet befejezése után győződhetünk meg.” ⁶³

Babits *A golyakalifában* az első személyben írt történet hitelesítését a regény végén „az író levele” című résszel éri el, amivel az álomtörténetet dokumentumszerűen valóságossá teszi. Jósika ebben a regényében nem használ keretet, bár a történet indítása mintha ezt a szándékát mutatná. Sokkal bonyolultabban — néha nehézkesen, néha meglepően modern elidegenítő eszközökkel — oldja meg regény és valóság összejátszását. Szinte ironikusan úgy tünteti fel regényét mintha az nem is regény lenne. Amikor a halott Borz, Héderfáy hasonmása újra megjelenik, a képtelenséget az álom természetével magyarázza, majd hozzáteszi: „ha ezt valami regényíró mondaná — s elég szemtelen volna így indokolni, azonnal a kritika kalodájába jönne” ⁶⁴ — mégis az olvasó nála sohase feledheti el, hogy regényt olvas.

A „szeszélyes regény” hazai művelőjeként említett Jókai a kettős élet fantasztikumának szabadságában nem jut el olyan messzire mint Jósika. Több szereplője, köztük *Az aranyember* és a *Fekete gyémántok* főhőse is két életet él (az egyiket a „Delej-országban”), de itt a szereplőknek nem a személyisége kettőződik meg, csak az életvitelük, amelyet a kétféle társadalmi szerepük szab meg. ⁶⁵

⁵⁹ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. 1862. II. k. 21.

⁶⁰ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. I. k. 194.

⁶¹ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. I. k. 118.

⁶² JÓSIKA Miklós, *Regény és regényítészet*. Pest, 1858. 124.

⁶³ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. I. k. 105–106.

⁶⁴ JÓSIKA Miklós, *Két élet*. Pest, 1862. II. k. 160.

⁶⁵ Vö. FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország*. Bp., 1991. 248.

Ahogy a Babits-regényt, de gyakran más, a magyar irodalomban inkább csak a XX. sz.-ban megjelenő doppelgänger-figurát tartalmazó regényt, novellát⁶⁶ is lehet a korabeli szellemi irányzatok — leggyakrabban Freud — segítségével is értelmezni, úgy Jósikát témaválasztásában korának szellemi áramlata és gyakorlati tudománya, a mesmerizmus befolyásolhatta. A hatáskutatás természetesen nem helyettesítheti az elemzést és nem törekedhet kizárólagosságra se. Akár az álom-élet irodalmi témái, akár a német romantika által újfelfedezett doppelgänger-motívum Jósika *Két élet*-ének közvetlen előzménye lehet, a delejesség tanától függetlenül is.⁶⁷ Mégis, a regény a mesmerizmussal még így — közvetetten is — kapcsolatban állhat, mivel már a német romantika doppelgängerjei is kapcsolódtak a mesmerizmushoz,⁶⁸ sőt még az álom vizsgálatának múlt századi fennedülését a delejes álom, a holdkóros és transzban levő személyekkel folytatott kísérletek által felkeltett fokozott érdeklődés segítette. A delejezés közben megfigyelt természetellenes, mesterséges álomlátás, a holdkórosokkal és az ún. szenzitívekkel végzett vizsgálatok, sőt még a szellemidézés is kiváltotta az álom jelenségei iránti érdeklődést. Schopenhauer is az állati magnetizmus jelenségeit kutatva jut el az álom vizsgálatáig.⁶⁹ Arany János viszont az asztaltáncoltatás jelenségét hozza vele összeköttetésbe: „Azt gondolom az egész asztaltáncolási processzus a működő agyában képződik öntudatlanul. Képek, eszmék állnak elé, s egészítettek ki, mint az álomban; így néha egy-két vonás megmarad abból, mit a működő egyén tud, s kiegészítetik olyanokkal, miket az nem tud és nem is gondol.”⁷⁰ Ehhez az 1854-ben írt levélhez hasonlóan, amelyben Arany Petőfi szellemének az asztaltáncoltató szeánszon való megjelenését próbálta megmagyarázni, írta meg véleményét az álomról Jósika is: „Álomban többnyire aggály nélkül engedjük át magunkat azon vonatgatásnak, melynek mámorában ringattunk. Olykor az is megtörténik; hogy álmunk tündéri, vagy prosai képei közé valami távoli visszaemlékezése vegyül a valódi életnek, úgy, hogy pillanatokra még annak sejtelmével is bírunk, hogy ez bizony csak álom.”⁷¹ A regényben Szécsi világos látása, Arany gondolatmenetében is megtalálható, szerinte is álomban a tudatalatti ismereteknek is van szerepe. Jósikánál azonban ez az álomtéma regénybeli fejtegetéseiben kimeredőül a halál kérdésével. Az álmot az étellel, az álom nélküli alvást a halállal veti egybe.

A *Két élet* regény egy kötetben jelent meg a *Kakuszó* (!) című kisregénnyel, amelyben szintén az álom játssza a főszerepet. A pozsonyi boszorkánymester mintha delejezné Balányi Bandit, aki három óra alatt egy életnyi karriert él meg — persze úgy — hogy annak álomvolta szintén csak a regény végén derül ki.

Jósika a *Két élet* sikertelensége, visszhangtalansága után visszafordult a jól bevált történeti regényhez. Bár három évig élt még, nem kísérletezett hasonlóan fantasztikus „szeszélyes” történetekkel. A mesmerizmus divatja pedig a század végére kifulladás, csak a spiritiszták körében maradt fenn emlékezete. Helyét a művészetekben, a tudományban a freudizmus vette át. Az ördöggel cimboráló delejes magnetizőr alakja azonban még — szinte elbúcsúzva — visszatér (Karinthy Frigyes: *Novella a delejes halálról*).

Tarjányi Eszter

⁶⁶ Pl. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*; DÉRY Tibor, *Kettős kiáltás*; FÜST Milán, *Nevetők*.

⁶⁷ Jósika tetszéssel említi Calderon (*Das Leben ein Traum*) darabját és annak „pandantját”, Grillparzer (*Ein Traum das Leben*) drámáját (JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*. Bp., 1977. 279.). Ismerte és nagyra tartotta a „doppelgänger” kifejezést először használó Jean Pault, és a doppelgänger-figurát gyakran alkalmazó E. T. A. Hoffmannat (pl. *Az ördög bájitala*) is. (JÓSIKA Miklós, *Regény és regényírtás*. Pest, 1858. 120.)

⁶⁸ Vö. FRENZEL, Elisabeth, i. m. 101.

⁶⁹ SCHOPENHAUER, Arthur, i. m.

⁷⁰ Arany János levele Egressy Gáborhoz 1854. márc. 19. In A. J. Ö. M. XVI. k. Levelezés II. k. Bp.,

⁷¹ JÓSIKA Miklós, *Két élet*, Pest, 1862. I. k. 104–105.

Kovács Sándor Iván

RÁKÓCZI LÁSZLÓ NAPLÓJÁNAK ZRÍNYIRE VONATKOZÓ TUDÓSÍTÁSAI

Rákóczi László (1633–1664) magyar nyelvű naplójának az 1654–1658 közötti esztendőkből fennmaradt szövege csak több mint háromszáz esztendő elteltével válhatott kutatási tárggyá.

Horn Ildikó írt róla széles körű levéltári kutatásokra alapozott felfedező tanulmányt,¹ szövegét ugyanő rendezte sajtó alá, R. Várkonyi Ágnes pedig utószóval látta el a *Magvető* Kiadó *Hírmondó*-sorozatának utolsó köteteként megjelent tudománytörténeti szenzációt.²

A Rákóczi-naplóról magam is bővebb terjedelmű, négyrészes tanulmányt írtam: 1., Észrevételeket tettem a szövegkiadásra és a jegyzetekre, 2., *Amiről beszél; Amiről hallgat; Amiben új és amiről újat mond* alcímekkel értelmeztem a naplót és a napló személyiségképét, 3., „*Látogattam meg Zrínyi Miklós uramat*” cím alatt felsorakoztattam a Zrínyivel történt találkozások naplóbeli megörökítéseit, 4., A Rákóczi Erzsébetről írt epilógussal („*Veri a hab a kősziklát...*”) valószínűsíteni próbáltam, hogy a naplóíró lányának levelei és versei azért mutatják a Zrínyi-idillek hatását, mert Rákóczi Erzsébet apjának nemcsak személyiségvonásait, de *Syrena*-kötetét is örökölte.³

A harmadik részt adom alább közre, előrebocsátva, hogy kéziratom kritikus elolvasásáért köszönettel tartozom Hausner Gábornak és Horn Ildikónak.

„Látogattam meg Zrínyi Miklós uramat”

Tollius és Evlia Cselebi bőszerű leírásai, de még a Zrínyit 1662-ben pozsonyi palotájában felkereső ismeretlen bruggei utazó beszámolója⁴ ismeretében is kevés, amit Rákóczi László megörökített Zrínyivel történt találkozásairól. Dátumozott híradásai és adatai mégis rendkívül fontosak: gazdagítják a Zrínyi-levelezésre és a kronológiára vonatkozó ismereteinket, fényt vetnek környezetére, felvidéki és erdélyi kapcsolataira. A Zrínyit említő helyek megérdemlik az egyenkénti körüljárást.

1651. évi nevezetes együttlétük után kapcsolatuk nem szakadhatott meg, de Zrínyi neve először csak

1654. március elsején tűnik fel a naplóban: „Expediáltam Semsey Ferencet lovakkal érsek úrhoz s Muraközbe is Zrínyi Miklós uramhoz” (20). A lovak mellé talán levelet is, de üzenetet mindenképpen mellékeltek, s aki az érsek és a bán előtt tiszteltgett Rákóczi László figyelmességének négy lábú jeleivel, nemesi rangú szolga volt. Amikor ura őt is lóval ajándékozza meg, a tatár módra való „tegzeléshez” alkalmas Kakas nevű lovat kapja (75). Feltehető, hogy ez a Semsey rokona volt Semsey Györgynek, Wesselényi sógorának, az összeesküvés majdani résztvevőjének.⁵

¹ Horn Ildikó, *Rákóczi László pályája* (1633–1664). HK 1990. 2. sz., 86–90.

² Rákóczi László *Naplója*. Kiad. Horn Ildikó, utószó: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980.

³ Rákóczi László *Naplója* (1654–1658). Holmi, 1991. 907–920., „*Veri a hab a kősziklát*” (Egy elfelejtett költőné: Rákóczi Erzsébet). Jelenkor, 1992. 235–240.

⁴ Kiad. Monok István, *Két belgiumi Zrínyi-émlék*. Zrínyi-dolgozatok IV (1987). 153–169.

⁵ A rokonságra a naplókiadás névmagyarázata utal. Egy Semsey György nevű kassai polgár javait

1654. március 22: „Érkeztenek hozzám Erdélyből Falusi Dániel uram, Zrínyi Miklós uram szolgálja, Imecz Pállal, az fejedelem béjárójával vacsorára”; március 25: „Mentenek el tőlem Falusi uram Imecz Pállal az Felföldre, ki az fejedelemtől Zrínyi uramnak hat főlovat viszen” (22). Ezúttal II. Rákóczi György küld lovakat Zrínyinek: a pihenőhely a sárosi udvar. Falusi Dánielről már több adatunk van. Egy hónappal korábban, február 21-én Zrínyinek az erdélyi fejedelemtől címzett levelében szerepel: „Én, Nagyságos Uram, Falusi Dánieltől mindeneket izentem Nagyságodnak, az kiket tudtam”. Ez a nevetek titkosírással tartalmazó levél záradékában megokolja, miért bízta Falusira, ami írásba nem adható: „bizony nekem veszedelmes volna, ha megtudódnék Nagyságoddal való correspondentiám, jobban szolgálhatok így nagyságodnak, ha egy ideig titokban tartom kötelességemet, az mint Falusitól megizentem”.⁶ Az erdélyi főlovak — a Felföldön végighaladva, majd délnek véve az irányt — április végén már Csáktornyan voltak; a „meglovasított” Zrínyi örömmel mond köszönetet értük II. Rákóczi Györgynek: „Engemet Nagyságod szintén meglóvasíttá, bizony szintén szükségem volt az *Delia*ra, s az Nagyságod fejedelmi emlékezetéért bizony meg is tartom”.⁷ A megnevezett és megtartott Delia a legfőbb főló lehetett, s nevét Falusi Dániel árulhatta el. Nemes Falusi Dániel osztályhelyzete hasonló, mint a Semseyé Rákóczi László mellett,⁸ s tudunk még nevezetesebb — feltehetően megvalósult — loajándékvívó diplomácia küldetéséről is. 1657. március 27-én Vitnyédy István tudakolja Zrínyi egyik emberétől: elment-e Falusi uram alkalmas lovakkal János Fülöp mainzi választófejedelemtől?⁹

1654. július 10: „Mentenek Sárossá Imecz és Harasztosiék, fejedelem szolgálja Zrínyi uramtól s Hamvay István is megérkezett vélek együtt”; július 12: „Vacsorára mentem Sárostra, találtam ott Imecz és Harasztosi urakat, s Hamvay Istvánt is, kik Zrínyi úrtól jöttek le” (49–50). Hamvay István Rákóczi László szolgálja volt: ő egészíthette ki a Zrínyihez tartó küldöttséget, amely tehát július 10-én érkezett vissza Sárosta. Harasztosi sem szerepelt eddig: Rákóczi vagy elfelejtette említeni márciusban, vagy csak Csáktornyan csatlakozott Imecz Pálhoz.

1654. szeptember 3: „Expediáltam Szilágyi Jánost érsek uramhoz ő nagyságámhoz, Batthyány Ádám uramhoz s több urakhoz, és Muraközbe is Zrínyi uramékhöz levelekkel” (63). Rákóczi máskor is írt és küldött egyszerre több levelet (ilyenkor voltak sok „irogatási”), s talán azonos tárgyról. A Zrínyihez írt kortársi levelek vagy nem maradtak fenn (vagy csak addig nem kerültek elő), nem ismerjük tehát Rákóczi Lászlónak most említett levelét sem. Tartalmára azonban esetleg vissza lehetne következtetni a Lippay érsekhez vagy a Batthyány Ádámhoz írt levelekből (feltéve persze, ha azok megőrződtek). Az is tisztázandó lenne: vajon nincs-e meg a Rákóczi-levéltárban Zrínyinek erre a levélre

1670 nyarán frják össze: hat könyve és egy magyar bibliája is volt. Vö. *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1990. 64. (Adattár 15.) Semsey Pál 1676-ban a kassai ferences barátok könyvtárára hagyományozott ezer forintot. Vö. SZIMONIDESZ Lajos, MKSz 1942. 309–310.

⁶ Zrínyi Miklós *Összes művei*. II. köt. *Levelek*. Kiad. CSAPODI Csaba — KLANICZAY Tibor. Bp., 1958. 192. sz. (A továbbiakban csak a levélszámokra hivatkozom.) A saját kezű levél hasonmását már SZÉCHY Károly közölte: *Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)*. III. köt., Bp., 1900. 36–37. (A továbbiakban: SZÉCHY K.)

⁷ Zrínyi M., 198. sz. levél. A saját kezű eredeti bizonytalannak jelzett lelőhelyére FERENCZI Zoltán utalhat helyesen (1618–1918, *Zrínyi-kiállítás*. Bp., 1919, 178. sz.): „Országos levéltár: Arch. fam. Rákóczi”. A kiemelt szavakat én húztam alá.

⁸ A Vas megyében honos Falusi (Falussy) család az 1630-as években kapott nemességet. Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai*... IV. köt., Pest, 1858. 111–112. (A továbbiakban: NAGY I.)

⁹ Idézi SZÉCHY K., V. 1902. 192. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*. Bp., 1975. 40, 84. Dániel atyafia lehetett Falusi Miklós, aki 1658-ban Batthyány Kristóf kísérője nyugat-európai peregrinációja során. Vö. a 12. jegyzetben idézett könyvem 184. lapjával. (Nádasdy Ferencnek ajánlott művét említi Rózsa György, *Magyar történeti brázolás a 17. században*. Bp., 1973. 12. NAGY I., i. h. szerint „Falussy Miklós 1681-ben országgyűlésileg kiküldött biztos az elkobzott javakra nézve és gróf Draskovichnak tanácsosa.”)

tett válasza (ha válaszolt rá). Valószínűleg válaszolt, mert Szilágyi János november 23-án visszatért a „Muraközből levelekkel”.

1654. november 15: „Érkeztenek leveleim Nádasdy uramtól és többektől is onnan felül, és értem meg bizonyosan Baththyány, Zrínyi és Pálffy Miklós uramék betegségeket”; november 21: „Jött meg Luzsénszky Sámuel is levelekkel onnanfelül, és az Baththyány, Zrínyi s Pálffy Miklós uramék betegségről is bizonyosat mondott” (80–81). Kinek a levelében (a Nádasdyban?) esett szó a három nagyúr betegségről, csak találgathatnánk.

1654. november 23: „Jött meg Szilágyi János onnan felül és Muraközből levelekkel s hozott fegyvereket is Varasdrol” (82). Zrínyiről itt nincs szó, de ha még csak most tért vissza a hozzá szeptember 2-án elindult Szilágyi János, akkor a Rákóczinak hozott levelek között ott lehetett a Zrínyié is.

1655. március 12: „Látogattam meg Zrínyi Miklós uramat is” (106) — ti. Pozsonyban, az országgyűlésen. Amikor 1662 tavaszán egy későbbi országgyűlés zajlott, akkor kereste fel Zrínyit Filippo Spanola gróf kíséretében egy ismeretlen nevű bruggeri könyvkötő, s flamand nyelvű naplójában feljegyezte, hogy „A városnak a folyótól távolabb eső részén van egy szép, nagy előváros, mely elég jól be van építve, és ahol” ők is megszálltak. „Itt van Zrínyi Miklós gróf nagy háza is, ahol pozsonyi tartózkodása idején lakik”. Amikor ott jártak, Zrínyi az olasz gróftól és kíséretjét „meghívta ebédelni. A lakomán sok más nemesúr is jelen volt, s nagyon barátságosan és nagy pompával (ezüst étkészletből szolgáltak fel) fogadták” őket.¹⁰ Ha állt már hét évvel korábban Zrínyi pozsonyi palotája, itt találkozhatott a horvát bánnal Rákóczi László is, 1655 tavaszán, szinte naponként. Itt, és a felsőtábla üléseinek helyet adó ún. Zöld-házban.

1655. március 16: „Mentem Zrínyi Miklós uramhoz, innen az Illésházy-urakkal mentünk a Zöld-házhoz” (107). Ezen a napon Rákóczi első útja Zrínyihez vezetett. De a tegnap szenzációjáról — hogy ti. Wesselényi Ferencet választották nádorrá, s amit biztosan megbeszéltek, hiszen Zrínyi is érdekelt volt a választásban — a napló hallgat. És elhallgatja természetesen Rákóczinak Wesselényi palatinusról vallott őszinte véleményét is. Ezt még a napló belső nyilvánossága sem bírta el, legfeljebb a magánlevél. A napló például 1655. április 7-én ilyen protokoll-korrektsséggel számol be aznapi együttlétükről: „Ebéd után [...] mentünk be mind együtt az városba érsek uram ó nagysága szállására, az hová palatinus uram ó nagysága is odaérkezett. Innen palatinus urammal együtt mentem az ó nagyságam szállására” (113). Az esti vacsora után azonban Rákóczi maga elé teszi a gyertyát, és bizalmas levelet ír Wesselényiről Lorántffy Zsuzsannának: „Úgy látom, igen korcsos palatinusunk leszen, igen alkalmatlan beszédi, mondási vannak, de mindenkor van válasza, engem is megkövetett már egyszer.”¹¹ Talán már Zrínyivel együtt így vélekedtek *sub rosa* március 16-án a nádorválasztás „igen korcsos” befutójáról. Az április 7-i őszinte magánlevélre 8-án megint egy kifogástalanul udvarias Rákóczi — Rákócziné — Wesselényi — Zrínyi együttlét következik: „mentem palatinus uramhoz s maradtam ott ebédre is. Palatinus uramtól Zrínyi urammal együtt mentünk ó kegyelme szállására”. A napzárta ráadásul most is egy *sub rosa*-beszélgetés lehetőségét kínálta... Ilyen volt az élet és a politika Pozsonyban 1655 tavaszán.

1655. március 20: „Küldtem egy török lovat ajándékon Zrínyi Miklós uramnak, és ezen kívül fejer rókabőröket is” (108).

1655. március 21: „Sacrumot hallgatván mentem fel a várba, onnan Zrínyi Miklós uramhoz ebédre” (108).

1655. március 23: „Voltak ebéden nálam Barkóczy László és Sándor Miklós uramék. Barkóczy urammal együtt mentem Zrínyi Miklós uramhoz, és ismét a várba” (108.) A Barkóczyakkal Rákóczi szoros kapcsolatot tartott. A pozsonyi szállásán rendezett ebéd-en az a Barkóczy László vett részt, akinek majd török fogságban sínylődő Zsigmond fia kiszabadítása miatt szervezik 1664 pünkösdjén a váradi vásárútést. A fiatalabb Barkóczy-fiú, Ferenc pedig Zrínyi verseskönyvének ismert olvasója: 1658-ban Vitnyédy István

¹⁰ MONOK I., I. m. 156–157.

¹¹ Idézi HORN I., I. m. 70.

Syrena-példányát kapta kölcsön.¹² Ferenc is ott van az országgyűlésen: március 11-én egyike azoknak — „László urammal”, azaz atyjával együtt —, akik Pozsonyból Rákóczi László elé lovagolnak Cseklészre (105), május 6-án pedig ő az egyik pozsonyi vacsora-vendég (121).

1655. április 8: „Mentem érsek uramhoz ő nagyságámhoz, és onnan az urak bégyülvén az Zöld-házban, mentem én is. Onnan mentem palatinus uramhoz s maradtam ott ebédre is. Jött ide az atyámfia is ebédre. Palatinus uramtól Zrínyi urammal együtt mentünk az ő kegyelme szállására” (114). Zsúfolt nap volt: Lippay érsek látása után Zöld-házi gyűlés, majd ebéd (feleségestül) Wesselényi nádornál, ahol Zrínyi is vendég, s akivel Wesselényitől a bán palotájába mentek. — Lásd mindehhez a március 16-i naplól hely kommentárját.

1655. április 9: „Mentem kalocsai érsek uram ő nagysága szállására Pethő Zsigmond urammal együtt, onnét Zrínyi Miklós uramhoz. Ebéd után mentem Pálffy Miklós uramhoz Pethő Zsigmond urammal” (114). Ha jól értem, ezen a napon Rákóczi Zrínyinél ebédelt.

1655. április 12: „Mentem ebédre Zrínyi Miklós uramhoz, tértem bé Pethő Zsigmond urammal egy boltba puskákat nézegetni” (115).

1655. április 14: „Jött hozzám Bocskai uram, s véle együtt mentem Zrínyi uramhoz s innen együtt ő kegyelméssel mentünk fel a várba” (115).

1655. április 18: „Az Barátok templomából mentem Zrínyi uramhoz, onnan ő kegyelmével együtt Kéry János uramhoz, innét ismét a templomba, onnét mentünk föl a várba” (116).

1655. április 19: „Mentem a Szent Márton templomába, és onnan szállásom felé jöven, találtam elől Zrínyi Miklós uramat, és a maga hintójában vévén, mentem az ő kegyelme szállására” (117).

1655. május 1: „Jött hozzám Sennyey Ferenc uram s véle együtt mentem palatinus uramhoz. Innen Zrínyi Miklós urammal együtt mentem fel a várba. Voltam ebédén több urakkal együtt Esterházy Pál uramnál” (120). Harminctödik születésnapján Zrínyi tehát megint Wesselényinél találkozott Rákóczival, és ismét együtt mentek el tőle.

1655. május 10: „Mentem ebéd után Batthyány uramhoz, onnét Zrínyi uramhoz” (122).

1655. május 11: „Mentem jó reggel Kéry János uramhoz, onnét Zrínyi uramhoz, és onnét a Zöld-házhoz” (122).

1655. május 22: „Jutottam meg ebéd előtt Pozsonyba, [...] küldtem egy aranyat az céduláskockára, de csak odaveszett. Mentem Batthyány uramtól Zrínyi Miklós uram után által az Dunán, de nem találván ő kegyelmét, csak visszamentem szállásomra” (127). A Nádasdyéknál tett kirándulás és Bécs meglátogatása után Rákóczinak nem sikerült Zrínyinél tisztelegnie, és még a céduláskockán is vesztett... De másnap már találkoztak.

1655. május 23: „Mentem ebéd után Zrínyi Miklós uramhoz, és ő kegyelmével együtt az Dunán túl mulatni” (127). Ezt a napot is dús program tette sűrűvé. Most találkozik Balassa Bálinttal: „Azután mentem fel a várba, hoztam magammal együtt Balassa Bálintot, és ebédén marasztván voltak nálam: Erdődy György uram, két német gróf, az Sáros megyei követek, és az ő Felsége egyik törpéje is.” A költő gróf Balassa (1631–1684) 1651-től már aranyarkantyús vitéz és császári kamarás, helye van az országgyűlés meghívottjai között.¹³ De miért csak egyszer említi Rákóczi? Balassa vajon nem vett rész hosszabban a tanácskozásokon? És vajon tudtá-e róla, hogy versszerzéssel foglalkozik? Aligha. A pozsonyi gyűlés résztvevői rangjuk okán voltak jelen, és a részvétel volt „a professiójuk”, nem „a poézis”. Amiért itt szólok Balassáról, annak oka természetesen az a kínálózó kérdés: találkozott-e Balassa Pozsonyban Zrínyivel is? Akiről neki feltétlenül tudnia kellett: a horvát bán egyszersmind a *Syrena* költője. De „visszafelé” nem merném ezt állítani sem Rákócziról, sem Zrínyi Miklósról. Legalábbis nincs erre semmiféle feljogosító adat.

Már a május 22–23-i naplójegyzetben aláhúztam ennek a Duna túlsági „mulatás”-nak (‘időtöltésnek’) a tényét. Mindenekelőtt egy topográfiai kérdés vetődik fel: eddig nem

¹² Vö. A *lírikus Zrínyi*. Bp., 1985. 101, 425. A rokoni kapcsolatokról: NAGY I., I. 1857. 196–198.

¹³ RMKT XVII. század, 12. köt., 754; NAGY I., X. 1863. 896.

volt szó arról, hogy a Duna túlsó partján (azaz jobb partján) lett volna Zrínyi pozsonyi palotája; a flamand útinapló szerzője is csak arról beszél, hogy a városnak a folyótól távolabb eső részében keresték fel Zrínyit. Mégis a túlparton lakott volna, vagy csak ezekben a napokban kezdett oda átjárni a horvát bán? A május 29-i naplóbejegyzés is határozottan ezt mondja: „mind az hárman egy hintóba ülven, Dunán túl mentünk mulatni” (130). A június 15-i naplójegyzet adja meg a választ: „mentem által a Dunán Zrínyi Miklós urammal; hajókáztunk s lőttem puskával madarat No 2.” Zrínyivel tehát csak átjártak (kompon vagy csónakon) a Dunán, s ott valamely ártéri erdőben vadászattal, hajókázással mulatták az időt. Május közepén szabadidőhöz juthattak az országglyúlési követek: 15-én Rákócziék is elmentek négy napra a Nádasdy-házaspár seibersdorfi és ebenfurti birtokára, de 19-én sem Pozsonyba tértek vissza, hanem még Bécs következett. Rákóczi ugyan 22-én már újból Pozsonyban található (másnap kezdi keresni Zrínyit: megy utána „által az Dunán”), felesége még egy-két napot Bécsben marad, majd csak 27-én tűnik fel a naplóban újra.

Ezalatt tombolni kezd a tavasz: Rákóczi már május 10-én kimegy Batthyány Ádám szolgálival „paripán az mezőre”, és puskavégre is kap egy „fuvat”, azaz vadrévét; 16-án olyan enyhe este van, hogy Nádasdyékkal a seibersdorfi kertben vacsoráznak; 24-én pedig Pozsonyban lévő lovai közül már kivittek „egynéhányat a fűre”. A Nádasdy-műgyűjtemény és mintabirtok üvegháza után Rákóczi a neki oly kedves vízpartra s erdőbe vágyik: ahogy visszajő, ezért veti magát mindjárt Zrínyi uram után a Dunán túlra, aki meg ott pihente ki a január vége óta folytonos fáradalmakat. Zrínyi különben is szabadban mozoghat, mert vele nincs együtt a felesége, Löbl Mária Zsófia ugyanis 1655-ben gyermekeit várta, és augusztus 2-án életet is adott egy kislánynak.¹⁴

A várral szembeni Duna-túlparton most is liget van Pozsonyban: arrafelé vagy azon túl vadászgatott a Dráva és a Dunajec környéki erdők két híres puskása. Vagy „egy szigetben” jártak, szintén „az Dunán túl”? (Ott, ahol június 9-én Pálffy Miklóssal lövöldözött fecskékre? — 135.) Június 15-én, bár csak két madarat sikerült lőnie, Rákóczi oly hevesen kezelhette fegyverét, hogy „szakadozott el az puska is kezében!” Zrínyi mellett felgyorsulhatott az iram: Kistapolcsányról még „az iramó lovat” is el kell hozatni. Május 23-tól június 15-ig tartott ez a délutánonként többnyire Zrínyi Miklóssal együtt töltött három hét: a négy évvel korábbi kostajnicai leckék békés folytatása. (De „továbbképzés” is lehetett, lásd bizonyágként a *Vitéz hadnagy* 13. aforizmusának tanítását arról, hogy a hadimesterséget „nem elég theoretice tudni, hanem practice; az pedig leginkább a vadászatokban tanulhatni meg”.)

Másnap: vissza „a Zöld-házhoz, jó reggel”, mert eznapi volt „az ifjú király Leopold herceg ő felsége electiója az magyarországi királyságra” (138). Kirándulás, vadászat, kertnézés, céduláskocka, lófuttatás, kóklermutatványok... — ezeknek egy időre vége, elkezdődött a hosszú gyülekezés még hátralévő ünnepélyes szakasza. A „Dunán túl” használt puska szétrobbant, az „iramó lovat” is oda lehet már ajándékozni Pálffy Miklós uramnak... Tehát:

Vissza a politikához, a reprezentáláshoz, a vendégeskedéshez, a „munkavacsorákhoz”. A „mulatásra” kevesebb az idő és alkalom, bár azért akad: június 23-án „Zrínyi uramat” is ott találja „egy Duna szigetében”, s eznap még céduláskockázik is, másnap megint Duna-sziget, a harmadikon pedig „a két Batthyány úrfival” fecskelövöldözés, megint „az Dunán túl”. 27-én ennek a kis intervallumnak is vége szakad: ekkor volt ugyanis, hogy „annak szokott módja szerint megkoronáztatott Leopold herceg ő felsége a magyarországi királyságra” (142). Aztán július elsején már a búcsúvétel Pozsony városától és Zrínyi Miklóstól.

De addig még adós vagyok néhány találkozással. Folytassuk a kitérő előtt megszákított felsorolást a május 23-a után történetekkel:

1655. május 24: „Mentünk Zrínyi uramhoz és ő kegyelmével együtt a Zöld-házhoz: onnét hittam el magammal Kollonics uramat fiastól, Zrínyi Miklós uramat és Esterházy

¹⁴Széchy K., IV. 1900. 49.

Zsigmond uramat. Jött hozzám ebédre ő kegyelmék uram, Serényi Pál és Balassa uram is" (127). Az asztalt körülülők közül Zrínyi akár Esterházy Zsigmondra, akár Serényi Pálra nézett, elfelhősödhetett a tekintete. A nagyvezekényi csatában hősi halált halt Esterházy László, akiről siratóverset írt, Zsigmondnak volt az unokatestvére, s Esterházy Zsigmond még Ferenc unokabátyját és két édestestvérét, Tamást és Gáspárt gyászolhatta Vezekény után. De ott volt a vezekényi harcon Serényi Pál is: Forgách Ádámmal és Pálffy Miklóssal a szekérsánc mögé húzódva ők vezényelték az ütközetet.¹⁵ Esterházy Zsigmond és Rákóczi László a következő napokban is együtt volt Zrínyivel.

1655. május 28: „Ebéd után Esterházy urammal együtt mentünk Zrínyi Miklós uramhoz" (129).

1655. május 29: „Esterházy Zsigmonddal mentem Zrínyi Miklós uramhoz, és mind az hárman egy hintóba ülven, Dunán túl mentünk mulatni" (130).

1655. június 3: „Mentem jó reggel az Klobusiczky uram szállására, azután magam szállásáról a Zöld-házhoz, onnét ebédre mentem Zrínyi Miklós uramhoz" (132). Klobusiczky Andrást, II. Rákóczi György követét nem kell bemutatni: említi őt Zrínyi március 5-én és 15-én írt ama leveleiben, amelyek éppen az országgyűlésről és a számára sikertelen nádorválasztásról tudósítják Erdély fejedelmét. Úgy „beszéllek, confidenter" Klobusiczkyval — írja —, „mintha a Nágyságod személye volna".¹⁶ Így beszélhetett Rákóczi Lászlóval is, a Rákóczi-napló pozsonyi hányadából azonban különösen hiányzik minden politika. Feljegyzi ugyan Wesselényi nádorrá választását (106–107), de hogy lett volna más jelölt is, arról nem szól, pedig a választás másnapján — mint már jeleztem — először éppen Zrínyit keresi fel. Klobusiczky annál merészebben, kissé „Petúrosan" adott hangot véleményének,¹⁷ miközben Zrínyi is józanabban summáz idézett levelében: „Kirekesztettük ugyan az papokat az palatinusságból, bizony summákkal és fáradsággal, de megadtuk az árát, én továbbra is adós leszek én német uraimnak."

1655. június 7: „Mentem bé jó reggel a Zöld-házhoz, onnét [...] ebédre, [...] onnét mentem a Zrínyi uram szállására" (134). Most is volt miről beszélni: tegnap történt meg a koronázás, s Rákóczi László mind a korona, mind a császári asztal körül szolgált.

1655. június 10: „Mentem a Zöld-háztól Zrínyi urammal együtt ugyan ő kegyelmével ebédre, aztán ismét vissza a Zöld-házhoz" (135).

1655. június 14: „Mentem jó reggel Zrínyi Miklós uramhoz. Azután magam szállásáról fel a várba, találtam utban Zrínyi uramat, és ültem ő kegyelme hintójába. [...] Mentem ki a kertbe, érsek uramhoz ő nagyságához, onnét Serényi Pál urammal együtt eljövén, mentünk a Zrínyi uram szállására: innét mentem a céduláskockára, és hadtam oda egy-néhány tallért, és azután ismét visszamentem Zrínyi uramhoz. Annak utána Batthyány uram is a céduláskockához indulván, látott meg ő kegyelme, és hívott engemet is ismét az kockához, s hozzákezdvén ismét, azután is [...] Mentem innét Zrínyi uram után a Dunán túl mulatni, és onnan késértem vissza szállására ő kegyelmét" (137–138). Nevezetes nap: háromszor Zrínyinél, háromszor a céduláskockásnál, hiszen a játékhoz hozzákezd harmadszor is. Zrínyi megtartóztatta magát a céduláskockázástól, bezzeg ment a nála idősebb Batthyány Ádám, még csábította is Rákóczi Lászlót.

1655. június 15: „Mentem jó reggel a Zöld-házhoz, onnét Zrínyi urammal az ő kegyelme szállására ebédre. Ebéd után mentem Zrínyi urammal palatinus uramhoz. Zrínyi

¹⁵ SZÉCHY K., III. 1900. 10.

¹⁶ ZRÍNYI M., 213. 214. sz. levél.

¹⁷ Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964². 528–529, 531. (A továbbiakban: KLANICZAY T., 1964.) Az országgyűlésről tudósító Klobusiczky-levelek történeti hitelének megítélése eltérő. KOSÁRY Domokos határozott véleménye (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. köt., Bp., 1951. 385–386): „csak erős kritikával használhatni II. Rákóczi György követeinek haza küldött és Zrínyi meg az udvar politikai ellentétét hangsúlyozó jelentéseit; ezekből Mednyánszky Jónásait kiadta Szilágyi S. (TL I), Klobusiczky Andrásait Pettkó B., Az 1655-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez (TT 1891).” KLANICZAY T. (1964. 528) szerint „Kosáry Domokos indokolatlanul vonja meg a bizalmat a fejedelem követeinek jelentéseitől.”

urammal ismét megindulván találtam az atyámfiait a céduláskockásnál, és hozzátérven odamentem, de ott nem mulattam, hanem mentem által a Dunán Zrínyi Miklós urammal; hajókáztunk s lőttem puskával madarat..." (138). A többit már idéztem fentebb. A horvát bán most sem állt le céduláskockázni.

1655. június 18, 19, 20: „Mentem jó reggel a Zöld-házhoz, és onnan ebédre magam szállására. Volt ebédem nálam Zay Péterné asszonyom és egy *talpi* fejer barát is. Mentem ebéd után Zrínyi uramhoz. Azután indultam meg *Talp* felé, mind az Atyámfiaival együtt. 19. Érkeztünk meg *Talpra* Erdődyne asszonyommal együtt, s marasztottak meg ebédre. Jöttek hozzám ebédre Tertácski uram s Keglevich uram is. Mentünk ki ebéd után malmok mellé az Duna-partra sétálni. 20. Az Barátok templomából mentem fel a várba. Voltak nálam ebédem Tertácski uram, Draskovich uram, két fejer barát és Révay Miklós uram is" (139).

Rákócziak erre a „három horvát napjára” vonatkozó bejegyzését hosszabban idéztem, mert a naplókiadás tévesen kommentálja. Az a „*talpi fejer barát*” ugyanis, akivel 18-án ebédelt, nem lehetett a Pozsonytól több országrésznyi távolságra fekvő Bihar megyei román faluba, *Talp*-ba való, ahogy a vonatkozó magyarázat a 491. lapon sugallaná. A naplóbeli *Talp* tudniillik csak néhány óra járás Pozsony városától. Amikor április 24-én Rákóczi már elzarándokolt „*Talpra devotio kedvéért*” (118), ebéd után indult, s másnap már vissza is érkezett Kisfaludy Zsigmond és Török Imre társaságában. Éppúgy, mint most, 18-án, mert ismét az ebédet követően indultak és a másnap ebéd már Pozsonyban várta őket. Egy Pozsonytól nem messze lévő olyan kolostoros hely tehát ez a *Talp*, ahol „fejer barátok” szolgáltak. A *fejerbarát* a régiségben lehet dominikánus, lehet pálos szerzetes, vagy szintén fehér reverendát viselő cisztercita és premontrai rendtag.¹⁸ De hogy melyik helység valójában a kérdéses *Talp*, azt egyelőre nem sikerült tisztáznom. (Azt kell feltennem, hogy a *Talp* olvasati vagy sajtóhiba, netán összetett helységnév része.)

Talpra mindenesetre a Zrínyinél elköltött ebéd után indult Rákóczi, s onnan másnap délelőtt „Erdődyne asszonyommal” tért meg. Erdődyne Thuróczy Borbála Benedek horvát bán leánya volt, 1635-ben ment férjhez Erdődy Farkashoz, Zrínyi állítólagos ifjúkori szerelmi vetélytársához. Erdődy Farkas Zrínyi Miklós zászlaja alatt esett el egy Kanizsa melletti csatában, 1647 tavaszán; két Zrínyi-levél is megörökítette emlékét.¹⁹ Keglevich és Draskovich, a 19-ei és a 20-ai ebédvendégek szintén horvát nagyurak, s megfeythetjük családi kilétét „Tertácski urnak” is. A Tertácski csak a Tersácsi, Tersáczki alakváltozata lehet, márpedig a Tersácsi-Tersáczky „a Frangepán család egyik ágának mellékneve”, amely „ágazat nevét Tersac vagy Tersact” Fiume melletti váráról vette.²⁰ „Tertácski uram” ekképpen az egyik horvát Frangepán. Pontosabban is meghatározható, hogy Tersáczki Frangepán György (Frangepán Georgius de Tersat comes), aki 1655. szeptember 5-én lett királyi főudvarmester, s tisztét még 1660-ban is viselte.²¹ Régi ismerősként üdvözölhette őt a pozsonyi országgyűlésen mind Zrínyi, mind Rákóczi, hiszen amaz emlékeztet 1651. évi kostajnicai ütközetben mindhárman részt vettek.²² Az Itáliából frissen

¹⁸ Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Szerk. SZARVAS Gábor — SIMONYI Zsigmond. I. köt., Bp., 1890. 177.; Erdélyi Szótörténeti Tár. Szerk. SZABÓ T. Attila. III. köt., Bukarest, 1982. 789.

¹⁹ Vö. Nagy I., IV. 1858. 61, 64 (a török elleni ütközet áldozataként itt tévesen az ifjabb E. Farkas szerepel); Nagy I., XI. 1865. 189.; SZÉCHY K., I. 1896. 144, 149, 249–250.; ZRÍNYI M., 60, 61, sz. levél; KLANICZAY T., 1964. 67, 330.

²⁰ Nagy I., XI. 1865. 111.; IV. 1858. 247. Pontosítsunk: Tersatto (Trzac, Trsat) és Trsat is létezett (utóbbi Boszniában, Bihács vidékén). A Tersáczki-ágról lásd még KÁROLYI Árpád, *Bihácsvidéki bevándorló „vlachok” és czimerök a XVI. század végéről*. Turul, 1892. 61–62; MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium*. II. köt., Bp., 1902. 368–369.

²¹ FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai*. Bp., 1988. 85. Nagy I. szerint (IV., 249.) Frangepán György „zenész, festész, szobrász, és a hadi építészet és földiratban jártas volt. 1652-ben Illyria határait védvén hétezer törököt futásnak indított, és a rablott zsákmányt is visszaszedé tőlök. Mint királyi főudvarmester halt meg 1662-ben.”

²² SZÉCHY K., I. 315, 318.

hazatért Rákóczi László és az ifjú Frangepán György Zrínyi vezérsege alatt első vitézi tapasztalataikat szerezhették ekkor. Hogy biztosan ez a Frangepán járt Pozsonyban, bizonyítható Széchy Károly névsorával: az országgyűlésen részt vevő „horvát- és tótországi rendek” illusztris személyiségeit felsorolva Frangepán György grófot is említi.²³

Mi célt szolgálhatott ez a háromnapos horvát sürgés-forgás Rákóczi László körül? — még magyarázatra vár. A Széchy-névsor szerint ott volt a gyűlésben a horvát urak között „Ivanich Pál, a Remete Barátok tartományi főnöke is”. Nem volnék meglepve ezért, ha kiderülne a „*talpi* fehér barátokról”, hogy ők is pálosok voltak, mint ennek a Horvátországban erős gyökereket vert rendnek ama képviselői is, akik a csáktornyai Szent Ilona kápolnának viselték gondját.

Később beszűrt, új bekezdést kell nyitnom: a *Talp*-kérdés megoldása kéziratom végleges befejezése közben sikerült. Elsőül a „pálos próbát” végeztem el, és nem is kellett aztán a többi „fejérbárátot” keresnem, mert eredménnyel járt. A *Talp* a naplókiadás olvasati hibájának bizonyult: a kéziratban csak *Thal* (Tal) vagy *Thall* (Tall) állhat. A pálos dokumentumok szerint Pozsonytól északra, 13 kilométernyi távolságban fekszik *Máriavölgy*, *Maria-Thal*, a korábban csak *Thal*-nak nevezett monostor, aminek rövid története a következő: „I. Lajos király 1377-ben a Pozsony megyei Borostyánkő-vár közelében, az esztergomi egyházmegyében a *Thall* nevű földet Remete Szent Pál remetéinek adta, hogy ott letelepedhessenek. [...] Az itt keletkezett monostor neve valójában mindvégig *Thal* volt.”²⁴ A *Máriavölgy* nevet csak a XIX. században kapta, szláv elnevezése a XVII–XVIII. században *Marianka* volt. A reformáció és a török veszedelem terjedése után *Máriavölgy* szerepe megnőtt: ez lett a legnyugatibb pálos rendház, egyszermind a legvédelettebb is, sok szerzetes menekült ide, a rend féltett erekljeit és kincseit ide gyűjtötték, itt volt továbbá a székhelye a generális perjelnek, később a magyar tartomány perjelének. 1655-ben a pozsonyi országgyűlés munkájában is részt vevő Ivanovich Pál volt a rend első előjárója. Rákóczi László tehát a legnevezetesebb pálos monostorba zárandokolt devotióért, de hogy mi volt az a főbenjáró dolog, amit *Máriavölgyben* horvát vendégeivel és a „fejérbárátokkal” kellett elvégeznie, egyelőre nem tudható.

Csak nem az egyéves leánya, a kis Betkó sorsáról döntöttek? Ha netán arról lett volna szó, hogy előzetes megállapodást kötnek majdani eljegyzéséről, már itt utalok rá, hogy Rákóczi László egyetlen leányának, Erzsébetnek mindkét férje Erdődy gróf volt, ő maga pedig Horvátországban halt meg. Ugyancsak megjegyzendőnek tartom, hogy Rákóczinak horvát inasa is volt. 1656. szeptember 5-én jegyzi fel: „palatinus uramhoz küldtem horvát inasomat az vizslákkal” (244).

1655. június 23: „mentem Zrínyi uramhoz, mentem egy Duna-szigetébe, s találtam ott Zrínyi uramat” (141).

1655. június 25: „Mentem jó reggel a Zöld-házhoz, onnét Zrínyi uram szállására” (141).

1655. június 26: „Mentem jó reggel Zrínyi Miklós uramhoz, és ő kegyelmével együtt a Zöld-házhoz, onnét vissza Zrínyi uramhoz ebédre, ebéd után ismét ugyanaz Zöld házhoz mentünk” (142).

1655. június 28: „Mentem jó reggel Zrínyi Miklós uramhoz, és onnét a Zöld-házhoz” (143).

Már a harmadik nap kezdődik „jó reggel” Zrínyi meglátogatásával. Rákóczi mintha készletlené a július 1-i búcsúvételét.

1655. július 1: „Voltam ebéden palatinus uramnál ő nagyságánál, mind az atyámfiaival együtt. Innét kijöven mentem búcsúzni Zrínyi Miklós uramhoz” (144).

*

²³ Széchy K., III. 1900. 70.

²⁴ *Documenta artis paulinorum*. 1. füzet: *A magyar rendtartomány monostorai* A — M. Anyagát gyűjtötte Gyéressy Béla, bev. és a dokumentumközlések előszavát írta HERVAY Ferenc. Bp., 1975. 278. (A további adatok is innen.)

Végeként a pozsonyi gyűlés, Rákóczi kistapolcsányi birtokát kereste fel, majd július közepén Sárosha érkezett, ahonnan aztán alig mozdult ki. Bécsből és Pozsonyból legfeljebb a megrendelt holmik (képek, ezüstművek) aláérkezése hozott hírt, az urakkal — mindenekelőtt a palatinussal — levelezés útján tartotta a kapcsolatot. December derekán Zrínyinek is írt.

1655. december 15: „Expediáltam leveleket Nádasdy uramnak, érsek uramnak, Batthyány uramnak, Zrínyi uramnak és Pálffy Miklós uramnak lengyelországi hírek felől” (182). A lengyelországi hírek összegyűjtésére és továbbítására Rákóczi már csak sárosi birtokai fekvése és lengyel urakkal tartott személyes kapcsolatai miatt is predestinálva volt. Hasonló feladatokat látott el Erdély, Felső-Magyarország és a Muraköz területei között az „egyik ország szegletiről a másikra” bujdosó Bónis Ferenc, Zrínyi közeli híve, *Syrena*-kötetének birtokosa és prózai művei megőrzője.²⁵ A „pestisből jött” Bónis Ferenc épp aznap érkezett Zboróra, amikor Rákóczi lengyel hírekről tudósította Zrínyit, s ha akkor Rákóczi nem volt „szemben vele”, híreiket később ők is biztosan kicserélték.

A következő napi feljegyzés (183) Rákóczinak egy bizonyos Dobay Mátyás nevű nemes szolgáját említi, és sűrűn feltűnnek környezetében más Dobayak is. Mindenekelőtt Dobay András, aki azonban nem azonosítható aggálytalanul az ifjúkorában Zrínyinél is megfordult, Cicero-fordító Dobai Székely András Szepes megyei notáriussal (453). Dobaynak a Rákóczi-napló már 1653-ban „fiacskáit” említi (36), Dobai Székely (1634–1713) csak 1660-ban nősült meg.²⁶

Egy másik névazonosság is felkelti figyelmünket. „Jött hozzám Sós [Soós] Ádám, praesentálván az palatinus levelét, volt nálam vacsorán. Ment el Sós Ádám, expediálván ő kegyelme által palatinus uramnak levelemet” — tudósít a napló 1656. január 29-i bejegyzése (197). Bizonyos Soós Ádám a Zrínyi-könyvtárban fennmaradt *Chariclia*-fordítás kéziratán szerepel 1646. bejegyzéssel: „Anno 1646. 13. octob. Indultam meg én Soós Ádám az Felsőmagyarországban és azon felül más országokban látni, hallani, tanulni...”²⁷

Visszatérve a Zrínyihez írt 1655. december 15-i levélre, csak találgathatjuk: válaszolt-e a címzett Rákóczinak? A naplóból nem derül ki, mert abban többször is csak összevont levélhírekre lelünk. Például: „Hozták Nádasdy uram s több urak levelét onnanfelől, több új hírekkel együtt” (219 — 1656. május 6); „Vacsora felett hoztanak Nádasdy uram s több urak levelét onnanfelől, több új hírekkel együtt” (222 — május 20); „Írtam leveleket képfőm által odafel érsek uramnak, ő nagyságának Pálffy, Nádasdy etc. uraknak” (228 — június 11); „Írtam levelet palatinus uramnak, Nádasdy uramnak, Esterházy Pál uramnak s több uraknak is” (362 — 1658. szeptember 6).

A töredékesen ránk maradt Rákóczi-napló 1658 októberében emlékezik meg újból — és utoljára — Zrínyi Miklóssal történt találkozásokról. I. Lipót immár császárként fogadja Bécsben a magyar urakat; Rákóczi ekkor kapja meg királyi kamarási címét és a vele járó „Aranyos Kulcsot”. Nádasdynál vendégeskedik feltűnően sokat, de Zrínyinél is tiszteleg kétszer.

1658. október 7: „Mentem udvarhoz az több urakkal együtt. Látogattam meg Zrínyi Miklós uramat is. Voltam ebéden Nádasdy uramnál” (365).

1658. október 13: „Voltam udvornál. Látogattam meg Zrínyi Miklós uramat. Ebédet ötem Nádasdy uramnál, s vacsorán is őkegyelmével voltam” (366).

Talán ez volt a legutolsó, a búcsúlátogatása Zrínyi Miklósnál.

Mintha most nem csüggött volna Zrínyin oly sűrű együttlétekkal, mint három évvel korábban. Rákóczi György megingott helyzete felhősítette volna el jóviszonyukat, hogy

²⁵ Vö. a Zrínyi Miklós *Prózai művei* (Bp., 1985. Kiad. az ELTE Zrínyi-szemináriuma) bevezető tanulmányával, 39–40.

²⁶ Vö. LANCÁK Gabriella adataival: Dobai Székely András ismeretlen XVII. század eleji Cicero-fordítása. ELTE BTK Acta Iuvenum, 1. sz., 1984. 36–39; Zrínyi-adatok. Zrínyi-dolgozatok IV (1987.) 275–276.

²⁷ Vö. A lírikus Zrínyi. Id. kiad. 58. Rákóczi naplójában egy Soós György is szerepel (216).

még csak egy ebédet sem költöttek el együtt? Klobusiczkynek lett volna igaza? Ő ugyan is, még 1655-ben, így intrikált Rákóczi László ellen II. Rákóczi Györgyhöz küldött egyik levelében: „Rákóczi László nem igaz atyja fia Nagyságodnak. Felette igen oda csatlotta magát az érsekhez. Zrínyi uram sem szereti.”²⁸ A pozsonyi gyűlésen együtt töltött idő naplóbeli visszhangja mindenestre ellentmond Klobusiczky epés megjegyzésének.

De ellentmond ennek — és meditációmnak — maga Zrínyi is, egy eddig nem pontosan keltezhető levelében. „Úgy hallom, az én kedves barátom és jóakaró uram, Rákóczi László, Kegyelmednél vagyon” — fordul Batthyány Ádámhoz Pinkaföldön, bizonyos év szeptember 28-án, s azzal folytatja: „százezer szolgálatomat ajánlom őkegyelmének, remélem, Bécsbe meglássuk egymást”. Hausner Gábor úgy vélekedik: ez a Zrínyi-levél 1658-ban kelt, s igazat kell adnom neki, hiszen épp arról számol be, hogy a császár hívására a horvát bán is Bécsbe készül („Sietvén hivatott üfölsége Bécsbe, tudom, hogy Kegyelmednek is azon parancsolatja vagyon”, stb.), ahol majd a már együtt lévő Batthyány Ádámmal és Rákóczi Lászlóval találkozhat.²⁹

Szokatlanul bizalmas, meleg hang ez Zrínyitől (az 1658. októberi Rákóczi-napló szűkszavú bejegyzései ehhez képest valóban tartózkodóbbak). A „százezer szolgálat” jókedvű ajánlása, a „meglássuk egymást” reménylése nekem az évtizedes Rákóczi–Zrínyi ismeretség első önfeledt emlékét, Rákóczinak és Zrínyi Péternek még 1650-ben készült közös játékát (a disznón lovagló, hurkával-kolbással felfegyverkezett szakács képét viselő vadász-zászlót) juttatja eszembe.³⁰ De feltehető-e egyáltalán ezek a kérdések két szűkszavú naplóbejegyzés kapcsán? A további kutatásoktól remélhető érdemibb válasz.

Erősítsük meg befejezésül a Zrínyi–Rákóczi barátság kötelékét annak hangsúlyozásával is, hogy Falusi Dániel vagy Bónis Ferenc mellett forgolódott még körülöttük egy olyan összekötő, aki egyenesen Zrínyi műveit közvetítette, mégpedig az erdélyi fejedelemnek. A II. Rákóczi György szolgálatában álló Ispán Ferencről van szó. Ispán Ferenc Rákóczinak valósággal parancsszavára vitte Erdélybe a *Vitéz hadnagy* kéziratát, amit Zrínyi 1654. április 25-én szerénykedve visszakért: „Az könyvet, kit Ispán Ferenc parancsolattal vitt el tőlem, nem érdemli oly méltóságos fejedelem olvasását, alázatosan kérem Nagyságodat, küldje meg nekem, hadd corrigáljam, azután úgy küldöm meg Nagyságodnak, ha parancsolja.”³¹ Ispán Ferenc 1653 őszén járt Zrínyinél, amikor erőszakkal magával hozta a kéziratot, Rákóczi László pedig éppen a *Vitéz hadnagy* kéziratának Ispán Ferenchez kerülésekor, 1653–1654 fordulóján tudósít a közvetítővel való találkozásairól: 1653. december 22. „Mentem ebédre Vajdácskára, jöttek előmbe Báncsy és Ispán Ferenc uramék, mentünk éjszakára Borsiba a Fejedelemasszonyhoz” (10); 1654. január 14: „Penyigére betértem Ispán Ferenchez” (14); február 1: „Érkeztem meg Naményből Ecsedbe [...] jöttek hozzám [...] Ispán Ferenc uramék” (16); február 10: „Ebédre érkeztünk Szerencsre [...] Ispán Ferenc urammal feleségestől” (18); február 21: „Jöttek hozzám Ispán uram, Dobay Zsigmond...” (19); február 26: „Ispán uram, három szolgabíró, három esküdt [...] jöttek hozzám Sárosra” (19). 1656. évi erdélyi útja alkalmával is találkozott: október 2-án Váradon „Mentem Gyulay Ferenc urammal ki az bányába ebédre és Ispán Ferenc uram is, több váradi főemberek, förödtünk” (250). És van még egy 1657. április 2-i említés: „Verték fel Ispán Ferenc és Gergelylaki szekereit Hosszúmezónél” (283).

Ez a közlés megítélésem szerint valószínűsítheti, hogy Ispán Ferenc révén Rákóczi László is besorolhatjuk a *Vitéz hadnagy*-ról tudomással bíró kortársak közé.

Egy Ispán István II. Rákóczi György zászlótartója volt havasföldi hadjáratában,³² Ispán Ferenc pedig a szerencsétlen lengyel vállalkozásra is elkísérte a fejedelmet.³³ A kudarcot

²⁸ PETTKŐ Béla, *Az 1655. évi pozsonyi országgyűlés történetéhez*. TT 1891. 174. Idézi GYALÓKAY J., I. m. 437.

²⁹ ZRÍNYI M., 313. sz. levél.

³⁰ Vö. HORN I., I. m. 64. A zászló leírása: KALMÁR János, *Régi magyar fegyverek*. Bp., 1971. 386.

³¹ ZRÍNYI M., 198. sz. levél. Vö. még KLANICZAY T., 1964. 369, 391.

³² *Rákóczi-eposz*. Kiad. SZIGETI Csaba. Bp., 1988. 86.

³³ SZÉCHY K. állítja ezt: III. 1990. 281, 332.

követően Vitnyédy István mind II. Rákóczi Györgynek, mind Ispán Ferencnek szemére hányta, hogy nem okultak a *Vitéz hadnagy*-ból. 1657 őszén így fakadt ki: „A leggyakrabban attul confundáltatik akármely had is, az kit contemptusban veszen, bezzeg sokszor repetálhatják in bello non licet bis peccare, bezzeg ha az én uram militiárul írt könyvét Ispán Ferenc gyakorta olvasta volna s követték volna az tanácsot, ily gyalázatban az egész világ előtt nem estek volna.”³⁴

1658 után nem ismerek dokumentumot a Zrínyi–Rákóczi kapcsolat alakulásáról. II. Rákóczi György lengyelországi kudarcát mindketten csalódva vehették tudomásul. Az indulatok bírálóba átszapo Zrínyi a király-jelöltjét veszítette el, a rokon Rákóczi Lászlót diplomáciai kudarc érte. A sebek lassan hegedtek, s amikor Várad védői 1660. augusztus 21-én megadták magukat a török túlerőnek, újra felszakadhattak. Zrínyi már Ruchich Jánoshoz írt 1658. augusztus 24-i levelében konstataulta Erdély összeomlását, s amint ezt ugyancsak Hausner Gábor figyelte meg, visszautasít egy pletykát vagy vádat: „Nevet-séges, hogy én a váradi kapitányságra törekedném”.³⁵ Egy ilyen híresztelésről Rákóczi Lászlónak értesülnie kellett, miként Zrínyi is tudhatott arról: az erdélyi Rákóczi–Kemény párt Rákóczi Lászlót szemelte ki mint lehetséges fejedelmet, és szőtték már a Kemény János özvegyével, a Lónyai Annával tervezett házasságának a hálóját is.³⁶ Ha Rákóczi László pár nappal a tervezett kézfogó előtt sikeresen viszi véghez a vakmerő vállalkozást, páratlan nászajándékkal, Várad visszaszerzésével tiszteleghetett volna mátkája és erdélyi hívei előtt.

Erdélyért mindenesetre mindketten megtették, amit megtehettek. Az *Áfium* írásakor már Zrínyi is a friss megrendülés pátoszával adózott Várad elestének és Rákóczi tragikus eltiprásának. Rákóczi László pedig vére hullásával igyekezett lemosni a „koronánknak egy legszebbik boglárán”: az Erdélyen esett váradi gyalázatot.

Mezei Márta

KÉRDŐJELEK A KÖLCSEYNEK TULAJDONÍTOTT „KRITIKA ÉS ANTIKRITIKA” KÖRÜL

Kölcsey nevezetes Berzsényi-kritikája körül akkor támadt nyilvános vita, amikor a költő átdolgozott válasza nyolc év múlva, 1825-ben megjelent a *Tudományos Gyűjtemény*-ben. Az antirecenzióra reagál az *Élet és Literatura* többféle módon: részleteket közölnek az első antirecenzióból, a szakirodalom úgy tartotta, hogy ezek a költő durva lejárátását célozták; cikkek jelennek meg az első és a második antirecenzió egyes állításairól, részleteiről; kiadnak továbbá egy meglehetősen különös vita-írást Kölcsey Körner-tanulmányának jegyzeteként, ez később Kölcsey művei között jelent meg *Kritika és antikritika* címen. Újraolvasva e polémia, a keletkezésükről, fogadtatásukról szóló híradásokat, kérdések merülnek fel az *Élet és Literatura* Berzsényi ellenes szövegközlései s főként a jegyzetben hozott cikk szerzősége körül.

Közismert, hogy Berzsényi első, „hagymázos” válaszát a *Tudományos Gyűjtemény* nem közölte, s később hiába kérte vissza; ellenben az *Élet és Literatura* részleteket közölt belőle 1826-tól. A lap, a szerkesztői célkitűzések ismeretében azonban korántsem egyértelmű, hogy azok rosszindulatú, Berzsényi nézeteit kipellengérező közlések voltak. A szerkesztők egyik legfőbb célja a kritikára nevelés volt: „Az olvasó tanuljon meg önállóan gondolkodni, ítélni, választani, minősíteni, szokja meg a kritika atmoszféráját, sajátítsa el a műbírálat válfajait, módszereit, hangnemeit” — írja terveikről Fenyő István.¹ E célt kü-

³⁴ Idézi KLANICZAY T., 1964. 559.

³⁵ Zrínyi M., 250. levél.

³⁶ Vö. HORN I., I. m. 84–85.

¹ FENYŐ István, *Egy különös és különleges folyóirat: az Élet és Literatura*. In *Élet és Literatura — Múzeum 1826–1833. Repertórium*. Összeállította: FRIEDRICH Ildikó. Bp., 1991. 9.

lönféle módokon próbálják elérni: mint Kölcsey írta, saját írásaikról, a lapról is közölnek vitázó, bíráló eszmefuttatásokat: „Kritika lévén a cél, nem szükséges vala e azoknak, kik másokról ítéleteket mondogatnak, a magokról mondott ítéleteket is előmutatni? s ítélet nem lehet e szintűgy jó, mint rossz?”² Jó és rossz közötti választást pedig az olvasóra akarják bízni, maguk tartózkodnak az ítélezkéstől — mint ezt a lap Montesquieu-től vett mottója hirdeti: „Nem mondani el mindent; s amit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az olvasó gondolkodásra ébresszessék.” Kiadnak továbbá általuk vitathatónak tartott írásokat is, ha azok egy-egy nézet tisztázását szolgálják: „Az Élet és Literatura Redactiója nem tartá ártalmasnak némelykor olly dolgozásoknak is adni helyet, mellyek Egészben vagy Részenként hibás, a’vagy nem elég tisztán kifejtett principiumokon épültek: azon esetben tudniillik, ha illyenek megczáfólása s’ tisztább kifejtése által a’ felvett cél’ előadása segítettik.” (*Élet és Literatura* 1827. 2. k. 252.) Az egyes cikkeken kívül főként ezt a többletdalú tájékoztatást szolgálták a lapban a jegyzetek, amelyek rendszerint másoktól származó, vitakozó, kiegészítő véleményeket közöltek. A lap első kötetében több ilyen jegyzet van a szerzők nevének feltüntetésével: Báróczy Sándortól (10–11), Majláth Jánostól (58), Teleki Józseftől (234), Beckertől (264), Dessewffy Józseftől (306); egy „A redactio” aláírással (303); egy szintén szerkesztői megjegyzés aláírás nélkül arról, hogy Kazinczy vitáit közlés előtt mindig megküldte az érdekelteknek (282); egy Szemere cikke alatt név nélkül, az saját írása (267–268); s ugyancsak név nélkül a Berzsenyire vonatkozó, később Kölcseynek tulajdonított jegyzet (174–183).

A Berzsenyitől átvett írások alatt mindenütt olvasható neve. Az egyik szintén jegyzet, s a Körner-tanulmány elején található. Kölcsey itt a kritika hiábavalóságáról értekezik s felteszi a szónoki kérdést: „Azt akarod, hogy ismét recenseáljak?” — e mondathoz kapcsolódik a jegyzet (171–172), amely nem más, mint az első antirecenzió eleje. Berzsenyi itt azt fejtegeti, hogy a kritika „szükséges gonosz”, hogy „tudós balgatagságoknak, hiúságoknak, pártoskodásoknak, sanda ítéleteknek elven tükrei”, s hogy „ezáltal a legszebb lelküket az írástól elidegenítik.” Kétségtelen, hogy e jegyzet a kritika szélsőséges megítélését mutatja, de azt is kimondja, hogy „szükséges”, s ezzel együtt igazolja, illusztrálja Kölcsey tépelődését — a közlés célja ez.

Az első szám még egy részletet hoz az első antirecenzióból, ez nem jegyzet, hanem vitacikk. Előbb Kölcsey polemikus írása olvasható (233–242) az időmértékes-rímes formák, főként a jambus és a trocheus használhatóságáról, szépségéről, majd rátér Berzsenyi nézetei vitatására. Kölcsey itt a *Tudományos Gyűjteményben* (1826. IV. 85–99.) megjelent *A versformákról* c. tanulmányt említi, s azt fejtegeti, hogy Berzsenyi elutasító nézete szembenáll az „egész pallérozott Európával”; megkérdőjelezi, hogy a Berzsenyi elvei szerinti közepszerűség alkalmazható-e a versformákra; nevetségesnek tartja, hogy a rímes-időmértékes formát a festett szoborhoz hasonlítja, s hogy nem tesz különbséget a rímes hexameter és a modern formák között. Ez után hozzák Berzsenyi írását (243–247), amely azonban nem a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent tanulmányból való, hanem az első antirecenzióból, méghozzá átszerkesztett formában, több részletből állították össze a közlés célja szerint. E cél pedig elsősorban az, hogy bemutassák, miszerint Berzsenyi azért idegenkedik e formától, mert benne az idegen minta kritikátlan átvételét látja. A szerkesztők eljárása persze vitatható, különösen az átszerkesztés, még ha gondolatjellel, három ponttal utalnak is a részlet-közlésekre. Egy azonban bizonyos: a szövegből mindenütt kihagyták a közvetlen polémiára utaló mondatokat, Kölcsey nézete csak egyszer szerepel benne. A közlés célja a Berzsenyi-vélemény és indítékának bemutatása volt, s nem a kipellengérezés.

Az első szám utolsó cikkében is Berzsenyivel vitáznak (311–312). Itt egyik állítására utalnak, amelyet a róla írott jegyzetből idéznek: „Göthét a’ Németek Poetának nem ismerik” — ehhez csatolnak egy cikkrészletet a hallei és lipcsei *Literatur Zeitung* 1807. évfolyamából, amely Goethe nagyságáról szól. Vitatható, hogy a mondatot nem Berzsenyitől idézik, ám ez a mód arra utal, hogy nem a költőt akarták leminősíteni, hanem

²KÖLCSEY Ferenc *összes művei*. I–III. Kiad.: SZAUDER Józsefné és SZAUDER József. Bp., 1960. III. 336–337. A továbbiakban: KFÖM.

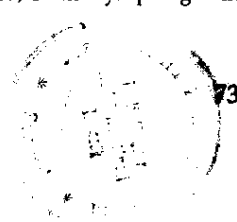
elsősorban a maguk nézetét (Goethe nagyságát, elismertségét) kívánták igazolni, alátámasztani. Megjegyzendő még, hogy Berzsenyi e mondata nem az első, hanem a második antirecenzióból való („A német recenziók szerint Goethe a poétai nevet nem érdemlette”), tehát megjelent cikkekre utalnak. S az összképhez mindenképpen hozzátartozik még, hogy a Berzsenyivel vitatkozó közlések mellett hoznak az első számban Berzsenyit dicsérő írást is. Ilyen az említett Majláth-jegyzet, mely a *Nemzeti hagyományok* azon részletéhez kapcsolódik, ahol Kölcsey Ányost, mint a kor egyetlen nemzeti költőjét méltatja — a jegyzet mintegy kiegészíti ezt: „Berzsenyi Dániel, minden kétségen túl, legelső a Magyar költők közt, mivel egészen magyar.³ Lángolóbb valamit, mint az ő Ódái, gondolnunk sem lehet...” (58).

Az első antirecenzióból még egy rövid részletet adtak ki az *Élet és Literaturá* 2. számában, 1827-ben. A lap e részében öt Szemere-szonettet közölnek, majd ezekről, illetve a szonettekről írott véleményeket Kazinczytól, Kölcseytől, Horvát Istvántól, Vitkovicsától (262–281). Kölcsey arról értekezik, hogy a szonett nagy mesterségbeli tudást igényel s csak a legnagyobb költőknek való, félt azonban, hogy mint pusztá mesterkedés divattá válik. Kazinczy és Szemere szonettjeit dicséri, mint írja, azok „az olasz nyelv lágyaságáig” érnek — ehhez csatolják a Berzsenyitől átvett véleményét a jegyzetben. Berzsenyi itt arról elmélkedik, hogy a magyar a lány olasz és a nehéz német között középen áll, „férfiasabb az olasznál, tüzeesebb a németnél”, s óhajtja, hogy „az olasz poézis lágy finomsága” „távol legyen a magyar poézistól.” Itt tehát a szerző és szerkesztő Kölcsey nézetével ellentétes állítás kap teret, amelyben semmi dehonesztáló nincs, inkább a szerkesztői elveknek megfelelő, többoldalú vélemény megszólaltatását kell látnunk benne. Az *Élet és Literaturából* Múzariónná lett folyóirat 4. kötetében is olvasható egy Berzsenyitől átvett írás. Kazinczy *Az én boldogítóm* és Kölcsey *A jegyváltó* c. szonettjeit közlik (42–43); utána olvasható Szemerétől a két vers rövid, értékelő összehasonlítása, s ezután következik Berzsenyitől a Kölcsey-vers elmarasztaló elemzése (43–53). E részlet azonban nem az első, hanem a második, megjelent antirecenzióból való, s ott inkább visszatetsző, mint e helyen. Ott ugyanis Berzsenyi erősen vitatható módon a kritikus Kölcsey következetlenségeit akarta illusztrálni a költő Kölcsey hibáival; itt azonban, kivéve az eredeti szövegkörnyezetből csak mint egy, a Szemere véleményével szembesülő elemzés hat. Mint ilyen, nem szégyeníti meg íróját, csupán eltérő felfogást szembesít s a szerkesztői elveknek megfelelően az olvasóra bízta az ítékezést.

Az átvételeket összegezve elmondható, hogy azok elsősorban a szerkesztői koncepciót érvényesítették. Az első antirecenzióból három részletet közöltek. Kétségtelen, hogy ezek és a másodikból átvett részletek többnyire a vitatott, a „nem elég tisztán kifejtett principumokon” épült nézeteket illusztrálják, de mint ilyenek is segítik a „tisztább kifejtést”, a többoldalú tájékozódást — ez volt fontos a szerkesztőknek, nem a költő lejárata, amelyet különben egyik közlemény sem igazol maradéktalanul. Berzsenyi nézeteiről a legkedvezőtlenebb képet a verstani elveit illusztráló átvétel adja; itt vitatható leginkább a szerkesztők eljárása: az is, hogy nem a megjelent tanulmányból, hanem a kiadatlan írásból vették az illusztrációt, s méginkább az, hogy átszerkesztették, noha evvel tompították élet, személyeskedő hangját. Joggal felróható az is, hogy a szerkesztők egyik esetben sem kérték a közléshez Berzsenyi hozzájárulását. Ezt azonban másokkal sem tették meg — az érintettek vitatták is eljárásukat. Legélesebben Kazinczy, ő egyenesen „gazságnak” nevezi, hogy az Iliász-fordításról írott leveleit megkérdésezése nélkül kinyomtatták,⁴ tiltakozik Ferenczy Lajos is, mert tudta nélkül jelentették meg versét, noha maga korántsem tartotta kidolgozottnak, le is írja javításait. A szerkesztők elveibe beleért, hogy ezt a bíráló, kiegészítő írást is közölték az első számban (404–413). Belefért az is, hogy Kölcsey programja szerint a lapjukról írott kritikákat kiadják. „Házi rosta” c. rovatukban olvashatók Fáy

³E nézetet Toldy vitatta a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. X. kötetében. Itt azt fejtegeti, hogy az „egészen magyar” más költőre is alkalmazható, s önmagában nem értékmérő; Berzsenyit pedig nem kell túldicsérni, mert nem szorul rá. 107.

⁴*KazLev.*, XX. 108, 134–135, 135–136, 254–255.

András jegyzetei (*Múzárion* 4. 1829. 1–8, 74–86) — 6 a kritikusí önteltséget, stílust bírálja, vitatkozik Csokonai megítéléséről; Szontagh Gusztáv (89–94) az „Anthológiai Szabadságot” dicséri, azt, hogy átvettek máshonnan is írásokat, s így teljesebb képet tudtak adni egy-egy kérdésről — e gyakorlatba illettek a Berzsenyi-írárok is. Több problémát vet fel a Körner-tanulmányhoz csatolt Berzsenyivel vitázó, hosszabb jegyzet.

Kölcsey 1823-ban Szemerétől értesült arról, hogy Berzsenyit mennyire megrendítette kritikája, tőle tudott az első antirecenzióról. Válaszlevelében ekkor azt fejtegeti, hogy a költő megbántottsága „hipochondriából” fakad s a „genie praetendált sérthetetlensége ideáljában fekszik”, s kitűnik az is, hogy maga kész a válaszra: „szeretném, ha hipochondriás recenzióját mással váltaná fel. Így talán Berzsenyinek minden tanulgatása mellett is (ha nagyon nem hízelkedem magamnak) mégis némely jó tanácsokat adhatnék feleletben.” A költő írását ugyan nem ismeri, de fenntartásai így is erősek: „nagy örömem lenne, ha Berzsenyi igazán tanult volna, s azt amit különben elmúlasztott, bosszúság miatt tenné meg.”⁵ Érezhetően most is kételyei vannak, hogy Berzsenyi „igazán” tanult-e, s az is kiderül, hogy válaszában korántsem az egyenrangúak vitájára, hanem tanácsokat osztó oktatásra készül. Sőt, talán fenyegetőre is. „Jaj annak, aki antikritikát mer írni erre vagy a jövőendő recenziókra” — írta 1815-ben Csokonai-bírálatá kapcsán,⁶ s bizvást elmondható, hogy fölnyének tudata a „tanulगतó” költővel szemben legalább annyira „praetendált”, mint Berzsenyi érzékenysége. Amikor 1825-ben megjelenik az átdolgozott antirecenzió, Szemere megalapozottan sürgeti válaszádra barátját: „Eddig olvastad Berzsenyinek Antikritikáját. Az rettenetes! Ugyan, édes Ferim, ne hagyd feleletlenül. Én a te hyper-antikritikádnak szívesen adnék helyet „Észrevételeim” között. Rajta tehát!”⁷ A válaszcikk beharangozását már némi mesterséges homályba burkolják.

Toldy Kölcsey indulatáról, elszántságáról tud. Egy Kisfaludy Károlynál összegyűlt körben állítólag azt mondta, hogy „ha Berzsenyi azt a recenziót 8 év alatt sem felejtette el [1817–25], de az én feleletem kétszer nyolczig sem fogja elfelejteni.” Szemere pedig némi titkolózással vagy áltitkolózással máris ismertet egy választ. „Felolvasta pedig Sz[emere] azt a levelet melly az első kötetben ugyan B[erzsenyi] ellen van. De egy Anonymus neve alatt lesz, s Sz[emere] semmit nem titkolt előttünk, csak ezt, de világos, hogy K[ölcsey] maga írta, Pozsonyból van datálva, májusból ni fallor.”⁸ Toldy híradása felvet néhány kérdést. Ha Kölcsey kivehetően ekkor csak ígért egy kemény választ, Szemere pedig máris felolvasott egy „levelet”, azonos-e a kettő? Vagy csak leplező manőverről van szó? De ha Kölcsey a szerző, aki mint láttuk, eleve kész volt a válaszádra, s aki most is, máskor is vállalta nézetét, miért a leplezgető taktika? Toldy levelet emleget, s ez ismét homályos utalás. Lehetséges, hogy a „levél” csak lapot jelent itt, ha azonban a datálás emlegetése miatt is szó szerint értjük, akkor talán a Körner-tanulmányra vonatkozhat, ezt írta ugyan is Kölcsey fiktív és laza levélformában. Vagy egy másik, azaz harmadik írásról van szó? Az „anonymus” cikk ugyanis nem levél s dátum sincs rajta — igaz, Toldy ezt fenntartással közli: ni fallor (ha nem tévedek). Nem igazít el, ha feltesszük, hogy esetleg azt a részt olvasták fel a Körner-tanulmányból, ahol Kölcsey Berzsenyit példaként idézi arra, hogy mennyire nem értik a kritikákat. Ez esetben nem állítható, hogy az írás névtelen, hiszen a tanulmány alatt „Cselkövy” neve olvasható. Problematisz a Berzsenyi elleni cikk tördelése is.

Kölcsey a Körner-tanulmányban épp azt fejtegeti, hogy őt a támadások, értetlenség nem tántorítják el a kritikától, a tollcsatától, ha hallgat, annak más oka van. Így hangzik a megjegyzetelt mondat: „S ha én a’ Csokonai Championjait ’s Berzsenyit felelet nélkül hagytam, az onnan történt, mert olyan Literátor ellen ki a Bürger’ nadrágvarróját poetának lenni gondolja, ’s olyan Költő ellen ki a’ maga verseinek szépsége mellett esküdözik

⁵ KFÖM., III. 277–278.

⁶ KFÖM., III. 180.

⁷ Szemere Pál munkái. Szerkeszti: SZVORÉNYI József. Bp., 1890. I–III. III. 223.

⁸ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: OLTVÁNYI Ambrus Bp., 1969. 317. A továbbiakban: Bajza–Toldy levelezés.

nincsen fegyverem." A Csokonai-vitát most figyelmen kívül hagyva az a meglepő, hogy Kölcsey itt, előbbi nyilatkozataival ellentétben elhárítja, mintegy magához méltatlannak tartja, hogy feleljen, hogy vitába bocsátkozzék. Nem jelent ez kevesebbet tehát, mint hogy Kölcsey nem ért egyet előbbi, vitára kész állásfoglalásával vagy legalábbis azt, hogy a szerző Kölcsey nem ért egyet a szerkesztő Kölcseyvel, aki mégiscsak közli a Berzsenyivel polemizáló írást. Ez a „meghasonlás”, eltávolítás magában a cikkben is észlelhető.

Először a Körner-tanulmánnyal egyetértve a kritika hatástalanságáról ír a névtelen szerző, majd arról, hogy milyen vadak érték Berzsenyit Kölcsey kritikájában, s hogy ő mit tart kifogásolhatónak ebben. Fenntartásait kívülállóként fogalmazza meg, ilyen fordulatokkal: „Mi szükség volt azt Kölcseynek kitrombitálni...” „Semmiért sem haragudtam úgy, mint Kölcseynek azon kitételeért...” „Kölcsey itt azt a hibát tévé...” „mennyire bosszankodtam, midőn Kölcsey...” Persze ha sorra vesszük állításait, másként fest ez az elhatárolódás. A középponti gondolat a kritika céltalanságáról, láttuk, megegyezik a megjegyzetelt tanulmány egyik alapgondolatával s voltaképpen ennek illusztrálása az összes „kifogás”. Kiderül ugyanis, hogy a névtelen azért „haragudott”, „bosszankodott” Kölcsey bírálatán, mert az Berzsenyit a „rossz esztétizáló alacsonyására szállította le”; mert ahelyett, hogy belátta volna „üres expressiói” hibáit, inkább azok magyarázatására készítette; mert féltudóskodásra vitte, s mint ilyen félremagyarázza, rosszul értelmezi a poétai nyelvről, a vegyületről, az ízlés szerepéről alakított nézeteket, forma-felfogása felületes és elfogadhatatlan, rosszul érvel a poétai szűkkörűség és kimerülés problémáiban. Ez utóbbit különben a cikk szerint azért volt fölösleges „kitrombitálni” Kölcseynek, mert a hanyatlást úgyis látja mindenki. A harmadik személyben közölt elhatárolódás ilyenformán az egyetértést jelentő retorikai fogás. A harmadik személyűséghez még azt is hozzátelhetjük, hogy Kölcseytől nem volt idegen alanya ilyenféle jelölése, az *Országgyűlési napló* több helyén mint Kölcsey, K...y, a *szatmári követ* szerepel, de ott egy dokumentatív műfajban, avval a szándékkal, hogy az eseményeket, a szereplőket kellő objektivitással mutassa be. Itt azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon mi szükség volt e retorikai elhatárolódásra? Miért kellett ez annak a Kölcseynek, aki kész volt a vitára, aki mindig vállalta minden véleményét, aki tudása, igaza fölényében öntudatosan most is azt gondolja, hogy, mint írja, a „valót” ő képviseli? Miért hát a talán mindenkit jelző fikatív harmadik személy? Nyomatékosításul? Mikor amúgy is meg van győződve álláspontja helyességéről? Mi szükség az olyanféle távoltartó fordulatokra, hogy „haragban vagyok mind a kritikus, mind az antikritikus ellen”? S mire jó *A jegyváltó* elemzésére utaló furcsa befejezés? Így szól: „Fog-e Kölcsey az eltiport dalocska mellett Berzsenyinek példájaként antikritikázni... Ők lássák, mit csinálnak egymással!” A kérdés annál is inkább értelmetlen, mert Kölcsey a megjegyzetelt mondatban épp az írta, hogy megveti a maga alkotásait dicsőítő költőt. *A jegyváltó* elemzését, dicséretét különben, mint már láttuk, Szemere írta meg a *Múzárion* negyedik számában.

S nem túlságosan harsányak-e a fordulatok, melyekben Kölcsey szélsőséges retorikával jelzi, hogy nem ért egyet önmagával, miközben nagyonis egyetért, s fenntartásait nagyon élesen, lekezelő fordulatokban közli az egész írás: Berzsenyi „szánakozásra méltó magyarázkodásokra ereszkedik”, „magát a fejletlen etimológusok porába vegyíti”, „mindaz, amit beszél, alaptalan”, „megmosolyogtatja magát”, „nevetséges szofizmákra”, „nevetséges gondolatra” vezetnek szavai. Kölcsey filozófiai, esztétikai elmélyültséggel írott bírálaiban legfeljebb egy-egy kitételben engedett meg magának indulatot (ilyen a Berzsenyi-kritika befejezése), állandó hangnemenként korántsem volt jellemző rá. S még kevésbé a módszer, a cikk felépítése. Rohonyi Zoltán is megállapította, hogy nem veszi sorba „Berzsenyi védekezésének valamennyi „hadállását”, ehelyett perspektivikus képet nyújt a vitában kibontott elvek és megnyilatkozó *magatartás* közegéről és értékéről.”⁹ Kölcsey azonban kivételesen módszeres gondolkodó, tanulmányai, kritikái felépítésére nagyon is kényesen ügyelő alkotó volt. „Gyűlölöm a schlendiánt mindenben, tehát a kritikában is”

⁹ ROHONYI Zoltán, *Adalékok a kritika élettanához. Kölcsey és Berzsenyi vitája*. In *Irodalomtudományi és stílusztikai tanulmányok*. Szerkesztette: LÁNG Gusztáv és SZABÓ Zoltán. Bukarest, 1981. 32.

— írta épp a Körner-tanulmányban. A cikk felépítése, a túlságosan sokszor ismételt költői sértődöttség, a kifogások szinte ötletszerű sorakoztatása a bekezdésekben, nem a gond-
dal szerkesztő Kölcsyre jellemző. Van más problematikus sajátosság is. Igen feltűnő a
Csokonai-kritika fogadtatásáról frott elítélő kitétel ismétlése a Körner-tanulmány szöve-
gében és a Berzsenyiről szóló jegyzetben. Idéznünk kell még egyszer az előbbi: „olylan
Literátor ellen, ki a Bürger' nadrágvarróját poetának lenni gondolja...”; a következő
lapon, a jegyzetben azt olvassuk: „nem ekkor tanította e bizonyos kéretlen Védelmező,
hogy a' művészség' tárgyairól az avatatlanok is ítélnének? Nem ekkor számláltatott e a
Bürger részeges nadrágvarrója a német Literatura bajnokai közé?” a nagyon egyedi pél-
da indulatos felidézése, az azonos fordulat azonos szerzőre vall. Azaz vallana, ha nem
kellene ismét rákérdeznünk, hogy a „schlendriánt” olyannyira gyűlölő, olyannyira igé-
nyesen fogalmazó szerző megengedhetőnek tartotta-e két lapon belül az ilyen szembetű-
nő fordulat ismétlését? Szerzősége mellett szól vagy éppen ellene? Vagy gondoljuk azt,
hogy Kölcsy elragadta az indulat, amely sajnálatosan érződik az egész névtelen cikken,
s amelynek lekezelő, bántó kitételeit csak az „Anonymus” álarcában vállalta?

A szabadjára engedett indulat, a túlságosan erős retorikai és stílusbeli fordulatok, a
cikk szerkezetének lazasága mellett feltűnő az érvelés túlságosan sommás volta: Berzse-
nyi érveit inkább lekezelően minősíti, mint elemzi. Berzsenyi azt írta, hogy az ízlés a
poétaság legfőbb vezére; a vitázó nem a 18. században sokat idézett, a nyelvújítás har-
caiban sokat vitatott ízlés-elv szerepéről, problematikus voltáról értekezik, helyette azt a
választ olvassuk, hogy „egészen ki nem fejlett ízléssel” is lehet valaki költő, erre „ő maga
magának bizonyosságul szolgálhat”. Berzsenyi avval védte *A remete* összetett műfaját, hogy
a „görögöknek nem volt egyéb lírikumok az ódán kívül”; erre nem fejtegetés, cáfolat kö-
vetkezik a görög műfajok különféleségéről, hanem lekezelő minősítés, hogy e vélekedés
„hiba”, „nem nagy régiség-tudomány. Ha ő valaha csak Pindarusnak töredékein végig
tekintett vala, nem mondotta volna ezt.” Amit a hellén költői nyelvről mond, az „alap-
talan”, s idézi is a „nevetséges gondolatot”, mely szerint a helléneknek „különös poétai
nyelvök” volt. Berzsenyi itt valóban tévedett, mégpedig azért, mert félreértette forrását,
Bouterwecket, aki csupán a színjátékok nyelvének különbözőségéről írt.¹⁰ A Berzsenyi-
ellenes cikk szerzője azonban nem ezt mutatja ki, inkább tudását azaz tudatlanságát minő-
síti: „Berzsenyi előtt a görög nyelv ismeretlen föld”, „tévelygésben él”. A névtelen szerző
legrészletesebben kifejtve a forma szerepéről írottakra reagál, mondván, hogy Berzsenyi
„még a külső formának a belsőre folyását sem akarja látni.” Ez azonban nem helytálló
vád, hiszen Berzsenyi azt fejtette, hogy a „belső modulatio” a legfontosabb, a forma
ezt „kiszolgálja”, követi, s azt írja, hogy a modern költészet rangja nem a formából, ha-
nem műveltsége általános emelkedettségéből ítélné meg. A vitacikk nagyon sommás
véleményéből pedig az olvasható ki, hogy a „tibulli” és a „horáci” mérték karakterét ma-
ga a költői mű adja meg — azaz a „külső” és a „belső” forma együtt, kölcsönhatásukról
tehát voltaképpen hasonlóan vélekednek. Ez is egyike azon vitakérdéseknek, amelyben
véleményük, mint Csetri Lajos írta, nem állt oly nagyon távol egymástól.¹¹

Kölcsy, mint a Körner-tanulmányban olvasható, minden szekpszise, leverő tapaszt-
talata mellett is vallja, hogy a bírálatok, a tolcsaták szükségesegek és hasznosak. Szeme-
rével közösen kialakított szerkesztői elvei is ezt demonstrálják; így az első számban a
Berzsenyi-polémia minden irata; ezt igazolják a tanulmányokhoz közölt, másoktól szár-
mazó jegyzetek; ezt a nagy port felvert Iliász-per dokumentumai; s erről szól egy összeg-
ző írás, Szemere tanulmánya, a kiadók rossz szokása szerint cím és név nélkül (275–282),
később Szemere művei között jelent meg *A tudományos perekről s a tollharcokról* címen. Sze-
mere a polémiák, az önvédelem jogosságáról, szükségességéről, hasznáról, árnyoldalairól
sorakoztat eszmefuttatásokat, formájában is vállalva a töredékességet: az egyes bekez-

¹⁰ „Amit Kölcsy tudatlanságnak vélt, az legfeljebb félreértés volt” — írja MERÉNYI Oszkár. In *Berzsenyi Dániel prózai munkái*. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: MERÉNYI Oszkár. Kaposvár, 1941. 279.; közli a félreértett Bouterweck-szöveget is.

¹¹ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi tanulmányok*. Bp., 1986. 352.

dések mindig gondolatjellel végződnek, az újak három ponttal kezdődnek — amolyan tűnődés tehát a kritikáról és főként az antikritikáról. Vannak esetek. írja a szerző, amikor jobb hallgatni, mint felelni a támadásra, máskor azonban ha a „Köz-ügyre nézve” hasznos polémia lehetősége merül fel, szükséges az érveket kifejtetni, ha kell, élesen is, „de mindig igazságosan irigység és idegenség nélkül, és egyebet soha nem tekintvén, mint a’ Literatura javát.” Tanulságosabb ugyanis szerinte, hogy az írók mondják meg egymásról véleményeiket. „tanításait”, mintha állandóan kímélik egymást. Kritika és antikritika különben „szükségesen következnek az emberi természetből”, mert ha az emberi gyarlóság törvénye szerint mindenki botolhat, tévedhet a szerző és a kritikus is, ennek megvilágítása pedig mindkét esetben hasznos. A végső következtetés is az, hogy a „tudományos perek” haszna „képzelhetetlen”, ilyenek hozták el szerinte a „német Literatura arany korát is.” A különböző kritikai magatartásra példákat is hoz: az eltérő nézeteket becsülő toleranciára Horvát István és Vitkovics nevét említi; „a’ Szépnek ’s Jónak és igaznak igen mély, igen forró érzése” hatja át szerinte Kazinczy és Kölcsey kritikai írásait; a szélsőségesen elutasító magatartásra kivehetően Berzsenyi a minta, valószínű ő az, aki „saját Recensensétől minden tudományt, igazságot, józan eszt ’s hazafiúi szívet meg fog tagadni”; s talán őt idézi a befejezés, írásjel szerinti citátuma is: „Recensenes, te rosszul ítéltél; mert íme, én egy vagyok azon Jelesek közül, kiket bámulni kell!”

A töredékes gondolatok összhangban vannak Kölcsey nézeteivel. Ő — mint a Körner-tanulmányban olvassuk — szintén hitt abban, hogy a tollcsaták „nem szűnnek meg tanulságosak lenni”; mindketten arról írnak, hogy a legfontosabb bennük a „való” (igazság) és az ügy szolgálata. Szemere ezt így írja: a kritikus „tiszte csak az, hogy a’ helyest és helytelent, az igazat és nem igazat, a’ szépet és rútát kimutassa.” E célszerűség és érték kijelölésében kivehetőleg Szemere is herderiánus alapon áll, miként Kölcsey. Az *Élet és Literatura* első számában közölt *Nemzeti hagyományok* a fejlődés ellentmondásait, az ellentétek harcának előre vivő hatását vallja; a Körner-tanulmányban pedig arról értekezik, hogy a kritikákban és a vitákban felszínre kerülő ellentétekben az a legfontosabb, hogy milyen „relációban” állnak a „Literatúra egészével, saját korával, a’ nyelv állapotával, az olvasó közönség” ízlésével és isméréteivel”, miként teljesíti a harc az ügy szolgálatát. Szemere is az ellentétek kibontakoztató teremtő hasznát sorakoztatja a töredéknek jelzett bekezdésekben úgy, hogy elméleti megfontolásait inkább összegzi, mint fejtegeti. Írása sommás megállapításai, az inkább felsoroló, mint következtető szerkesztésmód, az elvi részletek kifejtetlensége a Berzsenyi-ellenes jegyzetre emlékeztet.

Ennyi homály, kérdőjel, szerkesztési és stiláris probléma említése után talán jelezhető némi feltevés. Nem lehet-e, hogy a Berzsenyivel vitázni kész Kölcsey látva a megjelent antikritika sértett és sértő irányát, komoly válaszra már nem érzett kedvet? Ám mivel igazolva látta eddigi összes fenntartásait a költővel szemben, s mivel károsnak tartotta magatartását, valamilyen feleletet akkor is jogosnak érzett, ha maga azt nyíltan nem vállalta? Szerkesztőtárs, barátja is a válaszadást sürgette, s noha korábban maga írt vitacikket Kölcsey kritikájáról, a költő válaszána sértő, őt is sértő, káros irányát látva, most teljesen barátja véleménye mellé állt. Mivel lapjuk szerkesztői koncepciója, gyakorlata az volt, hogy teret adtak kritikus, akár szélsőségesen ellentétes nézeteknek is, s mivel náluk a jegyzetek épp ezt a célt szolgálták, a Berzsenyinek adandó válaszra is mindketten ezt a formát tartották a legcélszerűbbnek. S nem lehet-e, hogy a cikket, épp Kölcsey idézett fenntartásai miatt ketten írták, s mint ilyen, névtelen, szerkesztőségi cikk lett? Talán így magyarázható a beharangozását körülvevő homály a szerző körül; így vállalhették a nagyonyi harsány retorikát a cikkben. Írtak ők együtt polémiákat: 1815-ben a híres, gunyoros vitairatot (*Felelet a Mondolatra*); van rá példa e korban is: Toldy számol be Kazinczynek arról, hogy a *Minerva* harmadik kötetéről ketten írtak bíráló cikket a *Tudományos Gyűjtemény* számára.¹² S nem lehet-e, hogy az összeállítás elsősorban Szemere munkája? Ez magyarázná a nem Kölcseyre valló laza szerkesztésmódot, a túlságosan sommás, nem egyszer becsmérő kioktatásokat. Még eljátszhatunk avval is, hogy a har-

¹² *KazLev.*, XX. 138, 584.

madik személyűséget is jobban megérteti ez a feltevés, hiszen annak idején Szemere valóban „bosszankodott” a Kőlcsey-kritika némely kitételén. S az is bizonyos, hogy a jegyzet végén olvasható talányos kérdésre Szemere „felelt”: ő írta meg *A jegyváltóról* az elismerő véleményt. Sajnos, nem tudni pontosan, hogy Kőlcsey a szám végleges összeállításakor Pesten volt-e, de talán úgy történhetett, hogy Szemere leírta, megmutatta vagy megküldte neki a szöveget, Kőlcsey átnézte, beleírt, javított. Talán az ő szövege a cikkben az ember és a művész megítéléséről, a zseniről írott kifejtettebb, elméleti igényű rész. Talán így magyarázható a Körner-tanulmányból átvett idézet is: a névtelen harmadik személy mögé rejtőző szerkesztőség megtehetette ezt. A megjelent vitacikk mindenesetre nem igazolja maradéktalanul Kőlcsey szerzőségét, láttuk, ott, a Körner-tanulmány szövegében maga is elhatárolja magát a polémiaától; életében neve alatt nem is jelent meg.¹³ Igazolja ellenben az *Élet és Literatura* szerkesztői elveit, illusztrálja a szerkesztők egyetértésben vállalt nézeteit a kritika, a viták hasznáról, a kritikai befogadás káros változatáról, s így Berzsenyiről. A Berzsenyi ellenes jegyzet ugyan a Kőlcsey-kritika vádjait ismétli (a tanulatlanságot, a helyenkénti ürességet, a kiírtságot, a műfaji kevertség hibásnak tartott tételét), e gondolatok átvételéhez azonban elegendő volt a szerkesztői helyeslés, állásfoglalás — nem is szólva arról, hogy a nevezetes recenzióról annak idején bírálatot író Szemere az érveket éppoly jól ismerte, mint a szerző.

A Kőlcsey-írásokkal való egyezés, sőt, a lényeges gondolatok ismétlése viszont alapja lehetett annak, hogy Szemere nem akarta magának tulajdonítani, s Kőlcsey műveként adta ki az 1844-es kiadás V. kötetében, címet is írva föléje.¹⁴ Itt is „konceptiózusan” közli, egy hozzá írott levél részlete után, amelyben Kőlcsey a bírálatok kedvezőtlen fogadtatásáról ír; ez után a Berzsenyi-ellenes *Kritika és antikritika* mintegy igazolja, illusztrálja a tételt. A szöveg névtelen közlése a lapban, tördelése Kőlcsey tanulmánya alatt végül is megengedi, hogy őt tartsák szerzőnek. Megengedi, de nem egészen igazolja. A kételyeket a cikk fogadtatása, a kortársak véleménye is táplálja, dokumentumaiból ugyanis korántsem egyértelmű, hogy a cikk szerzője Kőlcsey volt.

Az első híradás Toldytól való. Ő, noha a cikk beharangozásakor Kőlcsey szerzőségére gondolt, 1826 júliusában azt írja Bajának, hogy az *Élet és Literatura* első számában „Berzsenyivel veszkezik valaki”¹⁵ — később pontosabb híradást is olvashatunk tőle. Kazinczy is gyorsan és érthető haraggal reagál a számra. Azt fejtegeti Toldynak, hogy a „veszekedés”, a „czivakodás” már szükségtelen, s mind az Iliász-perben, mind a Berzsenyi-ellenes cikkben Kőlcseyt szidja indikátorként és szerzőként, az ő „unedel” bosszúját, támadását emlegeti „a szeretetre méltó szerencsétlen Berzsenyi ellen”, ez az írás szerinte „mocskolja” a számot.¹⁶ Toldy válaszában Berzsenyi magatartását, antirecenziója személyeskedő fordulatait kárhooztatja, szerinte ez „korbácsot érdemel”. Kőlcsey védelmében figyelemre méltót ír: „Nincs jusod Tek. Úr azt a „mocskos portékát” Kőlcseynek tulajdonítani; de felvenni azt: azzal Kőlcsey tartozott magának.” Toldy véleményét annál is inkább megfontolhatjuk, mert e levélben azt is írja, hogy „én Kőlcsey minden meg nem jelent munkáit ismerem”¹⁷ — s nyilván ez lehetett az alapja annak, hogy már nem tartotta szerzőnek őt. Úgy tűnik, hogy ekkor még a közös fogalmazást sem feltételezi, Kőlcsey szerepe itt mindössze annyi, hogy szerkesztőként közölte az írást. Később azonban Toldy némiképp módosította álláspontját — jó lenne tudni, milyen meggondolás, információ alapján: a szöveg-megfelelések, a Kőlcseyre utaló gondolatok hatására változtatott néze-

¹³ Horváth János könyvében azt olvassuk, hogy a Berzsenyi ellenes jegyzet „aztán *Kritika és antikritika* címen ugyanazon folyóirat 1827-i évfolyamában külön is megjelent.” Ez az *Élet és Literatura* második száma lenne; de sem itt, sem a többi kötetben nincsen a cikk; címet egyébként sem adtak egyik közleményüknek sem. HORVÁTH JÁNOS, *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp., 1960. 219.

¹⁴ Kőlcsey Ferencz minden munkái. Szerkesztették B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál. I-VI. Pest, 1840–1848. V. (1844): Kőlcsey Ferencz vegyes dolgozatai. X. *Kritika és antikritika*. 179–186.

¹⁵ Bajza–Toldy levelezés. 333.

¹⁶ KazLev., XX. 257, 272.

¹⁷ KazLev., XX. 281, 282.

tén vagy Szemere szóbeli közlésére? Annyi bizonyos, hogy az 1844-es kiadás nem győzte meg őt, s ezután sem tartja szerzőnek Kölcseyt. Az ő Kölcsey-kiadásában, 1860-ban, a IV. kötetben a Szemerétől adott címen jelent meg az írás, de jegyzetelve: „E jegyzés az Élet és Literatura I. kötetében (Pest, 1826. 174–183) a Körner Zrínyije bírálatának azon szakaszához, mely jelen kiadásunkban a III. köt. 161. lapján e szavakkal végződik: »olyan költő ellen, ki a maga verseinek szépsége mellett esküdzik, nincsen fegyverem« vettetett, aláírás nélkül, s így a szerkesztőség (Szemere és Kölcsey) képében.”¹⁸ Toldy nagyon óvatos; bár kivételként szerkesztőségi cikknek tartja, de a „képében” kitétel arra utal, hogy csak vállalták, de nem ők írták. A későbbi kiadások szerkesztői nem vették figyelembe ezt a jegyzetet és Toldy értesüléseit, s az írást a Szemerétől kapott címen egyértelműen Kölcsey cikkének tartották (kivétel a jegyzetben említett Angyal Dávid-féle 1886–1887-es kiadás).

Pedig más kortárs író is tartózkodott a szerző megnevezésétől. Ferenczy Lajos az *Élet és Literatura* második számában ír kritikát a lapról (1827. 403–413); szerinte „méltánytalanságok” vannak benne, nem érti, „miért keres rendkívül való megsértetést”. Vonatkozhat ez az Iliász-perre, de a Berzsényi ellenes jegyzetre is; az bizonyos, hogy alanya általános alany, s a szerkesztők értendők alatta. Toldy említett kritikája mellett még egy részletes ismertetés és bírálat jelent meg a lapról a *Tudományos Gyűjteményben* (1827. IV. 63–73) K. J. aláírással, valószínű Kis Jánostól. „A 239-dik lapon” olvassuk itt „a Szerző Ber’sényi Dániel Antikritikája ellen kel ki.” Maga, miként Kölcsey és Szemere, meggyőződéssel vallja, hogy a helyreigazítás, a „félszegségek” kimutatása „szent kötelesség”, de ügyelni kell, hogy a vitázó csak a hibát pellengérezze ki, ne a személyt. Itt azonban „a személy is élesen, sőt kíméletlenül sértegettetik”, s fel is sorolja e kitételeket. „Minek az epés kifakadások?” — fűzi hozzá. A cikk írója megnevezésében azonban tartózkodó: „a Szerző” lehet bárki, ő a szerkesztőknek címezi bírálatát.

Döbrentei viszont szerzőként támadja Kölcseyt 1827-ben, az *Élet és Literatura* második kötetében, ahol egy 1826. november 25-i levelét közli (413–417). Ebben olvassuk: „Megtámadlak Téged, Kölcsey azért a’ jegyzésben lévő, Berzsényivel való perlekedésedért. Elmondád vélekedésedet a’ Tudományos Gyűjteményben Poéziséről, el ő a’ magát a’ Tiedre; s most én Téged hallgatva szerettelek volna látni.” Feltűnt neki is az írás indulatosságból fakadó szerkesztetlensége, mint írja, nem így, hanem sorról sorra haladva, érvet ellenérvvel szembesítve kellett volna vitázni — ezért is szerzőként kárhoztatja Kölcseyt. Őt tartotta szerzőnek a sértett, Berzsényi is. Válasza, a *Kritikai levelek* V. életében nem jelent meg. Itt ő „Kölcsey gáncsainak hibáit” akarja kimutatni, vele vitázik: „Ügy látszik Kölcsey nem tudja azt...”¹⁹ Hogy Berzsényi őt véli a goromba cikk szerzőjének, azt természetesnek kell tartanunk, hiszen már az 1817-es kritikát is sértőnek, személyeskedőnek, támadónak tartotta; alaptételei ismétlését, bántásai „folytatását” látta ebben az írásban.

A kortársak megoszló véleménye mellett perdöntő lehetne, hogy Kölcsey miként éli meg a vitát, az ellene is támadó indulatokat? Mit vállal ő? Barátai jóvoltából hamar értesül Kazinczy haragjáról, a Berzsényi elleni támadás kárhoztatásáról. Ellenében indulatosan sorakoztatja szónoki kérdéseit: „minő napkeleti leborulásokkal tartozom én hát annak, aki a maga nemesembségét és kardját hánytorgatá? annak, aki hamis esztétikai principiumokat terjesztett? annak, aki a való és a jó ízlés határain pusztítólag jelent meg? Annak, aki a kritikát éellenem nevetséges dühösködéssé fordítá? Melyiket fogja Kczy szegényebbnek tartani, az én recenziómat-e, vagy Bnek a Jegyváltón tett bosszúállását? — Nem hiszi-e, nem tudja-e Kczy, hogy Bnek Antirecenziójában hamis tudomány van?

¹⁸ Kölcsi Kölcsey Ferencz minden munkái. Második bővített kiadás TOLDY Ferencz által. I–VIII. Pesten, 1859–1861. IV. (1860): *Kritika és antikritika* címen, ehhez kapcsolódik a lap alján a jegyzet: 31. E jegyzet szó szerinti átvételével jelent meg a cikk az ANGAL Dávid féle kiadásban is 1886–1887-ben; a gyűjtemény és a cikk címe ugyanaz: IV. (1886): 39.

¹⁹ *Berzsényi Dániel összes művei*. Kiad.: MERÉNYI Oszkár. Bp., 1956. 317.

Jónak tartja-e azon értekezést, melyet B. a mértékes rím ellen készített?"²⁰ Kölcsey a maga álláspontját hangoztatja itt, s azt, hogy a kritikát így fogadó magatartás káros, s ez megérdemli a kemény leckét. Az *Élet és Literaturá* cikke ezt a feladatot látja el, s ebből a szempontból nem fontos, nem is világos, hogy Kölcsey ezt szerzőként vagy szerkesztőként vállalja. Levelében csak az „én recenziómat” említi, nem a lapban megjelent jegyzetet, amely nem recenzió. Talán egy mondat vehető a cikkre való utalásnak, illetve variánsának. Ott, a Berzsenyi ellenes írásban ezt olvassuk: „Mindég megvolt a literátori csatákban az a hiba, hogy a csatázók sohasem a valót, hanem mindég csak azon eszközöket keresték, melyek által mind jó mind rossz oldalait megerősíthessék, s magokat csallhatatlanoknak mutathassák.” Fenti levelében pedig ezt olvassuk: „Egyéberánt sohasse feledjük el, hogy a *valónak* mindég több tisztelettel tartozunk, mint az *írónak*, legyen az bárki is.” A való (igazság) tisztelete azonban, mint láttuk, Szemere tanulmányában, sőt, az egész szám koncepciójában is benne volt; másrészt az utalás lehet a szerkesztőre, aki az ő vélekedését is közvetítő cikk tendenciáját, erkölcsi súlyát vállalta.

Berzsenyi megítélése problémájára 1831-ben tér vissza levelezésében: Döbrentei ekkor keresi meg, s szeretné összehétközíteni a költővel. Kölcsey válaszában öntudattal ismétli meg, hogy Berzsenyit most is nagy költőnek tartja, s azt is, ami változatlanul meggyőződése: hogy jogos volt, amit poétai karakteréről írt, jogos a kimerülés vádja. Ő, mint írja, másban, barátaiban, saját műveiben is talál hibát, s boldog lenne, ha róla valaki olyan „hév magasztalással” írna, mint ő Berzsenyiről. Mindez összességében az 1817-es kritikájára vonatkoztatható elsősorban. A költő sértődését változatlanul nem érti, s azt sem, hogy „ti sokan ellenem kiáltottatok.”²¹ S mivel fejtegetésében 1817-es írása tételeit idézi, az ellene „kiáltozás” éppúgy érthető akkorra (például a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségében lezajlott vitára, Szemere polemizáló írására), mint a véleményét ismétlő cikk fogadtatására. S ha ezt éppen az utóbbira érti, s éppen az őt, mint szerzőt kárhozható Döbrentaire (és Kazinczyra) gondolt is, az nem vehető ki e levélből sem, hogy mint szerző vagy mint szerkesztő vállalja a nézeteit közvetítő írást, pontosabban, Berzsenyi megleckéztetését az *Élet és Literaturá*ban.

A kortársak óvatos, megoszló véleménye, Kölcsey nem egészen egyértelmű reagálása ily módon megerősíti a cikk nyomán is feltámadó kételyt: vajon ő írta-e a Berzsenyi ellenes jegyzetet avagy csak társszerzőként, szerkesztőként vehető itt számba? Amit a cikk keletkezéséről, közléséről, felépítéséről, stílusáról, visszhangjáról megállapíthattunk, az inkább Toldyt igazolja, aki szerkesztőségi cikknek tartotta az írást. A legdöntőbb érv azonban — sajnos — hiányzik: nincs meg a kézirat. Igaz, a Kölcsey-iratok között sincs; ez talán érv, de a hiány nem elégséges érv. Az lett volna igazán meggyőző, ha a Szemere-tárból vagy máshonnan előkerül a szerkesztőségi kézirat, esetleg Szemere írásával — ezt azonban sehol nem sikerült megtalálnom. Úgy tűnik azonban, hogy így is több, meggondolkodtató érv szól amellest, hogy a *Kritika és antikritika* címen ismert írást fenntartásokkal kezeljük, hogy Kölcseyt inkább társszerzőként, szerkesztőként, mint szerzőként vegyük számba; illetve legalábbis jelezzük a kérdőjeleket a további kiadásokban.

²⁰ KFÖM., III. 318. Nem világos itt, hogy Berzsenyi „nemesembségét, kardját” hánytorgatása milyen közlésen alapul; Berzsenyi egyik válaszában sincs ilyen kitétel.

²¹ KFÖM., III. 405–406.

Bitskey István

PÁZMÁNY PÉTER ISMERETLEN LEVELE ROBERTO BELLARMINÓHOZ

A Pázmány-levélfilológia helyzetét mérlegelő írásában Hargittay Emil nemrég adatokkal alátámasztva mutatta meg, hogy az újabban előkerülő levelek közlése körül zavarok mutatkoznak, s kifejezte azt a kívánságot, hogy „a kutatások a lehetőség szerint ismét tervszerűen folyjanak”.¹

Hargittay Emil igazát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az írása óta eltelt évtizedben is folyamatos volt az újabb levelek előkerülése, s egyre nehezebb lesz számontartani az újabb és újabb közleményeket.² Ideje lenne egy külön kötetben, *Pázmány Péter levelei*, III. (Pótlások) címmel kiadni a Hanuy-féle két alapkötet óta megjelent valamennyi levelet, már csak azért is, mert a közlemények szétszórtsága miatt egyre áttekinthetlenebb lesz a helyzet. Addig is, amíg erre sor kerülhet, egy újabb kiadatlan Pázmány-levéllal igyekszünk hozzájárulni a teljes levéltörzshöz való hozzájáruláshoz.

Mint Öry Miklós tanulmányából tudjuk, Pázmány 1605. márc. 30-án a gráci egyetemen elnökölt Friedrich Brenner baccalaureatusi disputációján, s a vita alapját a *Diatriba theologica* jelentette.³ Pázmánynak ez az első teológiai műve lényegében ekkleziológiai elmélet, ebben fejtette ki az egyházról vallott nézeteit. Még a *Felelet* előtt íródott ez az élesen polemizáló műve, hiszen — mint Öry Miklós utalt rá — a Magyar elleni vitairatban többször is, részletesen és pontosan hivatkozik *De Ecclesia* című írására.

Egészen természetes, hogy az antibellarminista szellemben vitázó Whitakert támadó írását Pázmány elküldte Bellarminónak, akit még római teológushallgató korából személyesen ismerhetett. A *Disputationes* szerzője ekkor már (1602 óta) Capua érseke, egyházmegyéjének kormányzásával van elfoglalva, sem ideje, sem kedve nincs ahhoz, hogy teológiai szintézist védelmezze. Azt azonban örömmel és köszönettel fogadta, hogy a fiatal gráci jezsuita kiállt mellette, s szép köszönőlevelet írt a „tudós könyvecskéért”. Az olasz bíboros levelét Öry Miklós közreadta, s ugyanakkor megjegyezte: „Bellarmino válaszánaál is értékesebb volna, ha rábukkannánk a Pázmány-levél eredetijére. Ez a levél sajnos elveszett vagy lappang”.⁴

Nos, valóban lappangott, de csak addig, míg Lukács László rendi levéltáros rá nem bukkant s Szabó Ferenc révén hozzánk el nem juttatta. Nekik köszönhető, hogy most közreadhatjuk azt az autográf Pázmány-levelet, amelynek címzettje a „princeps apologetarum”, Bellarmino kardinális. A levél értékét növeli, hogy Pázmány pályáján igen korainak számít: Hanuy mindössze két levelet tart számon 1605-ből, a gráci jezsuitától pedig az 1601–1607 közötti időből eddig mindössze 8 levél volt ismeretes.⁵

¹ HARGITTAY Emil, *A Pázmány-levélfilológia helyzete*. ItK 1978. 185–186.

² GÖMÖRI György, *Pázmány Péter ismeretlen levele I. Rákóczi Györgyház*. ItK 1990. 746–750.

³ PÁZMÁNY Péter, *Diatriba theologica* (Krisztus látható egyházáról). ÖRY Miklós bevezető tanulmányával, Eisenstadt, 1975. 25.

⁴ Uo. 17.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Összegyűjtött levelei*. I. kötet. Sajtó alá rend. HANUY Ferenc. Bp., 1910; *Pázmány Péter emlékezete*. Szerk. LUKÁCS László és SZABÓ Ferenc. Roma, 1987. 74.

Érdemes még azt is megemlíteni, hogy Pázmánynak ez az egyetlen Bellarminóhoz szóló levele, amely jelenleg ismert.⁶ A levél nem ad okot annak feltételezésére, hogy korábban is írtak volna egymásnak, a magyar jezsuita csak római éveit említi, mint személyes emlékeit nagynevű címzettjével kapcsolatban. Mivel későbbi levelezésükről sem tudunk, könnyen lehet, hogy a Pázmány–Bellarmino kapcsolatnak egyetlen írásos dokumentuma a most közreadott levél.

Lukács László szíves tájékoztatása szerint nem kötötték bele a kódexbe Pázmány ketthajtott levélpapírjának második részét, amelynek verzőján volt a külső címzés.

A levél eredeti latin szövege:

Illustrissime ac Reverendissime Domine, Domine colendissime P[ater] salutem et pacem, a salutis autore semp[er]nam]

Quod Illustrissimam ac Reverendissimam Dominationem Vestram, adire quod interpellare audeam, fiduciam dat, et veteris illius humanitatis ac benevolentiae Paternae Illustrissimae Dominationis Vestrae recordatio, quam triennio, sub cura, gubernationeque Illustrissimae Dominationis Vestrae expertus sum, in cuius memoria nunc quoque suavissime conquiesco, Et vero praesens etiam occasio, hasc[ale] pauculas chartas ad Vestram Reverendissimam ac Illustrissimam Dominationem transmittendi: Cum enim posthumus Vithakeri liber De Ecclesia, quem ultimum contra Illustrissimam Dominationem Vestram scripserat, in manibus plurimorum Calvinistarum, magno ipsorum applausus versaretur, saepe multis viva voce estendi, quam plumbea sint ipsius tela, contra adamantinas Illustrissimae Dominationis Vestrae disputationes. Tandem veró, cum nuper R. D. Fridericus Brenner, Ecclesiastes sanctimonialium, Doctoratus gradus adipisci, eaque occasione disputationem aliquam proponere vellet, Unius feré mentis spatio, quantum Thesium brevitás ferebat, omnes bene grandis voluminis, argutias, hisce peuculis chartis inscripsi, ac pro meo modulo refutavi, non tam novis argumentis, quam eorum quae Illustrissima Dominatio Vestra doctissime disputarat, ad subiectam materiam, applicatione: Has igitur chartas exiles, nec Illustrissimae Dominationis Vestrae conspectu dignas, partim gratitudinis perpetua causa, partim censionis, Vestrae Illustrissimae Dominationi offero, in quibus si veritatem, si mentem Illustrissimae Dominationis Vestrae assecutus non sum, id[em] ingenii, eruditionisque defectui, non Voluntati, ut attribuat oro, Ego vicissim, paratus reprobare, quicquid in illis Vestrae Illustrissimae Dominationi non placuerit: His post humilia manum Vestrae Illustrissimae Dominationis oscula, Deum precor ut Ecclesiae suae diu servet incolumem Vestram Illustrissimam Dominationem, Gracii 25 Martii 1605

Vestrae Illustrissimae Dominationis
Humillimus servus et quondam filius
Petrus Pazmany

A levél magyar szövege Havas László fordításában:

Nagyméltóságú és nagyon tisztelt Uram, mélyen tisztelendő Atyámuram, örök üdvösség és béke [legyen Neked] az üdvösség szerzőjétől

Hogy nagyméltóságú és nagyon tisztelt Uraságotokhoz járulni, hogy [nálá] közbenjárni merészeljek, bizodalmat ad nekem mind nagyméltóságú Uraságotok ama régi emberségének és jóindulatának az emléke, amelyet három év alatt nagyméltóságú Uraságotok gondolkodása és kormányzósága alatt megtapasztaltam, s amelynek emlékében most is édesdeden megpihenek, mind pedig ezen néhány lap nagyon tisztelt és nagyméltóságt

⁶ Levéltári jelzete: Archivum Romanum Societatis Jesu, Austr. 242, f. 117. r-v (prius 90), autograph (Bellarm. Epistolae 1600–1620).

Uraságotokhoz való küldésének ez az alkalma, minthogy ugyanis Vithakernek az Egyházról szóló posztumusz könyve, amelyet utoljára nagyméltóságú Uraságotok ellen írt, a legtöbb kálvinista kezében azok nagy tapsolása mellett forog, élő szóban gyakran sokaknak kimutattam [róla], hogy annak mennyire ólomnyilai vannak nagyméltóságú Uraságotok disputációinak acéljával szemben, végül pedig mivel minap a nagyon tisztelt Friedericus Brenner úr, a szentségekkel kapcsolatos ismeretek prédikátora, szeretné elérni a doktori fokozatot, és ebből az alkalomból valamilyen vitát javasolna, szinte egyetlen eszmefuttatással, amennyire azt a tézisek rövidsége [magával] hozta, egy egészen nagy kötet teljes éleselméjűségét beleírtam ezekbe a kis lapokba, és lehetőségeimhez képest visszatúsítottam [Vithaker munkáját], nem annyira új érvekkel, mint inkább azon [érveknek] a szóban forgó tárgyhoz való alkalmazásával, amelyeket nagyméltóságú Uraságotok igen tudós módon már korábban megvitatott, tehát ezeket a silány lapokat, amelyek nem is méltók nagyméltóságú Uraságotok tekintetére, részint hálám örök okából, részint bírálatra nagyméltóságú Uraságotoknak felajánlom, amelyekben ha nem sikerült elérnem az igazságot és nagyméltóságú Uraságotok okosságát, ugyanazt — kérem — tehetségem és műveltségem fogyatékosságának, ne szándékomnak tulajdonítsa. Én viszont kész vagyok újraértékelni, bármi legyen is ezeken a lapokon, ami nagyméltóságú Uraságotoknak nem tetszik.

Uraságotok kezeinek alázatos csókja után e levéllel kérem az Istent, hogy egyházának sokáig őrizze meg nagyméltóságú Uraságotokat.

Grác, 1605. március 25.

Nagyméltóságú Uraságotok legalázatosabb szolgája és hajdan[i] fia

Pázmány Péter

Kis Domokos

CONFESSIO: AZ UNITÁRIUSOK VALLÁSTÉTELE

A Rákóczi-szabadságharc alatt a fejedelem hűségén megmaradó erdélyiek egy része a kedvezőtlenül alakuló erdélyi hadi helyzet következtében kénytelen hazájából, Erdélyből Magyarországra jönni s vállalni a hontalanság viszontagságait, megízlelni a lassan egyre reménytelenebbé váló bujdosás keserű kenyerét. Erre két ízben, először 1705–1706, majd 1707–1711 között került sor.

II. Rákóczi Ferencet már 1704. július 8-án a gyulafehérvári országgyűlés Erdély fejedelmévé választja, de a változékony hadi szerencse következtében csak jóval később, 1707. április 5-én a marosvásárhelyi országgyűlésen iktatják be Erdély fejedelmi székébe. De még ez év őszén Rabutin de Bussy tábornagy a császári sereggel bevonul Erdélybe, s ekkor az erdélyi nemesség egy része — most már végleg — a császár hűségére tér. Erdély elveszett, de a most már fejedelemség nélküli erdélyi fejedelmet, Rákóczit mégis igen nagy számban követték hű erdélyi alattvalói, vállalva azokat a nehézségeket, melyeket egy előre talán nem látott, már-már végnélkülinek tűnő bujdosás jelentett.

Az 1707-ben Erdélyből Magyarországra menekülteket, több mint tízezer főt, a kisvárdai gyűlés (1707. november vége) után Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros vármegyékben telepítették le, szállást adva nekik, a nehéz körülmények ellenére is humanus módon gondoskodva a bujdosók ellátásáról: Rákóczi állama létrehozott egy rendszert, melyben ezeket az embereket letelepítették, eltartották, élelmeztek és szinte a végső határig tartották bennük a lelket.

A buzgó unitárius, Tordai Szaniszló Zsigmond is — ki korábban Torda főbírája volt, majd 1705-ben Torockón a fegyvergyártás irányítója — követi fejedelmét Magyarországra. Naplója ennek a hosszú magyarországi bujdosásnak egyedülállóan értékes forrása.

Beszámolója alapján nemcsak az erdélyi bujdosók mindennapjaiba, hanem a tordai unitáriusok lelkébe is némi bepillantást nyerünk. 1711. januárjában így kezdi naplóját:

„Uramisten ne nézd az mi bűneinket, hanem azokat szent fiad méltóságos nevében

megbocsátván, elégeld meg bujdosásunkat; add meg reménységünk felett édes Hazánkat és szent ecclesiánkat. Amen!”

Confessio: Az unitáriusok Vallástétele

„Szível hiszünk az igazságra, szájjal tészünk vallást az üdvösségre.” Róm. 10:10.¹

Ezzel az ígérel kezdődik az a Vallástétel — *Confessio* —, melyet 1708-ban Károlyiné Barkóczy Krisztina kérésére írt az unitárius Szaniszló Zsigmond és az unitárius bujdosó tordaiak papja, Szentiványi Bartók János.

Szaniszló Zsigmond több ízben találkozott Károlyi Sándor feleségével, kiről ezt írja: „Generálisné asszonyommal ő nagyságával eleget disputáltunk az religió dolgából. Igen értelmes uriasszony.”² Ezeket Szaniszló 1708. január 19-én jegyezte naplójába, s ekkor kérhette Károlyiné Szaniszlót, hogy az unitáriusok vallását neki írásba tegye, mert aze-lőtt, hogy maguktól az unitáriusoktól hallaná, azokból, amiket eddig „az Unitáriusok Val-lása felől tudakozott és olvasott volna, sőt holmi kárhoztatasokott-is ő ellenek látott... , íteletett tenni nem akart.”³

Szaniszló Zsigmond Szentiványi Bartók János segítségével meg is írta a vallástételt, szép ajánlólevele szerint azért, hogy „abból, a miket Nagyságod felőlünk hallott, és ól-vasott, ha úgy volnának, úgy hinnőké által láthatná. En-is azért Nagyságod parancso-lattyanak, ügyekezvén alázatosan engedelmeskedni Szent Hütünknek és Vallásunknak Agazatitt, a Nagyságod Méltóságos személye eleiben ezért tettem írásban.”⁴

A Vallástételt tehát, ahogy azt a jeles történész, Torma Károly is vélte,⁵ 1708. január 19-e és az ajánlólevél⁶ dátuma, május 25-e között írta, a Szabolcs megyei Mándokon, Tordai Szaniszló Zsigmond és Szentiványi Bartók János. A *Confessiót* ugyan többen egye-dül Szentiványi Bartók művének tekintik: Benczédi Gergely,⁷ Orbán Balázs,⁸ Aranyrákosi Székely Sándor⁹ és Kanyaró Ferenc,¹⁰ de Uzoni Fosztó István¹¹ világosan megírja, hogy

¹ *Unitárius Atyafiaknak Vallástételek*. Eredeti kézírata ismeretlen. UZONI FOSZTÓ István, *Historia Ecclesiae Unitariorum* c. művének az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában lévő kézíratos példányában (Ab. 70/a. I-II. köt. I. köt. 277–279.) szerepel, de ebben a példányban csak az I. Az Atya Istenről és a II. Az Fiúról c. rész található. Továbbiakban: UZONI. Egy másik kézíratos példánya az OSZK Kézirattárában található: Oct. Hung. 1644. 1–13. Ez sem az eredeti. Továbbiakban Oct. Hung. 1644. Legteljesebben közli DEMETER Márton *A Szent Háromságnak ... Hiti, Vallása és Tudománya*. Kolozsvár, 1732. A továbbiakban: DEMETER. A Vallástétel eredeti szövegét — lévén ez a legteljesebb — ezt tekintettem.

Az ige: DEMETER, 372.

² Szaniszló Zsigmond naplóí. (1682–1711.) Közl.: TORMA Károly. Bp., 1891. Továbbiakban SZANISZ-LÓ, 127.

³ UZONI, 277.

⁴ Uo.

⁵ TORMA Károly, Szaniszló Zsigmond naplójához írt jegyzetei. OSZKK Quart. Hung. 2003. Továb-biakban TORMA. 108a.

⁶ Az ajánlólevél teljességében megvan UZONI, 276–277. Tartalmazza az OSZKK-ban lévő példány is. Oct. Hung. 1644. Ebben az esetben Uzonit vettem alapul.

⁷ BENCZÉDI Gergely, *Tordai unitárius papok*. Keresztény Magvető. XXIII. évf. Kolozsvár, 1888. Továbbiakban BENCZÉDI, 91.

⁸ ORBÁN Balázs, *Torda város és környéke*. Bp., 1889. 255.

⁹ ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár, 1839. SZÉKELY, 161.

¹⁰ KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus történetére*. Kolozsvár, 1891. KANYARÓ, 224.

¹¹ UZONI, 276. Idézi TORMA, 71a.

Szaniszló és Szentiványi Bartók János közös műve. Szaniszló szerzőségét megerősíti a *Confessio* Károlyné Barkóczy Krisztinának írt ajánlólevele is.¹²

Szentiványi Bartók János, a bujdosó tordai unitáriusok papja volt, torockói származású, Lipóttól nyert nemesi levelet. A tordai iskolából 1689. októberében ment a kolozsvári kollégiumba. 1698-tól a tordai gimnázium rektora volt, e tisztsége mellett 1706 április 11-től a papságot is viselte. 1707-ben a tordai unitáriusokkal ő is Magyarországra bujdosik.¹³ 1707 decemberében öneki is, mint Szaniszlónak, szállásul Mándokot írták,¹⁴ majd 1708 március 25-én együtt indulnak a „méltóságos generálishoz”, Károlyihoz.¹⁵ Ekkor azonban nem találkozhattak vele s Károlynéről sem esik szó.

Az előbb már említett január 19-i Károlynéval való találkozásról írva pedig érdekes módon nem említi papjukat, Szentiványit. Ezek szerint ő nem volt jelen, amikor a buzgó katolikus úrnővel, Barkóczy Krisztinával a hit dolgairól vitatkozott. S megjegyzendő, hogy a *Confessio* kapcsán, mely nyilván csak a lényegretörő napló szűkszavúságából adódik, Szaniszló egyszer sem említi Szentiványi Bartókot, aki valószínűleg már 1709-ben visszatér Erdélybe,¹⁶ s ott is hal meg pestisben 1710. július 18-án.¹⁷

Szentiványi Bartók János egyháza iránti buzgalmát, áldozatkészségét jól tükrözi, hogy mikor 1710-ben a bujdosó unitáriusok alapítványokat tettek, arra az esetre, hogyha visszatérhetnek száműzetésükből, ő — már Erdélyben (?) — tordai kőházával és csaknem teljes vagyonával támogatta a rombadőlt egyház helyrallításának ügyét. Egyébként február 8-án Petriyevith Horváth Kozmáné és fia, Boldizsár voltak az elsők, akik Ugocsa vármegye Verőce nevű falujában minden jószáguknak bor- és búzabeli igazságos dézsmáját a kolozsvári és tordai egyházra és iskolára írták. Példájukat még e hó 28-án Gyerőffi Györgyné Kemény Kata követte 4000 magyar forinttal.¹⁸

Szentiványi Bartók János után a bujdosó unitáriusok papja 1710 júliusában Almási Bencze András lett, Magyarországra visszajöven, miután Erdélyben „Candidáltak és auctoritáltak püspök uramék minden papi hivatal véghezvitelére.”¹⁹

Szaniszló Zsigmond Olcsván 1710. július 28-án Károlyné társaságában Demeter Márton páterrel, a későbbi gyulafehérvári nagypreposttal vitázott az unitáriusok hitvallásáról, ahogy a naplóró foljegyezte: „mentem Olcsára generálisné asszonyom parancsolatjából. Az paterrel volt disputatióm az asszonynak beadott confessiónk iránt.”²⁰

Demeter Márton, ekkor mint gróf Mikes Mihály házipapja, a Károlyi-ház vendége volt, kinek Károlyné a már korábban beadott, 1708. május 28-án befejezett *Confessiót* kezéhez adta, hogy arról véleményét kikérje, s egyúttal megbízta, hogy egy katolikus szellemű vitairatot írjon róla.²¹

Károlynénak az unitáriusok hitvallása iránti érdeklődése is igazolja a rá és férjére, Károlyi Sándorra is jellemző vallási türelmet. Károlyi Sándor például Nagykárolyban és Baktán templomot építtetett protestáns jobbgályai számára.²² De nemcsak a protestánsoknak, hanem a nagykárolyi zsidóknak is védelmet biztosított, sőt egy rabbit is küldött a hitközség élére Pozsonyból.²³ Felesége pedig legfőbb támogatója volt az erdélyi protestáns Köleséri Sámuelnek, akit férjének is bemutatott. Ettől kezdve Köleséri is gyakori vendége lett a Károlyi-háznak. Károlyi Kölesérinek megvette azokat a külföldi könyveket,

¹² UZONI, 277. Vö. TORMA 107a, 107b.

¹³ BENCZÉDI, 91.

¹⁴ SZANISZLÓ, 125.

¹⁵ I. m. 131.

¹⁶ SZÉKELY, 161.

¹⁷ BENCZÉDI, 91. Vö. SZÉKELY, 161. Szerinte 1711-ben.

¹⁸ KANYARÓ, 224.

¹⁹ SZANISZLÓ, 173.

²⁰ I. m. 174. L. TORMA, 98b.

²¹ Vö. TORMA, 104a.

²² KOVÁCS Ágnes, *Károlyi Sándor*. Bp., 1988. Kovács, 216.

²³ I. m. 218.

amelyeket a tudós orvos nem tudott volna megfizetni, s ő cserébe saját munkáit küldte meg.²⁴ A bujdosó református Pápai Páriz Ferencről, a tudós nagyenyedi professzorról is szépen gondoskodik a „Méltóságos asszony”, férje figyelmébe ajánlja: Igen kiváló ember, „Orvoskönyvet, Dictionariumot s más közönséges jóra való munkát csinált...”²⁵

Hitbéli buzgalmat, „virtusát” szépen írja le Szaniszló Zsigmond ajánlólevelében, eképpen: „Országunkat ilyen felhabarodott alapottyában, több egyéb szorgos dolgai között-is..., az kegyességnek munkájáról, és az Írásoknak Visgálásáról el nem feledkezik, hanem mikor egyéb szükséges dolgaitól üresedik Idejét, a szent Munkában foglalja.”²⁶

Az unitárius Szaniszló és a katolikus Demeter Márton vitájáról keveset lehet tudni. Demeter Márton könyve, melyben az unitáriusok vallástételt cáfolja, csak 1732-ben jelent meg nyomtatásban, Kolozsvárt: *A Szent Háromságnak... Hiti Vallása, és Tudománya...*²⁷ Ennek előszavában írja, hogy először 1709-ben Moldvában ismerkedett meg unitáriusokkal, s azokkal beszélgetve az Újtestamentumból a szentháromságra vonatkozó locusokat összeszedte s „rövid magyarázatokkal-is megvilágosítottam, és olvasásra s elmélkedésre kezekbe” nyújtotta.²⁸ Majd lejjebb, anélkül, hogy akár Szaniszló, akár Károlyiné nevét kiírná, a következőképpen meséli el az olcsvai „disputatiót”: „Ugyan azon Háboruságnak idejében 1710dik esztendőben, Magyar Országban ismeretlenek lévén az Erdélyből ki-bujdosott Unitáriusok nem csak ők magok, személyekben, de a Vallások-is, midőn ki-tudódtott volna, kik legyenek, s azért nem csak a Vallásoktól, de önnön személyektől-is iszszonyodnának minden Rendek (a mint a Vallás-tételekben magok-is írják az Unitáriusok az utolsó Panaszbán) megakarván azért jobban ismértetni mind magokat mind Vallásokat, Unitária Vallás-tételeket Magyar nyelven Írásban rövid summában le-tették, és némely Méltóságos Uri Rendeknek kezekbe nyújtották. Mely Unitária Vallás-tételekben minthogy a Sz. Háromság ellen, de kiváltképpen a JESUS Kristus örök Istensége ellen sok hitegető, és az együgyű Keresztény lelkeket nagyon botránkoztató dolgok (mellyek-is a Sz. Írásnak bal értelmére vont Locusival, és helytelen s vakmerő, és erőszakos magyarázásival bizonyítatni láttatnak) foglaltatnak; teczett egynek azon Méltóságos Uri Rendek közzül, azon Unitária Vallás-tételt mindgyárt akkor kezemhez küldeni, kérvén és kinszerítvén arra, hogy arról ítéletemet adgyam, és annak el-rejtett, és Sz. Írásból citált locusokkal bépalástolt vétkeik ki-födözsem, és tehetségem szerént Írásban meg-czáfolyjam.”²⁹

Teljesen nyilvánvaló, hogy Barkóczy Krisztináról és Szaniszló Zsigmondról van szó. A három részre osztott hosszú-hosszú mű harmadik „Könyvében” — ahogy maga a szerző mondja — „fen említett Unitária Vallás-tételt” refutálja.³⁰

Könyvének számunkra legnagyobb bece, hogy *Az Unitárius Attyafiaknak Vallástételek*³¹ címet viselő confessio teljes szövegét közli, kis részekre tördelve, „ezekre való Catholica Választétel”-lel. A Demeter által használt, és művében közölt szöveg nyilván a Szaniszló-Szentiványi-féle *Confessio* végleges, Károlyiné Barkóczy Krisztinának írt és átadott eredeti példány, hiszen, mint írja is, maga Károlyiné adta neki, hogy arról cáfolatot írjon. Demeter Márton jóvoltából így most az unitárius egyház, s bizonyos tekintetben talán a magyar irodalomnak is, jelentős alkotása tárul elénk: *A Vallástétel teljes*³² szövegét őrizte meg

²⁴ Uo.

²⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak.* Bevez., jegyz.: NAGY Géza. PÁPAI, 488.

²⁶ UZONI, 276.

²⁷ Teljes címe: *A Szent Háromságnak az, az, az Atyának, és Fiúnak, és Szent Léleknek, Három Valóságos Isteni Személyeknek Egy, Igaz, örök, és Egyenlő Istenségekről való, Romai, Közönséges, és Apostoli Anya-szentegyházának egy, igaz, tökéletes, és egyedül üdvösséges Hiti, Vallása, és Tudománya.* DEMETER, I. 1. jegyzetpont.

²⁸ DEMETER, *Előljáró Beszéd.* 5. számozatlan lap.

²⁹ I. m. 5–6. számozatlan lap.

³⁰ I. m. 8. számozatlan lap. Vö. TORMA, 98b.

³¹ Ez a cím szerepel UZONINÁL, 276. és az OSZKK-ban lévő kéziratban is: Oct. Hung. 1644.

³² TORMA Károly ezt írja: „Teljes szövegét ..., mivel ... Szaniszló Zsigmond a Confessionának nem első fogalmazását nyújtotta be Károlyinéhoz, hanem az ennek letisztáztatása alkalmával ő általa bő-

könyve, egy katolikus nagyprépost — Demeter Márton — munkája az *unitáriusok* hitelvét. Irodalmi és egyháztörténeti jelentőségére már annak idején Torma Károly is fölhevítve a figyelmet, kiadásra is érdemesnek tartva.³³ Jó lenne, ha ez a mű, így újra „előbukkanva”, Demeter könyvéből kiszedegetve, a jelen kor unitárius atyafiai előtt s a régi korok kultúrája, vallásos irodalma iránt érdeklődő olvasóközönség előtt is ismertté válhatna.

A *Vallástétellel* kapcsolatban meg kell említeni, hogy az Unitárius *Vallástételnek* — ahogy Torma Károly írta — több példánya ismert volt, s melyet Károlyinéak Szaniszló benyújtott, az is már egy korábbi példány kibővítése lehetett.³⁴ Ez a *Confessio* egyébként Aranyosrákosi Székely Sándor szerint „Sokáig volt kézi könyv az ó tordai iskolában”,³⁵ s mint ilyen több másolatban ismert volt. Feltehetőleg Uzoni Fosztó István is egy ilyen példányról másolhatta,³⁶ s írta le *Historia Ecclesiae Unitariorum* című munkájában.³⁷

Az Unitárius *Vallástétel* egyik példánya, mely a Demeter által közölthöz képest hiányos, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található,³⁸ rajta az 1836-os évszámmal s a tulajdonos, Ambaris András nevével. Magára a másolat korára sajnos nincs utalás. Szövege egyes részleteiben megegyezik a Demeter-félével, de a panaszoknak valamivel előbb vége szakad, s az egész szöveg jóval rövidebb. Az egyes részek sem teljesen azonosak. Az OSZK-ban lévő fejezetei a következők:

- I. Az Atya Istenről
 - II. Az Fiuról
 - III. A Szent Lelekről
 - IV. Az Ecclesiáról
 - V. Az Vizzel való kereszteleésről
 - (VI.) Az Ur Vatsorájáról
 - (VII.) A Bűnnek bocsánattyáról Eörek Eletről
 - VIII. A Fel Támadásról
 - (IX.) Az J. Christusnak érdemereol
 - X. A Christusnak Elegtételéről (Ez a rész már a Panaszokat tartalmazza 1–4. pontig.)
- A Demeter-féle, Szaniszló és Szentiványi Bartók által Károlyinéak átadott példányban:

- I. Az Atya Istenről
 - II. A Fiuról
 - III. A Szent Lélekről
 - IV. Az Ecclesiáról
 - V. A vizzel-való Kereszteleésről
 - VI. Az Ur Vacsorájáról
 - VII. A bűnnek bocsánattyáról és örök életéről
 - VIII. A Fel-támadásról
 - IX. Az Istennek elévé Rendeléséről
 - X. A Jésum Kristusnak Érdemeiről
 - XI. A Kristusnak elég-tételéről
- Panaszok I–VII-ig³⁹ (A „VII.” nincs számozva.)

vebbített másodlagos példányt, a mely aztán Károlyiné utján Demeter kezéhez, illetőleg czáfolata alá jutott. A *Confessio* ama kézirati példányai tehát, a melyek ... Torda környékén még ma is léteznek (s Fosztó is ilyenről másolt a XVIII. században), csak *rövidleti* a Szaniszló–Szentiványi-féle végleg megállapított s Demeter kiadványában teljes szövegében olvasható *Confessiönak*.” TORMA, 104a.

³³ I. m. 114a.

³⁴ I. m. 204a.

³⁵ SZÉKELY, 161.

³⁶ TORMA, 114a.

³⁷ Vö. I. jegyz.

³⁸ Oct. Hung. 1644.

³⁹ Demeternél rövid részekre tördelve a „Harmadik Könyv”-ben. DEMETER, 371–446. A *Confessio* teljes szüvegét I. a *Függelékben*.

A *Confessiót* 1. a *Függelékben*.

A *Vallástétel* szövegére vonatkozólag meg kell még jegyezni, hogy a beadott szövegben Demeter szerint „Szerzői a Szent Lélekről elsőben világosan értelmeket ki nem adták volt.” „Azért egy alkalmatossággal magam — Demeter Márton — szemben lévén (más egy méltóságos Catholicus és buzgó Uri személy-is jelen lévén) eggyikkel, a ki azon Unitária Vallás-tételnek fővebbik koholója volt, kinszerítettük szép szóval, hogy nyilvánban adná-ki a Szent Lélekről való értelmeket; ki-is noha abban az időben (mitől viseltetvén) nem akart a dologhoz szólnani; kevés napok mulva mindazáltal... Írásban valamennyiben világosb értelmét adta, és kezemhez küldötte.”⁴⁰

Nevet itt sem említi, de teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy ez az írás, melynek Demeter által adott címe: *Unitáriusok világosb értelme a Szent Lélekről*, Szaniszló Zsigmond-tól származik, hiszen ő volt a *Vallástétel* „fővebbik koholója”, s az említett „méltóságos Catholicus és buzgó Uri személy” pedig nyilván Károlyiné. Mindez szintén 1710. július 28-án történhetett, s nem sokkal ez után írhatta Szaniszló, most már teljesen egyedül, hiszen Szentiványi Bartók János ekkor már nem is élt. (Mivel ez a szöveg szervesen kapcsolódik a *Confessió*hoz, ezért ezt az eredeti szöveggel együtt közlöm. L. *Függelék*, 94–95.)

A *Vallástétel* legérdekesebb s legszebb része a Panaszok. Itt az unitáriusokat ért vádakokat panaszolják el, felelni próbálva a téves vagy rosszindulatú ítéletekre, megfelelni azoknak, akik „a dolgoknak jól meg vizsgálása előtt ítéletet tesznek, és másoknak ok nélkül való kárhoztatásokra, hirtelen ki fakadnak.”⁴¹

Az I. panasz szerint „sok Keresztény Atyánkfiaitól sokakban vádoltatunk és méltatlan kárhoztatunk.”⁴² Majd azt panaszolják, hogy némelyek szerint az unitáriusok átkozottak.

II. panasz: Amit szájukkal vallanak, szívében nem úgy hisznek.⁴³

III. Azok mind jók, amiket hisznek, de többet kellene hinniük, mert kevésel hisznek többet a pogányoknál.⁴⁴

IV. Hogy csak kevesen vannak, azok is szegények,⁴⁵

V. „Némelyek csufképpen Ariánusoknak hívják,”⁴⁶

VI. „Némelyek azt mondgyák: Már régen el-kárhoztunk.”⁴⁷

VII. „Ezek felett sok méltatlan kárhoztatásokkal és csufos nevezetekkel” illetik őket, sőt némelyek irtóznak tőlük.⁴⁸

Végül némely még azt is mondja, ha valakit közülük megölne, az olyan volna, mintha áldozatot tenne Isten előtt.⁴⁹

Ezen vádak és jogtalan ítéletek feletti panaszok közül talán egyik legszebb és legérdekesebb az I. mely azt magyarázza, miért „biznak” az unitáriusok a „megfeszített ember Kristusban”⁵⁰ és a IV., mely kevés és szegény voltukról vall:

„Némelyek azt mondgyák, hogy átkozottak vagyunk, mert meg-feszített ember Kristusban bizunk: bizonyítani akarják az Istennek ama, szavaival: Átkozott, a ki emberben bizik. Jerem. 17. v. 5. De méltatlan cselekszik; mert ha szabad a Fiúnak édes Attyában; a Tanítványnak a Tanítóknak: a Vitéznek a Hadnagyokban és Generálisokban Isten után bízni, mennyivel inkább az Ur JESUS Kristusban. Átkozott a ki a bűnös erőtlen emberben bizik, és testben veti remenségét, és az ő szíve el-távozik az Urtól, a mint

⁴⁰ DEMETER, 418.

⁴¹ UZONI, 277.

⁴² DEMETER, 432.

⁴³ I. m. 434.

⁴⁴ I. m. 437.

⁴⁵ I. m. 439.

⁴⁶ I. m. 441.

⁴⁷ I. m. 443.

⁴⁸ I. m. 444.

⁴⁹ I. m. 445.

⁵⁰ I. m. 432.

az Isten mondgya: de mű bűn nélkül való, erős, hatalmas Ur Kristusban bizunk, és mi szívünk azzal el nem távozik az Úrtól, hanem közelebb járul.” (I. panasz.)⁵¹

„Azt mondgyák Felőlünk, hogy csak kevesen vagyunk, azok-is szegények, nemtelenek, tudatlanok; nincsen semmi Uri Fő Rend közöttünk. Igazán mondgyák; mert nem sokan vagyunk, és test szerént szegények vagyunk, nemtelenek, e világ előtt meg-utáltattak vagyunk: de ebből nem jó-ki, hogy azért Szent Hitünk s Vallásunk igaz nem volna; mert a Kristus nyája-is kicsin volt. Luc. 12. v. 23. Szegények, erőtlének, nemtelenek voltak test szerént a mint 1. Cor. 1. v. 26. Szent Pál bizonyította, de ugyan csak ő nálok volt az Igasság.” (IV. panasz.)⁵²

De talán leginkább az őszinte panasz hangján szól a II., melynek a Szent Pál Rómabeliekhez írt leveléből vett igéje az egész Vallástétel mottója is:

„Némellyek azzal kárhoztatnak, hogy a mit szánkal vallunk, szívünkben nem úgy hiszszük. Oh méltatlan vád! nem vagyunk olyan lélek nélkül való emberek, hogy az Isten Szent színe előtt ő felségéről szájjal mást mondgyunk, szívvel egyebet hidgyünk. Talám azok a Keresztények, kik felőlünk azt mondgyák szíveknek vizsgálói? hogy tudgyák hogy szívünkben különbben hiszünk? Talám nem olvassák azok Szent Pál Apostolnak ama mondását: Szível hiszünk az Igasságra, szájjal tészünk vallást az üdvességre. Rom. 10. v. 10.”⁵³

FÜGGELEK

Szaniszló Zsigmond ajánlólevele Károlyné Barkóczi
Krisztinához (1708. május 25. Mándok.)

Az Meltóságos UR N. Károlyi SÁNDOR UR ő N[al]g[yság]a, Kegyelmes Urunk ő FEL-
SÉGE, és a Confederált Nemes ország Statusi Hadainak, Mezei General Marschallja, és
Senatora, Tizenhárom Vármegyének, és Nemes Erdely országnak Fő Commendérozo
Generalissa N[emes] Szátmár Vármegye örökös Fő Ispánya Szerelmes Hűtös Tarsának,
Meltóságos BARKOCZI KRISTINA Aszszonynak ő N[al]g[yság]ának, az Atya Istentől, és
az mű URunk Jesus Kristustól, kegyelem és bekesség. 1. Kor:1. 3. Az IRONAK AJánló
Levele.

MELTOSÁGOS Aszszonyom! Az igasságnak vizsgálása, az egy Igaz Istennek, es az
Ch[risztus]nak esmeretése, és a Kegyességnek munkája (a melly dologban áll, és szár-
mozik az igaz elő Hütt:) melly kedves legyen az Isten előtt, és melly szükséges az Üd-
vösségre, meg tetzik edes Üdveztőnknek szavaiból. Jan: 17.3. Ez az örök Elet, hogy meg
esmérjenek tegedet (:Attyám:) Egy igaz Istennek, és a kit el küldettél a Ch[risztus] Jesust,
az melly szavaiban aszt bizonyította, az UR Jesus Ch[risztus], hogy senki az örök eletet
másként nem nyeri, hanem az egy igaz Istennek, és a Ch[risztus] Jesusnak üsmereti által.
Mivel pedig az Istennek és a JESUS Kristusnak üsmeretett, az Irásokból vesszük, azért po-
rontsolja edes Üdvezi[t]őnk, vizsgáljátok az Irásokat. Ja.: 5.39. Eszt tselekszik vala TIREa
beliak a kik minden Napon Irásokat vizsgálják vala. Tseleked: 17.11. Erre int a Sz: Pál-is
mindeneket, meg próbáljatok, és a mi jó úgy tselekedgyétek, s azt tartsátok 1. Thessol: 5.
21. Melly két drága Virtus úgy latom, Meltóságos Aszszonyom! Hogy Nag[yság]odban-
is, nem kevésé tündöklik, midőn Országunknak ilyen fel habarodott alapottyában, több
egyébb szorgós dolgai között-is Nagytsagod, az kegyességnek munkajáról, és az Irások-
nak Visgalásáról el nem felelkezik, hanem mikor egyéb szükséges dolgaitól üresedik
Idejét, a szent Munkában foglalja. Ebből lőtt MELTOSÁGOS Aszszony! Hogy (276)⁵⁴ mi-

⁵¹ I. m. 432.

⁵² I. m. 438–439.

⁵³ I. m. 435.

⁵⁴ A szöveg mellett zárójelben szereplő szám (276) UZONI FOSZTÓ István, *Historia Ecclesiae Unitari-
orum*. Egyetemi Könyvtár Kézirattár Ab. 70/a. I–II. köt. I. köt. lapszámát jelenti.

dőn a többi között Nag[yság]od az Unitáriusok Vallása felől tudakozott, és olvasott volna, sőt holmi kárhoztatásokott-is ő ellenek látott volna, Idő előtt míg Szent és tiszta vallásunkot, a Magunk szánkból nem hallaná (:Melly igen dítseretre, melto dológ:) Iteletett tenni nem akart, a melly dologban gyakorta, még a *Böltsek*, ugy a Méltóságok-is nagyon vétkeznek, hogy a dolognak jól meg vizsgálása előtt iteletett tesznek, és mások[nak] ok nélkül való kárhoztatásokra, hirtelen ki fakadnak.

Melly dolognak el tavoztatására Nag[yság]od Mel[toságos] Aszszonyom! Méltoztatott küssebbik szolgálának porontsolni: Hogy az Unitariusok Vallását Nag[yság]odnak Irásban le tenném, hogy abból, a miket Nag[yság]od felőlünk hallatt, és olvasott, ha ugy volnának, ugy hinnéké által láthatná. En-is azért Nag[yság]od parontsolattyának, ügyekezvén alázatosson engedelmeskedni Szent Hütünknek, és Vallásunknak Agazatitt, a Nag[yság]od Méltóságos személye eleiben ezért tettem irásban.

Kévánom Isten Nag[yság]lodot éltesse, az tökéletes Igasságban világosítsa, az Igasság utyára az örök Eletre vezzerelje.

Nag[yság]lodnak méltatlan alazatos szolgálja Bujdosó *Thordai Szaniszló* Sigmond, Datum in Mandok. I. Comitatus Szabolts, Die 25. Mensis Maji A(nno) 1708. (277)

Unitária Vallás-tétel.

Szent Pál Apostol Rómabéliekhez küldött Levvelének 10. Rész. 10. v. így szól: Szivel hiszünk az igazságra, szájjal tészünk vallást az üdvösségre.

I. Az Atya Istenről

Hiszszük az Egy igaz Istent, ki az Atya, a kitől mindenek vadnak. 1.Cor. 1.v.6.Joan.17.v. és vallyuk ő Felségét örökké valónak, Mindenhatónak. Magától és mindenek felett-valónak, menynek földnek Teremtőjének, és egyetlen egynek. Midőn pedig az Istent Ő Felségét egynek mondgyuk, olyan egységet értünk, a mellyben semmi némű többség, sokaság, s külömbség nincsen; sőt még elméjével-is senki sem gondolhat. A mellyért-is a Szent Irás sohol senkit mást egy Istennek nem nevez az Atya Istenen kívül; jóllehet a Kristus-is Isten, sőt több Istenek-is vadnak, de sohol még-is senki más egy Istennek az egész Sz. Irásban nem hivattatik, hanem az Atya. (372.) (innen DEMETER, *i.m.*) Amelyből ki-jő hogy a mindenek felett-való Isten minden módon csak Egy, az az, mind személyében, mind állattában: Mert az Istenben a személy és az állat semmit sem különböznek. (380)

1. Jól lehet pedig a Szent Irásban sohol nincsenek ezek a szók; személyében; állattában. Sőt együgyü e szókat nem-is érti: 2. Mű Unitáriusok mindazonáltal az Istennek ő Felségének mind személyét, mind állattját hiszszük (mivel a józon okoskodás tanittya) de ugy, hogy az Istenben ő Felségében mind a kettőt egy meg nem különböztethető dolognak mondgyuk. 3. Ha kik pedig a Keresztények közül az Istenben az ő szent személyét, és állattját egymástól meg-különböztetett dolognak hiszik, és azért az Istent személyében Háromnak, állattában Egynek vallyák, állyon szabadságokban. 4. Azt hidgye minden, a miben Isten meg-világosította; Mű senkit nem kárhoztatunk, sőt minden Keresztény Atyánkfiat azon kérjük, hirtelen s ok nélkül a mi kárhoztatásunkra-is ki ne fakadgyanak; hanem, ha azt kívánnyák, hogy az egy igaz Istennek, és a JÉSZUS Kristusnak ismételiben és tiszteletiben vélek egyget értsünk, Keresztényi szent szeretettel, mutogassák-meg minékünk a Szent Irásnak világos szavaiból, vagy a józon elmének okoskodásából. (381)
1. Miképpen lehessen az egy oszohatatlan Isteni állatban három egymástól meg-különböztetett Isteni személy? 2. Vagyon-é? s ha vagyon; micsoda külömbség vagyon az Istenben az ő Szent Személye és Allattya között. 3. Az Istennek egy oszohatatlan állattya szülhet-é? Abban más személy születhetik-é? több személyekre szaporodhatik-é? 4. Vagyon-é, vagy az Apostoli Credoban valahol világos emlékezet az örök üdöktől fogva született Fiu Istenről. (383)

Mű Keresztény lélekkel és gyenge tudománnyal fel-ruházott emberek vagyunk; va-

lamit mű nekünk a Szent Írásnak világos szavaiból, vagy azzal egygyező jözon elmélkedésből, vagy Apostoli Credoból a Keresztény Atyafiak, helyesen s világosan megbizonyíthatnak, el-hinni minnyájan készek vagyunk: De a hoz tenni (az az, Szent Íráshoz, vagy a Credohoz) vagy abban el-venni, s azt más szókkal s másképpen magyarázni mű nem bátorkodunk. (388)

II. A Fiúról

Hiszszük a Bóldogságos Szüz Máriától született Vr JESUS Kristust az Atya Istennek egy szüöltő Fiának lenni, mű Meg-Váltónknak, üdvözítónknak, meg-holtnak, igazulásunkért feltámadtnak lenni; kit az Atya Isten, minek utánna az Évageliomot e földön hirdette, csuda tételekkel és Szent Vérével megerősítette vólna, halottaiból feltámasztott, az egekben felvitt, jobbjára ültetett, minden teremtet állatokat lábai alá vetett, az ítéletet kezébe adta, hogy el-vegye ő tölle kiki jutalmát annak, a mint cselekedett a testben, jót vagy gonoszt.

Ezt bővebben így világosíttjuk.

1. Hiszszük és vallyuk a Szent Lélektől fogantatott, szüöltől⁵⁵ született Ur JESUS Kristust az Atya Istennek Fiának lenni.
2. Hiszszük és vallyuk, hogy jöllehet az Ur JESUS Kristus, az Atya Istennek egy szüöltő és tulajdon Fia; mindazonáltal olyan Fiu, a ki természetben ember, a ki a Szüz Mariától, és az ő magvából⁵⁶ született, a ki testében nevededett, lelkében erősödött, éhezett,⁵⁷ szomjuhozott, sirt, meg-fáradott, lelkében szomorkodott,⁵⁸ az ő Attyának sok szoros ügyeiben könyörgött, és sirva esedezett,⁵⁹ meg-feszítettett, és el-temettetett. De olyan Ember, a ki Szent Lélektől fogantatott, bünt soha nem cselekedett, az Atyától meg-szenteltetett, Szent Lélekkel minden közösi felett az ő Istenétől fel-kenettetett, Isten s emberek között közben Járóvá⁶⁰ tétetett, halottaiból az Atyától fel-támasztattat, az egekben fel-vitetett, az Istennek jobbjára ültetett, minden Fejedelemségek, Méltóságok, Erősségek, Uralkodások feliben fel-magasztaltatott, és minden név felett, mely neveztetik, nem csak az életben, hanem a következőben-is, a mint Sz. Pál Ap. bizonyíttja az Ephes. I. v. 20. 21. (390.)
3. Hiszszük, hogy ezen Ember JESUS Kristus vólt az Istentől a Szent Atyáknak régen ígértetett Messiás, az Aszszony állatnak⁶¹ magva, ki meg-törte a Kigyónak fejét, ki a Dávidnak ágyékából⁶² származott, ki világ fundamentominak fel-vetése előtt elévé tudatott, az utolsó időben ki-jelentetett, az időnek tellyes⁶³ vóltában e világra az Istentől ki-küldetett, a Törvénynek alája vettettetett, ki minket bünös embereket a Törvénynek átkától, és az ördögtől meg-szabadított, vérével bűneinkből megmosogatott, a lelki Évangelium világosságára hozott, az üdvösségnek uttyában állatott, és ő lött Istentől minékünk szentség, igasság, és váltság.⁶⁴
4. Hiszszük és vallyuk, hogy jól-lehet ezen Ember JESUS Kristus szabad akarattyá szerint életit minnyájunkért le-tötte, azt mindazáltal fel-is vette az Attyának parancsolattyából: mert az⁶⁵ Atya Isten őtet halottaiból fe-támasztotta, és mint Fiát megdicső-

⁵⁵ Technikai okok miatt az eredeti nyomtatásban a margóra kivitt bibliai helyek a lábjegyzetben szerepelnek. Luc. I. v. 32. 35.

⁵⁶ Tim. 2. v. 5.

⁵⁷ Luc. 2. v. 40.

⁵⁸ Mat. 26. v. 38.

⁵⁹ Hebr. 5. v. 7.

⁶⁰ Hebr. 1. v. 5.

⁶¹ Gen. 3. v. 15.

⁶² Act. 2. v. 30.

⁶³ Gal. 4. v. 4.

⁶⁴ I. Cor. 1. v. 30.

⁶⁵ Joa(n). 10 v. 18.

ította; a mint meg-teczik Galat.1.v.1. Eph.1.v.17.Coloss.1.v.20.Act.2.v.32. Ismét 13.v.15 Hogy pedig a Kristus maga támasztotta volna fel magát, a Szent Írás sohol nem tanította; a józon elmélkedéssel-is ellenkezik. (391)

5dik. Mivel pedig ezen Ember JESUS Kristus az ő szent Attyának minden parancsolattya meg-cselekedte, kedvét bétöltötte, akarattját az Isten akarattjának alája vetette⁶⁶, mindenekben az ő szent Attyával egyet értett, és

1. ugyan egy volt Joan.10.v.30. Magát meg-alázta; mikor (392)
2. Isten formájában volt, és Istenhez hasonló, magát meg-üre-
3. sítette, szolgálai formát vett-fel: engedelmes lőtt az Istennek. Philip.2.v.6. mind haláláig sőt a kersztnek haláláig. Philip.2.v.9.10. (393)

6dik. Ezért az Isten-is őtet fel-magasztalta, ajándékozott néki

1. oly nevet, mely mindenek felett vagyon, hogy a JE (393)
2. susnak nevére minden térdek meg-hajollyanak, a Mennyeieknek földieknek, és föld alatt valóknak, és meg-vallya minden nyelv hogy Ur a JESUS Kristus az Atya Istennek dicsőségére, a mint Szent Pál bizonyította. Philip.2.v.9. Adott
4. az Isten néki mennyen földön tellyes hatalmat; adott⁶⁷
5. tudományt, bölcseséget: adott minden itéletet a Fiúnak⁶⁸
6. Magán kívül mindeneket lábai alá vetett I.Cor.15.v.26.⁶⁹
7. A bűnnek bocsánattját, az üdvösségnek sáfárlását az ő kezébe⁷⁰ bizta; úgy hogy senki különben az Atyához nem mehet, senki⁷¹ örök életet, üdvösséget különben nem nyerhet, hanem a Kristus JESUS által. Joan. 14. v. 6.

7dik. Mind ezek a Mariától születtetett, meg-feszítettett Názáratbéli Ember JESUS Kristusnak tulajdonitottnak, sőt olyannak, a ki személy, a ki capax subjectuma ezeknek, bévétetője volt; Ezt mű JESUSunknak, Kristusunknak, Isten Fiának, személynek, üdveztőnknek lenni hiszszük vallyuk, tudgyuk; ez pedig nem örök Isten: mert az örök Isten senkitől fel nem magasztaltathatik: a mindenek felelett-való Istennek, senkitől semm nem ajándékozathatik: Hatalom, tudomány nem adathatik: Mástól minden lábai alá nem vettethetik. Mind ezeket a Kristusban láttjuk; Más Kristust pedig ezen kívül nem tudunk, se soha a Szent Írásban nem olvastunk. (394)

8dik. Illy nagy és dicsőséges okokra nézve, azokért mű-is ezen fel-magasztaltatott Ember Ur JESUS Kristust, a kit az Atya meg-szentelt, meg-dicsőített, Isteni hatalommal, nével, méltósággal, meg-ajándékozott; kit az Istennek minden Angyalai imádnak. Hebr.1. Kinek nevére mennyeieknek, földieknek, föld-alatt-valóknak minden térdek meg-hajolnak; Mű-is nem csak hiszszük s vallyuk mű egy Urunknak, megváltóknak, közben-járóknak, üdveztőnknek, Isten Fiának, és Istennek lenni; hanem ennek felette Isteni tisztelettel tisztellyük, szentséges imádással imádgjuk, nyomoruságinkban segítségül híjuk; bűneinket néki meg-vallyuk; üdvességünket tőlle várjuk; lelkeinket kezébe ajánlyuk; úgy mindazáltal, hogy mind ezek az Atya Isten dicsőségére szolgállyanak. Philip. 2.v.11. (395)

1. Mind ezekből akár ki-is által-láthattya, hogy mű Unitáriusok Kristus-tagadók nem vagyunk, hanem inkább az
2. igaz Kristusnak vallói: Senki semmit a Szent Írásból és az Apostoli Credoból olyat elé nem hozhat, a mit nem hiszünk;
3. a mint mind ezekből világosan ki teczik: Sőt ezek felett; Ezen Ember JESUS Kristust, a láthatatlan Istennek képének, ISTENhez hasonlónak, az Atyával egynek, ki Istennek

⁶⁶ Matth. 26. v. 39.

⁶⁷ Matt. 28. v. 18.

⁶⁸ Joan. 7. v. 16.

⁶⁹ Joan. 5. v. 22.

⁷⁰ Act. 4. v. 12.

⁷¹ Matt. 9. v. 6.

4. formájában volt, ki által mindenképpen: és IGAZ ISTENNEK lenni örömet vallyuk. De olyan Istennek,
 5. a kinél az Atya nagyob. Joan. 14.v. 18. A kinek maga
 6. felett más Istene vagyon. Hebr. 1.v.9. Joan. 20.v.17. A
 7. kinek a hatalom mennyen földön adatott. Matth. 28. v. 18.
 8. A kit mind Urrá, mind Kristussá az Isten tölt. Act. 2.v.39. A
 9. ki magától semmit nem cselekedhetett. Joann. 5.v.30.
 10. Az ítélet napját nem tudta. Marc. 13.v.31. A ki-
 11. nek mindeneket az Atya adott. Matth. 11.v.27. A
 12. kit az Isten emelt arra az Isteni méltóságra, melyben ma az egekben vagyon. Ephes. 1.v.20.21. Ki által
 13. az Isten az utolsó üdőben szóllott. Hebr. 1.v.1. A
 14. kinek az Isten vetett mindeneket lábai alá. I. Corinth. 15. v. 26. De magán kívül. Ibidem. Sőt maga-is a
 16. Fiu alá vetetik annak, a ki néki alá vetett mindeneket. I. Cor. 15. v. 28. (396)
- Ezek a dolgok világosan bizonyították, hogy ez az ember Jesus Kristus, a kinek ezek tulajdonítanak, 1. nem magától, 2. és mindenképpen felett való Isten: 3. Mert a mindenképpen felett való Istennél más nagyobb nincsen: 4. Annak maga felett Istene, 5. és Atya nincsen. 6. Annak senki semmit nem adhat, semmi nélkül nem szükkölködik, 7. senkitől nem függ, 8. senkinek nem esedezik, senkinek alá nem vetetik. Mind ezeket állattjuk; melyből ki-jó, hogy az Ur Kristus olyan magától és mindenképpen felett való Isten, mint az Atya, nincsen. (403)
- Objectio: Azt mondanád: maga mondgya a Kristus: Én és az Atya egy vagyunk. Joan.10.v.30. Felelet: Itt egynek lenni annyit térsen, mint egyesnek lenni. Joan.17.v.11. a hol üdveztőnk azon Könyörög: Szent Atyám, Tartsd-meg azokat a te nevedben, a kiket nékem adtál, hogy legyenek eggyek, a mint mű-is eggyek vagyunk. Az az; olyan eggyesek, mint mű vagyunk: másként ha a Fiu az Atyával állattában volna egy, a jöne ki belőle, hogy a Kristus azon kérné az Atyát, hogy a mint ők eggyek állattokban, ugy a tizenkét Tanítványok-is állattokban legyenek eggyek; mert azt mondgya: ugy legyenek eggyek, mint mű vagyunk; mely lehetetlen. Sőt továbbá azoknak értelme szerént-is, a kik a Fiut mindenképpen egyenlőnek vallyák az Atyával, meg nem állhat, hogy a Fiu mindenképpen olyan légyen, mint az Atya. 1. Mert a Fiu az Atyától való, és nem magától való; az Atya magától való. 2. A Fiu az Atya állattából születik; az Atya (406) senkitől nem születik. 3. A Fiu meg-testesült; az Atya nem testesült. 4. A Fiunak mindeneket az Atya adott; az Atyának soha senki semmit nem adott. Matth.11.v.27. Nem egyenlők tehát. (407)
1. Hogyha pedig valaki azt mondaná: Más a Mariától született Ur JESUS Kristus; Más az Atyának állattából örök időktől fogva született Ur JESUS Kristus: a Mariától született Kristus Ember, a ki meg-feszítettett, meg-hólt, és el-temetett. Felelet: Erre az mondgyuk: Mű más Kristust az Ember JESUS Kristuson kívül, a ki meg-feszítettett, soha nem hallottunk, se a Szent Írásban nem olvasunk, se nem tudunk: Szent Pál Apost. a harmadik égben tanult, még-is nem tudott más Kristust, a meg-feszítettett Kristuson kívül; maga bizonyította I.Cor.2.v.2. Nem itélem, hogy valamit láttam volna ti köztetek, hanem a JESUS Kristust, a kit meg-feszítettettek. Az egész Apostoli sereg más Kristust nem predikált, hanem a kit meg-feszítettettek a mint I.Cor.1.v.23. Mű pedig predikáltjuk a meg-feszítettett Kristust. Valaki azért ezen meg-feszítettett Kristuson kívül, más Kristust tud, hiszen és vall, szabad légyen véle: Mű mást nem tudunk.
 2. De itt a Keresztények azt szokták mondani: Nincsen két Kristus, hanem egy Kristus vagyon; de az egy Kristusnak két természete vagyon, Isteni és Emberi: Isteni természete szerént örök Isten; Emberi természete szerént valóságos Ember. Kihez képest a mellyek ide fellyebb a Kristusról irattattak, némeltyek Isteni természete szerént, némeltyek Emberi természete szerént tulajdonítanak ő Felségének. Felelet: 1. Akarnók NB. látni, mellyik Evangelista, vagy Apostol tanított valaha két természetű Kristust? Hol vagyon emlékezet vagy csak szó-is a Szent Írásban, a Kristus két természete felől? 2dsz. Fontold-meg jozon elmével, mit tégyen a két természet? az emberi természet

természet szerént-való valóságos embert téssen, a ki testből, okoskodó itéletből áll, a ki mind személy. Az isteni természet, természet szerént-való örök Istent jegyez: és így két egymástól meg-külömböztetett Kristus leszen; mind a kettő személy, egyik örök Isten, másik valóságos ember.

3. Mű az Ember JESUS Kristuson kívül más Kristust nem tudunk: ezt tudjuk, hogy Isten Fia: ezt tudjuk, hogy üdvezítőnk, (413) Megváltónk, JESUSunk; ennek az Isten még születése előtt adta a JESUSI nevezetet Sz. Angyala által. Matth.1.v.21. NB. Szent János Evangelista az ő egész Evangeliumát azért írta, hogy el-hidgyük, hogy a JESUS Kristus az Istennek Fia Joan.20.v.31. (nem azért hogy örök Istennek hidgyük) és hogy örök életet nyerjünk az ő nevében: melyet-is az Istentől erős hittel várjuk és óhajtunk. (414)

III. A Szent Lélekről

Hisszük a Vigasztaló Szent Lelket az Atya Istennek olyan⁷² ajándékának, erejének, és ujjának lenni, mely az Atyától⁷³ származik, a Kristus nevében küldetik, a Kristusban hívőknek⁷⁴ adatik, Isteni félelem által tartatik, hitetlenség által ki-öltatik.⁷⁵ Mely a Kristus Jesusnak leg-bővebben adatott, az Apostolokra (417) Pünkösöd napján ki-öntetett, mely tudatlanságokban tanította, szomorúságokban vigasztalta, félelmekben bátorította, az Evangeliumnak predikálására alkalmatosossáá tőtte; mely által ma-is a Hívek megszenteltetnek, és a Váltásnak napjára el-pecsételtetnek.

Mind ezekből ki-teczik hogy mű-is Unitáriusok a Szent Háromságot hisszük és vallyuk a szerént, a mint az Apostoli Credó, és a Szent Írás előnkben adgya, és Háromnak nevében, Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek nevében Keresztelkedünk; De ehez többet tenni, vagy ebben el-venni nem merünk; melyre nézve a Kereszttségben-is nem tésszük azt hozzá: Szent Lélek Istennek nevében: mert az írásban e képpen nincsen. Mű az Apostoloknak az Apostoli Credóban ki-adatott magyarázatokkal, és a Szent Írásnak világos szavaival meg-elégsszünk, azoknál a dolgot mélyebben érteni, külömben magyarázni, a Sz. Írásban nem találtatott idegen szókkal élni nem merünk. Másoknak mi teczik, állyon szabadságokban.

[Szaniszló későbbi pótlása]

Jöllehet ez előtt ki-adott Vallás-tételünkben igen világosan, és Sz. Írásnak értelme szerént a Szent Lélekről, együgyü értelmünk ki-tétetett; de minthogy némelyek azt mongyák, hogy abból nem értik a Szent Lélekről való Vallás-tételünket: Melyet, ha meg-elégednének a Szent Írásnak egyenes és világos Tanu-bizonyosságival, nyilvánssággal sem-miképpen nem (418) mondhatnának. Most-is tovább a Szent Írásnál nem akarunk menni, hanem világossab értelemnek okaért a Sz. Lélekről való Vallás-tételünket ez szerént adgyuk ki.

Mű a Szent Írásokkal azt vallyuk, hogy a Szent Lélek, nem egyéb, hanem Isteni erő és hatalom, mely nélkül az Isten soha nem vólt, nem-is lehet. Ezzel teremtette e nagy látható világot, ezzel bír, és igazgat mindeneket. Ez az erő pedig sok nevekkal nevezetik: ugymint: Szent Léleknek: Luc.1. Istennek erejének Luc. 24. Atyának ígéretinek, és Mennyei erőnek. Act.1. Szent Léleknek és Hatalomnak, melynek általa Isten vala a Kristussal. Act.10.v.38. Szentelő Léleknek. Rom.1. Lelki erőnek és Isteni erőnek. I.Cor.2.v.4.5. Istennek karjának és erejének. Luc.1.v.51. Istennek ujjának Exod.8. Mely Istennek ujjával üdvözítő Urunk Kristusunk üzte-ki az ördögöket az emberekből. Luc.11.v.20. Istennek jobb karjának. Act.2.v.33.

⁷²Joan. 14.

⁷³Luc. 1.

⁷⁴Luc. 21.

⁷⁵Joan. 15.

Ez az Lélek, erő és hatalom az Istenben, mint valami végtelen tengerben és mélységes örvényben van; melyre nézve az Isten mindenhatónak-is mondatik, ki mindenneknek ad abból az ő rendi és állapotja szerint.

Hogy pedig a Szent Lelket az Atyával egyenlő örök Istennek, e világnak nagy részével együtt nem valhattuk, okai a többi között ezek.

1. Mert sohol a Szent Írásban Istennek nem neveztetik; mellyet lehetetlen dolog, hogy az Írás világosan, minden következés nélkül nem tanítana, hogyha a Sz. Lélek Isten volna.
2. Sohol az Írásban sem emlékeztet, sem példa nem találhatik arra, hogy a Szent Léleknek Könyörögni, avagy azt imádni kellene.
3. A Szent Lélek igen gyakorta el-hagyatik az Írásban, mikor az Írás az Atyáról és Fiúról emlékezik: mely nem lehetne, hogy ha a Szent Lélek külön Isteni személy volna: ugymint mikor az Írás azt mondja; hogy csak az Atyának és a JESUS Kristusnak ismeretiben áll az mi üdvességünk. Miért nem mondja a Szent Lélek ismeretiben-is? Joan.17.v.3.

Erre láss többeket-is. I.Cor.8.v.6. Act.20.v.21. I.Thess-1.v.9.10. 2. Thess.3.v.5. 1.Joan.1.v.3. Item 9.2.v. 24. Apoc.5.v.13.9.3.v.12. Ephes. 6.v.13. 1.Thess.3.v.11. 2.Thess.2.v.16. 1.Tim.1.v.1. Tit.2.v.13.

Mely Szent Írásbéli helyekben, ha a Szent Lélek az Atyával egyenlő Isten volna, semmiképpen el nem hagyathatott volna. Ide adhattuk ezt-is: Hogy ha a Szent Lélek az Atya Istentől különös személyű Isten volna, a JESUS Kristus a Szent Lélek Istennek volna inkább Fia, mint az Atyának, mivel a Szent Léleknek (419) ereje által fogantatott. De mind ezt, és sokakat egyebeket rövidségnek okáért el-hagytunk. (420)

IV. Az Ecclesiáról⁷⁶

Hisszük a közönséges Keresztény Szent Gyülekezetet a JESUS Kristusban igazán hívó Szent Törvény szerint élő ⁷⁷Hiveknek Társaságát, mely az Istennek e földön vitézkedő ⁷⁸Anyaszentegyháza, a Mennyekek Országa, mely az Ecclesia, a ⁷⁹JESUS Kristusnak jegyese; mellyet Szent Verével meg-váltott: ⁸⁰és szent teste, mellynek feje az Ur Kristus: mely tisztán az ⁸¹Apostolok Vallásán Fundáltatott: Ezt az Istennek beszédgye ⁸²igazította, a Szent Lélek vezérli: melyben minden Kereszténynek magát bé-óltani, ezt gyakorolni kell. (423)

V. A vizzel-való Keresztiségről⁸³

A vizzel-való Keresztiséget hisszük s vallyuk, véghez-is vesszük, Atyának, Fiúnak, és Szent Léleknek nevében; a mint üdvözítőnk parancsolja Matth. 28.v.19. Ez külső jele, a belső lelki keresztségnek, mely víztől és Szent Lélektől való ujjá születésben, és a jó lelkeknek Istennel való kérkedésében áll. (425)

⁷⁶ Demeter Márton könyvében véletlenül (sajtóhibából) VI. áll, s nincs önálló címe, csak így: „Unitária Vallás-tétel az Ecclesiáról”.

⁷⁷ Matt. 3.2.

⁷⁸ 1. Tim. 3.

⁷⁹ Act. 20.

⁸⁰ Eph. 1. v. 22.

⁸¹ Hebr. 10.

⁸² Matth. 18.

⁸³ Itt nincs önálló cím, csak eképp: „Unitária Vallás-tétel a vizzel való keresztségről”. A továbbiakban is hasonlóan.

VI. Az Ur Vacsorájáról

Az üdvözítő Ur JESUS Kristustól szereztetett Uri Vacsorát nem csak hiszszük s vallyuk, hanem azzal élünk-is a szerént a mód szerént, mely a Szent Írásban előnkben adatott a végre, hogy a kenyérnek meg-szegése, és a bornak ki-öntése által, az Isten kegyelmének meg-szegését, a Kristus Szent Testének meg-törettetését, Szent Vérének ki-öntését külsőképpen-is ki-ábrázoljuk, annak étele és itala által a Kristus Szent halála által szereztetett lelki jókban való részesülésünket példázzuk, az Istennek Szent Fiában hozzánk mutatott nagy szeretetét, az Ur JESUSnak érettünk való keserves szenvedését, hála-adással magasztaljuk, az igaz Hitben, szent szeretetben való egyességünket, egy kenyérből és egy borból való részesülésünk által, és a Kristusban minnyájan egy testévaló létünket, és ezek által jövendőben az Istennel, és a Kristussal való egyesülésünket meg-bizonyítjuk. „Catekismusoknak 54dik kérdésében pedig így szólnak az Unitáriusok az Ur Vacsorája felől:” L. 427. l. [Ez már nem a Vallástétel]

VII. A bűnnek bocsánattyáról és örök életről⁸⁴

⁸⁵Mivel minden emberek, valakik Ádám-tól származtak, az ő Törvényben az bűn alatt vóltanak, és a vétkekre igen hajlandók; ugy mű-is ma minnyájon igen vétkesek vagyunk, és az Istennek bűn-bocsátó irgalma nélkül ⁸⁶szűkölködünk; Meg-igazolunk pediglen a Könyörülő ⁸⁷Istennek ingyen való kegyelméből az Ur JESUS Kristusban ⁸⁸való igaz Hit által, mely jóságos cselekedetekkel ékesítettett, a mellyek nélkül a hit meg-hólt, a mely hit az Istentől mi nekünk tulajdonittatik igasságul, hogy az által az Istennek kegyelméből a JESUS Kristusban bűneinknek ⁸⁹bocsánattyát és örök életet nyerünk. Hiszszük mindenneknek bűnök bocsánattyát és üdvességet, valakit az Ur JESUS ⁹⁰Kristusban való igaz Hit által, szent és Istenes élet által, azt az Istennek ingyen való kegyelméből várjuk és szüntelen való könyörgésekkel ohajtyuk. (429)

VIII. A Fel-támadásról

⁹¹Hiszszük s vallyuk minden embereknek az utolsó napon, mind jóknak, s mind gonoszoknak fel-támadását, és ⁹²az Ítéltre való állittatását, hogy el-vegye kiki jutalmát a ⁹³Kristustól, annak a mint cselekedett a testben, jót vagy gonoszt.

IX. Az Istennek elév Rendeléséről

⁹⁴Hiszszük hogy a Mindenható Ur Isten világ Fundamentomának fel-vetése előtt, az ő Szent Decretomában el-végezte, és utolsó időben ki-jelentette, hogy minden emberek valakik a Kristusban igazán hinnének, az⁹⁵ Atyának akarattyát cselekednék, az Istennek

⁸⁴ „...., Unitária Vallás-tétel.” Ezt elhagytam, ti. ezt mindig Demeter teszi hozzá, hogy elkülönüljön a szövegben.

⁸⁵ Gal. 3. v. 22.

⁸⁶ Rom. 3. v. 24.

⁸⁷ Gal. 2. v. 16.

⁸⁸ Jacob. 2.

⁸⁹ Rom. 2. v. 7.

⁹⁰ Rom. 9. v. 16.

⁹¹ Act. 24. v. 15.

⁹² Rom. 14. v. 11.

⁹³ 2. Cor. 5. v. 10.

⁹⁴ Eph. 2. v. 11.

⁹⁵ Joan. 3. v. 16.

Evangeliumában ki-adatott Szent Törvénye szerint élének, mind ⁹⁶azok üdvözüllyenek, és az Igazságnak ismételre jussanak. ⁹⁷Valakik pedig a Kristusban nem hisznek s bűnökben meg-átalkodnak, az Istentől el-távoznak, el-kárhoznak.

De hogy a Jó Isten minden népekből, Nemzetségekből, Vallásokból, nyelvekből, rendekből, bizonyos személyeket örök időkre előtt meg-változhatatlanul, azok akár jók akár gonoszak legyenek, az örök életre választott volna: ezeken kívül mindeneket, sőt a világnak nagyobb részét (ha örökké könyörögnének-is, és soha semmi bünt nem cselekednének-is) az örök kárhozatra vetette volna; mű az olyan rendelkezését az Istennek a Szent Írásból nem tanultuk.

X. A JESUS Kristusnak Érdemiről

⁹⁸Jóllehet az Ur JESUS Kristusnak, halála, szent Vére, a mű Válságunknak árra olly drága, méltóságos és megbecsülhetetlen, melynél nekünk soha nagyobb és drágább ⁹⁹kincs nem adattathatott volna; mert ez által lött válságunk, bűneink bocsánattya, és idvességünk: Mindazáltal ¹⁰⁰a Szent Írás ezt nem érdemnek hja, sőt az egész írásban sohol csak emlékezet sincsen a Kristus érdemeiről, hanem Válságnak, szabadulásnak, bűnnek el-törlésének. Mű inkább szerettük a Szent Írás szavaival élni.

XI. A Kristusnak elég-tételéről

Bizonyos dolog, hogy az Ur JESUS az Istennek akarattjának mindenekben eleget tött, és a mi üdvességünknek munkáját elegendőképpen véghez vitte, úgy hogy mi tölünk; a hoz egyéb nem kíváztatik, hanem igaz hitünk és szent életünk; de ez a szó-is: Kristusnak elég-tétele: a Sz. Írásban nem találattik. (431)

Panaszok¹⁰¹

I.¹⁰²

Jóllehet pedig mind ezeket szentül hisszük és vallyuk a Sz. Írásnak lelkünkkel egygyező folyása szerint; még-is sok Keresztény Atyánkfiaitól sokakban vádoltatunk és méltatlan kárhoztatunk. Némellyek azt mondgyák, hogy átkozottak vagyunk, mert meg-feszítettett ember Kristusban bizunk: bizonyítani akarják az Istennek ama, szavaival: Átkozott, a ki emberben bizik. Jerem.17.v.5. De mélatlan cselekeszik; mert ha 'szabad a Fiúnak édes Attyában; a Tanítványnak a Tanítóknak; a Vitéznek a Hadnagyokban és Generalisokban Isten után bízni, mennyivel inkább az Ur JESUS Kristusban. Átkozott a ki a bűnös erőtlen emberben bizik, és tesben veti reménségét, és az ő szive el-távozik az Urtól, a mint az Isten mondgya: de mű bűn nélkül való, erős, hatalmas Ur Kristusban bizunk, és a mi szívünk azzal el nem távozik az Urtól, hanem közelebb járul. (432)

II.

Némellyek azzal kárhoztatnak, hogy a mit szánkal vallunk, szívünkben nem úgy hisszük. Oh méltatlan vád! nem (434) vagyunk olyan lélek nélkül való emberek, hogy

⁹⁶Act. 2. v. 38.

⁹⁷1. Tim. 2. v. 4.

⁹⁸1. Cor. 6. v. 20.

⁹⁹1. Pet. 1. v. 18.

¹⁰⁰Joa(n). 20. v. 31.

¹⁰¹Demeternél: „Az Unitárius Vallás-tételek végében le-tött Panaszok; és azokra való Catholicus Feleletek” c. alatt. (432)

¹⁰²Uo. „§. I. Unitáriusok Első Panaszszsa.” A továbbiakban is így.

az Isten Szent színe előtt ő felségéről szájjal mást mondgyunk, szívvel egyebet hidgyünk. Talám azok a Keresztények, kik felőlünk azt mondgyák szíveknék vizsgálói? hogy tudgyák hogy szívünkben küömben hiszünk? Talám nem olvassák azok Szent Pál Apostolnak ama mondhását: Szível hiszünk az Igasságra, szájjal tészünk vallást az üdvességre. Rom.10.v.10. (435)

III.

Némellyek azt mondgyák: azok mind jók a miket hiszünk, de többet kellene hinnünk; mert kevésel hiszünk többet a Pogányoknál. Keresztény ember, gondold-meg jó Lélekkel, hogy-hogy hiszünk többet az üdvesség dolgában annál a miket az Apostoli Credó, és a Szent Írás előnkbe ád? holott a Szent Írás, valamellyek a mi üdvességünkre szükségeselek, elég bőven, tisztán, világoson előnkbe adta; Valamellyek pedig a Szent Írásban meg-irattak, azokat eleitől fogva végig mind hiszszük, ugy a mint ott vagyon. Ha mi egy helyt nem világos, a Szent Írást Szent Írással világosittyuk a tiszta józon elmének munkálkodása által; de mi ott nincsen, hogy azt hiessük, vagy a mi ott vagyon, azt idegen szókkal Szent Írás ellen-való dolgokra magyarázzuk, vagy ez vagy amaz értelemre tekerjük, melyet az Istennek lelke ki-nem adott, mű semmiképpen nem ismerjük.

Azonban valaki e fellyebb irt Vallás-tételünket meg-olvassa, által-láttya, hogy e Világon való minden Pogányoknál sokkal többet hiszünk. Ki hitte s ki hiszi e máinapon a Pogányok közzül az új Testamentomot; a melyhez mű ragaszkodunk? ki hiszen élő Istennek egy szülött Fiában a megfeszítettett Kristusban? bolondság volt ez a Pogányoknak, botráncokzás a Sidoknak, mint Szent Pál bizonyittya 1.Cor.1.v.23. (E máinap-is azért botráncokzik-meg a világ bennünk, hogy meg-feszítettett Kristust hiszünk) Ki várja a Kristustól büne bocsánattyát és üdvességét? Ki keresztelkedik Atyának, Fiúnak, és Szent Léleknek nevében közüllök? Ki hiszi e máinapon-is, hogy az Isten az egész világnak birodalmát, igazgatását a Názáreti JEsusra bizta? melyik Pogány vallya ezt? Ki tartya a Pogányok közzül a Kristust? Ki imádkozott valaha néki, melyik Pogány hiszi, hogy az Isten az Ítélet napján mind őket, mind a Keresztényeket ez által a Férfi által az Ember JESUS Kristus által ítéli-meg? A ki ezeket megfontollya méltán bennünket nem kárhoztathat. (437)

IV.

Azt mondgyák Felőlünk, hogy csak egy kevesen vagyunk, azok-is szegény, nemtelenek, tudatlanok; nincsen semmi (438) Uri Fő Rend közöttünk. Igazán mondgyák; mert nem sokan vagyunk, és test szerént szegények vagyunk, nemtelenek, e világ előtt megutáltattak vagyunk: de ebből nem jó-ki, hogy azért Szent Hitünk s Vallásunk igaz nem volna; mert a Kristus nyája-is kicsin volt. Luc.12.v.23. Szegények, erőtlének, nemtelenek voltak test szerént a mint 1.Cor.1.v.26. Szent Pál bizonyittya, de ugyan csak ő nálok volt az Igasság. (439)

V.

Némellyek csufképpen Ariánusoknak hinak; de nem igazán: mert más az Unitária, más az Ariána Vallás. (441)

VI.

Némellyek azt mondgyák: Már régen mind el-kárhoztunk. Uram bocsáss-meg nékik, nem tudgyák mit cselekszenek. Ha az ember kegyelemből üdvezül, avagy a Jó Isten ingyen való kegyelmét mi velünk-is ugy, mint másokkal nem közölheti-e? Istenen áll az, nem emberen: Ne ítélj, s nem ítéltetel. (443)

Ezek felett sok méltatlan kárhoztatásokkal és csúfos nevezetekkel illetetünk gyakorta, sőt némelyek ugyan irtóznak tőlünk. (444)

Sokszor ugyan fenekednek reánk: még azt-is el-mondgya némely; olyá tartaná, ha valakit közüllünk meg-ölhetne, mintha áldozatot tenne Isten előtt. De ezeket cselekedték a Kristussal és az ő Tanítványival: Edes üdvözítőnk maga meg-mondta ezt Joan.16.v.2. Mű ezeket Istenre bizzunk, senkit érte nem Kárhoztatunk.

Senkinek gonoszt nem kívánunk, sőt inkább tiszta lélekkel kívánnjuk, hogy az Isten mindeneknek irgalmazzon, az ő Sz. ismertetiben, jó lelke által világosítson, az egyességnek és Sz. Szeretetnek lelkével meg-áldgyon, hogy e világban (445) egymással, mint a Tanítványok egyesek lehessünk, békességben élhessünk; mind a következő életben fejenként a mi Fejünkkel az Ur Kristussal egyesülhessünk. Amen. (446)

Horváth Károly

VÖRÖSMARTY MIHÁLY KIADATLAN KÉZIRATA

A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmartynak több olyan kéziratát őrzi, melyek a költő életében, de később sem kerültek kiadásra. Ezek egy része töredékes, de van köztük teljesen befejezett írás is. Nagy részüket a kézirtárban kolligátumokba foglalták be, és borbekötött könyvként őrzik Cikkek. Bírálatok. Jegyzetek, illetve Vázlatok. Cikkek. Okmányok címen. Az előbbieket három kötetet tesznek ki, jelzetük: K/713 I-III., az utóbbiak egy kötetben szerepelnek K/778 jelzet alatt.

Az alább közlendő írás vitacikk, teljes terjedelmű, két változatban is megvan, az első jellegzetesen Vörösmarty írása, sok javítással, Stettner-Zádor György hagyatékából való, és a Cikkek. Bírálatok. Jegyzetek c. kolligátum II. kötetében található. Címe nincs, utólag írták rá a kézirtárban ceruzával: „Cikk a Hirnök ellen”. A második kézirat idegen kéztől származó hű másolata az előbbinek, a Vázlatok. Cikkek. Okmányok c. kötetben van, címe ennek nincs, a kézirtárban így jelölték meg ceruzával: „Cikk cím nélkül a Hirnök ellen”. A kritikai kiadás készül 15. kötetében és az itt következőkben is ezt a címet adjuk majd neki: [Orosz József „Visszapillantás” című cikkének bírálat].

Vörösmartynak ez a viszonylag terjedelmes vitairata sok szempontból új világot vet az atheneistáknak a konzervatív-aulikus *Hirnökkel* és *Századunkkal*, ezek szerkesztőjével, Balázsfalvi Orosz Józseffel és főmunkatársával, Csató Pállal folytatott polémijára, amely általában mint az „Athenaeum miatti zajgások” címen ismeretes és az 1838. évben és az 1839. év elején folyt le, de utána is folytatódott más témakörökben (főleg az opera-dráma vitákban). (L. erről: Szücsi József: *Bajza József*. 1914. 338–381. Lukácsy Sándor—Balassa László: *Vörösmarty Mihály 1800–1855*. Bp., 1955. 220–241. Fenyő István: *Valóságábrázolás és eszményítés*. Bp., 1990. 339–403.)

Vörösmartynak az alább közlendő vitacikke közvetlen reagálás Orosz Józsefnek a *Századunk* 1838. december 31-én megjelent 104. számában közölt *Visszapillantás a' Hirnök és Századunk' eddigi munkálataira* című az atheneistákat sértő hangnemben írott támadására. Ámde Vörösmarty válaszában nemcsak erre a cikkre tér ki, hanem Csaplovics Jánosnak a *Századunkban* 1839. január 10-én megjelent egyik írására is, ami arra mutat, hogy az említett Vörösmarty vitacikk az 1839. év januárjának második felében keletkezhetett, de aligha később, mert a költő e hó végétől már a színházi ügyekkel volt elfoglalva.

Az 1837. július 4-én megindult *Hirnök* s melléklapja a következő év elejétől kiadott *Századunk* annak a kormányzatnak az orgánuma volt, amely elgáncsolta az 1832–36-os

¹⁰³ Demeter Márton könyvében nincs számozva, „Utolsó csoportos Panaszszai az Unitária Vallástételnek” cím alatt szerepel. 144.

országgyűlés reformtörekvéseit. A *Hírnök* szerkesztője, Orosz József 1837. december 1-jén a lap 44. számában kiadta politikai „programját”, melyben a „trón és oltár” és a „törvényes szabadság” (értve alatta a rendi előjogokat), valamint a „monarchikus-arisztokratikus rend” védelmezőjének hirdeti magát és lapját, és egyben harcot hirdet „bizonyos pártemberek”, azaz a liberális reformerek ellen. Lapjához megnyerte Bajza volt hívét, Csátó Pált, aki anyagi okokból tagadta meg korábbi elveit, és az ez utóbbi által szerkesztett „Magyar hirlapok szemléje” kíméletlenül támadta az atheneistákat eleinte inkább irodalmi és színházi téren (Bajza 1838. július 1-ig a Pesti Magyar Színház igazgatója). Több, az akadémiából kiszorult írók által szerkesztett folyóirattal együtt „pártoskodással” és a „literaturai trón bitorlásával” támadta őket, mivel a három szerkesztő: Bajza, Schedel és Vörösmarty (kiket „triceps — háromfejű — redactionnak is gunyolt”) akadémikusok is voltak és ugyanakkor a legelterjedtebb tudományos és irodalmi folyóirat, az *Athenaeum* és a fő kritikai orgánus, a *Figyelmező* szerkesztői is. Mikor azonban 1838. május 13-án az *Athenaeumban* megjelent Vörösmarty tanulmánya *A' felekezet*, mely elméleti, filozófiai jellegű és általában védi az egy célra törő írók, tudósok csoportosulását és vitára való készségét, például hozva fel Gallilei, a homeopatha orvos, Hahnemann küzdelmeit nézeteik elismeréséért, majd helyesli, hogy viták alakultak ki a magyar színház körül (még Bajza volt ekkor az igazgató), tehát általános és nem politikai élű cikk, Csátó ezt a témát nyílt politikai szintre vitte át. A *Hírnökben* közölt bírálóiban (1838. május 28. 43. sz.) Csátó Vörösmarty cikkét semmitmondónak állítja, és szembeállítja vele a maga antiliberális, reformellenes álláspontját, mégpedig az akkor polgárháborúban szenvedő Spanyolország példáját hozva fel, az ott szembenálló pártokat értékelve, a maga nézetét alkotmányos köntösbe burkolja ugyan, de a végén nyíltan kimondja az abszolutista-ultrakonzervatív trónkövetelő, Don Carlos iránti rokonszenvét. A *Hírnök* melléklapjában, a *Századunkban* pedig egymás után jelentek meg a szabadelvű eszmék elleni támadások, Széchenyi törekvéseit is gáncsolva. E két folyóirat állandóan bírálja az *Athenaeumot*, a *Figyelmezőt*, a Széchenyi reformterveit hirdető *Jelenkort* és ennek társlapját, a *Társalkodót*, valamint a Brassai Sámuel által szerkesztett *Erdélyi Nemzeti Társalkodót*. Az atheneisták másfél évig nem válaszoltak a támadásokra, csak 1838. július 31-én indult meg a *Figyelmezőben* az *Athenaeum* miatti *zajgások* címen ismert cikksorozat, melyet főként Bajza József írt, de beledolgozott a két szerkesztőtárs Schedel-Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály is. Melléjük állt egy Ochtinay Antal álnévű író, akiben Szűcsi József (I. m. 353) Szontágh Gusztávot véli felfedezni, és Csátó Pál is azt írja a *Hírnökben* (1839. december 10.): „... Szontágh Gusztáv... Ochtinay álnév alatt kiadott értekezéseiben ... hígeszü és ... dühös pártkulancsnak mutatta magát...” Meggondolkoztató azonban, hogy előzőleg Csátó Brassai Sámuelt vélte Ochtinaynak (*Századunk*, 1838. okt. 22. 85. sz.), s Brassairól Bajza is azt írja, hogy Csátónak „egy párszor ujára koppintott”. (*Figyelmező*, 1838. aug. 28. 35. sz. 565. h.) Az atheneisták lényegében győztek a polémiában: Csátó — kisebb mértékben Orosz — anyagi okokból bekövetkezett elvi elpártolása lelepleződött, az *Atheenaeum* olvasótábor megnőtt. Ilyen helyzetben jelent meg Orosz Józsefnek a *Századunk* 1838. évi utolsó számában az a *Visszapillantása*, mely kiváltotta Vörösmarty részletes válaszát, de amely — valószínűleg a cenzúra miatt — nem jelenhetett meg.

Orosz *Visszapillantása* egyfelől lapjainak feldicsérése, másfelől durva támadások sorozata „egy bizonyos párt” „alattomos ármánykodásai” ellen, olyan jelzőkkel illetve őket, mint „faragatlanság”, „ugatás”, „rágalmazás”, „hazánk' feldulói”, „a literaturai trón'bitorlása”. Orosz külön kiemeli a Csátó szerkesztette „Magyar hirlapok szemléjét”, melyet szerinte a „történt esetek részrehajlatlan, pártatlan felvilágosítása, a' bitorolt reputatióknak méltó valódiságaikra való visszahelyezése... a' tiszta igazság' országa' visszanyerése” jellemezti. Majd feldicséri antiliberális szellemű, álnévű munkatársait, így a Széchenyit támadó P. F-et és -mb-t, továbbá Csaplovics Jánost, aki a természetjog, a modern filozófia és történetírás elleni gúnyos „paradoxon”-jaival váltotta ki a szabadelvű és nemcsak szabadelvű írók ellenkezését. A végén megismétli jelszavait a „trón, oltár, törvényes szabadság, lépcsőnkinti haladás” programját, melyet ultrakonzervatív szelemben értelmez. Orosz írásának támadó jellegét még erősíti az a tény, hogy ezt közvetlenül kö-

veti ugyanabban a számban az *Athenaeum*ot vallástalansággal vádoló cikk (-y aláírással. Közli a Lukácsy-Balassa által szerkesztett gyűjtemény is a 237–238. lapon.)

Ezeket kellett előrebocsátanunk, hogy megérthessük Vörösmarty válaszcikkét. A közlésbe az utolsó számokat mi *helyeztük el*, ezek a szövegben *nincsenek* benne. Az akkori közönség nyilván értette az alkalmi célzásokat, de a mai olvasó számára ezeket meg kell világítanunk, hogy világosan érthesse a cikk korabeli vonatkozásait.

[OROSZ JÓZSEF „VISSZAPILLANTÁS” CÍMŰ CIKKÉNEK BÍRÁLATA]

Csodálatos és még is való, hogy a' Hirnök — jobbíthatlan képmutatással-e vagy vakmerőséggel, — folyvást az érdemes, őszinte mérséklett, mivel szerepét akarja viselni, midőn más felől mindezen címeket maga tépi le magáról, 's nincs mulatságosabb, mint azon parodiai méltóság, melyben okai-, adatainak üres és tántorgó seregével fellép. A' képmutatásnak ezen nyíltsága és őszintesége egy pillanatra tán ámíthat, de a' varázs, melyet az őszinteség, ama alerénynék [sic!] kölcsönzött, csakhamar elmúlik, 's egy kissé figyelmesb vizsgálat mindent napvilágra hoz.

De menjünk át, ha csak futólag is ezen Visszapillantáson.

Mindenek előtt megtámadtatását hozza szóba Orosz, ő ki mindennek 's leginkább a' világosságnak neki ment, mint a' légy 's most; mivel megtámadásai keserű gyümölcsöt hozának, 's mivel kicsapongó szálldogálásaiban szárnyait megégeté, most czéltévesztett kerengésekben dühösködik. Említ hírlapja elleni *alattomos* ármánykodást, melyről senki sem tud, melynek gyanúja talán saját lelkiismeretében keletkezett 's illy jól rendelt bevezetés után hirdeti, hogy miután a' megtámadást (melyet maga kezdett) az ármánykodást (melly nem létezett) politicai hitvallása által, a' 44-ik számi programában (mellynek csodálatosságait az Athenaeum illetőleg kimutató)¹ legyőzte volna, hazánk' törvényszerű 's felvilágosodott polgárai egy szívvel, lélekkel melléje állottak. Prosit, Hirnök! az illy javak, melyet mindig maga szokott kijelenteni, önnek nagy szüksége van. — Itt még csak azt feledé ki a' Hirnök' szerkesztője, hogy neki egy más programmája is volt, melynek úgy követéséről Ochtinait kell hallani az Athenaeum ². De ez mind semmit sem tesz, a' „Hirnök rendíthetetlenül halad a' kitűzött pályán, megalapítja a' Századunkat, megkezdí a' Szemlét.”³ Olvasóink kivált emezt bővebben ismerik többek közt az Athenaeum 's Figyelmező' felvilágosításaiából is; de ez ismét semmit sem tesz, Orosz nagy hasznokat [vár] belőle olvasókra 's literaturára nézve.

Más ember a' föld alá bújnék az illy Századdal,⁴ az illyen szemlével; de Orosz azokat

¹ A *Hirnök* 1837. december 1-jén közölt „programmá”-járól van itt szó, melyet az előzményekben már ismertettünk. Az „Athenaeum” szó után az eredeti kéziratban + utaló jel olvasható, de a margón nincs vonatkozás a lap valamelyik számára. Nincs is ilyen bírálat az *Athenaeumban*. De úgy látszik, készülhetett ilyen, melyik — talán a cenzúra miatt — nem jelenhetett meg. Vörösmarty emlékeztetett rá, de elfelejthette, hogy ez nem jelent meg a lapban.

² Itt hégaz van az „Athenaeum” szó után mindkét kéziratban. Lehet, hogy Ochtinai (a folyóiratokban: Ohtinay) valamely ki nem adott cikkére utal itt Vörösmarty, de az is lehet, hogy Ochtinaynak az *Athenaeumban* valóban megjelent írására akart hivatkozni, melynek címe: A' *polemiáról általában* 's a' *Hirnök' polemiájáról különösen* (II.k. 34.sz. 1838. október 25.). Ebben Ochtinay főleg Csátó elvtagadását bírálja, de szót ejt Orosz Józsefről is, hogy ez előzőleg magyarul, majd németül könyvet írt *Gróf Széchenyi István mint író* címen, bár Ochtinay szerint Orosz már a *Hirnök* előtt is „minden nemzeti intézetünk ellen irkált”. A *Magyar Sajtó Történetében* olvashatjuk (1979.), hogy Orosz eleinte Kossuthal is kapcsolatban állt, és a reformszellem óvatos híveként kezdte pályáját (I.k. 383. 404.).

³ ... megkezdí a' Szemlét... Ez a Magyar hírlapok szemléje, a *Hirnök* állandó rovata. Szerkesztője: Csátó Pál.

⁴ ... az illy Századdal... A folyóirat voltaképpen címe: „Századunk”. A lapcím rövidítése szatirikus célzatú, és gróf Széchenyi Istvántól ered. Széchenyi a *Társalkodó* 1838. szeptember 5-én megjelent 71–72. számában válaszol a *Századunkban* kiadott és az ő *Néhány szó a lövész körül* (1838.) c. írását P. F. álneven gáncsolónak (P. F. Pálffy Ferdinánd gróf: A *Magyar Sajtó Története* I. 409.) Széche-

mint diadalma jeleit hozza fel „Visszapillantásában” ő gyönyörködik Százada’ Rococoi-ban,⁵ a’ Szemle kék foltjain, ’s nem tekintve laposra vert állapotját, ellenségeiről, azoknak ügyetlen harcáról bukófélbeni állapotjokról önelégedett méltósággal szól, Csak hogy ezt, mind eddig a’ szemleíró, ő is gorombasággal véli legcélszerűsággal fenntarthatni. Lásuk egy kissé, mint ítélt Orosz ellenfeleiről. Fegyvereiket *alávalóknak, undorítóknak* mondja, személyeskedéseiket *szennynek*, magokat a’ *faragatlanság hőseinek* ’s hogy végre szelíd kitételeinek savát borsát megadja, németül beszél: „Von allen Lumpen ügymond, ist der, der verächtlichtste, der mich unter dem Mantel der Anonymität mit Koth bewirft.”⁶ ’S miután ezeket elmondá az „ízletes” közönséghez fordul — ismét prosit, Hirnök; mert az isletes közönség, úgy hisszük, nem igen izelíti az illy ételeket — ’s igéri, hogy ő minden személyeskedést — az az a’ hol körmére koppantanak — ugatásnak fog tekinteni. Oh kacaj, oh felleget hasgató hahotája a’ szemleírónak, hol késel, hol egy iszonyút ne vess, iszonyúbbat mint valaha? Nem hallod-e a’ princípálisnak szelíd, udvarias hangját, férfias illedelmeskedéseit? „*undorító, szenny, faragatlanság, lump, ugatás*” milly magas ízlés, milly nemes kifejezések! Nem emlékeztetnek-e ezen jó akaratú intések ama’ tisztviselőre, ki hajborzasztó teremtetkezés között adá tudtára a’ bevádolttnak melly illetlen a káromkodás. Ha még is mi mondanók ezeket is, ki szelídségünkkel, soha sem dicskedünk, kik hallgattunk, míg lehetett, küzdöttünk, ha kellett ’s a’ szavak’ megválogatásában nem holmi finnyás rendszabályokhoz, melyeket (mint a’ Hirnök’ szomorú példája mutatja) minduntalan meg kell szegni, hanem a’ szigorú igazsághoz ’s mélytányhoz tartottuk magunkat ’s kik nem jayveszékeltünk, ha valaki durva szavakkal megrohant; de az udvarias, ízletes urbanus⁷ Hirnök szól így, ez minden fogalmat meghalad.

Azonban a’ Hirnök okoskodik is, megmutatja, hogy mi rosszul harcolunk, mert úgy mond, „Csak az absolute rossz, mi magával ellenkezik” ’s mivel mi Csatót kimultnak hirdetjük ’s még is vesződünk vele, tehát mi rosszul harcolunk.⁸ Bravo Hirnök! Illy körmönfont okoskodást rég nem hallottunk öntől, ez jó vastagon, mi megfoghatólag van kimagyarázva.

Csakhogy erre a’ felelet saját állításainkból kerül ki.

Hogy a’ régi Csató oda van, maga érezheti legjobban, avval már nekünk semmi dolgunk; de az új Csatót, ki amannak romjaiból született, ki rugódozik, ’s kísért, ’s az embereket ijesztgeti, ezt mi szemmel tartjuk ’s a’ közönséget iránta figyelmessé tenni el nem mulasztandjuk. Hogy fegyverünk rossz, ’s velök ügyetlenül élünk, ezt a’ Hirnök szeretné, ’s hirdeti; de aligha van úgy; különben mire valók volnának az aggodalmas számítással irt, Visszapillantások, hogy most egyebeket ne említsünk.

Mi a’ literátor tron’ bitorlásáról ’s annak elhagyásáról mondatik, agg rege, mellyről szólni alig érdemes; mi azt soha nem fogjuk elveszteni; mert soha sem keressük ’s igen távol vagyunk azon balga hittől, mintha valaha elfoglaltuk volna. Mi egyszerű emberek vagyunk, közkatonái, ha úgy tetszik a’ literatúrának, kik híven buzgón, ’s becsület-

nyi szerint Orosz itt egy álnevet választó arisztokrata mögé búj, hogy ellene írjon: „ime már Orosz ur Századja” 60. 66. számában ráakadok ... arra, aki velem minduntalanul paczkázik.” A csillag alatt Széchenyi azt a megjegyzést fűzi cikkéhez: „Már bocsássa meg Orosz ur, hogy nem mondom »Századunk«, de valóban olly hamis században, mint Orosz ur’ századja, nem tudnék élni, ’s ekkép e’ pár sort a’ magyar közönség számára sem írhatnám.” Széchenyinek ezt a szatirikus elnevezését az athe-neisták azután felkapták, és utána a *Századunkat* minduntalan „Orosz-Század” címmel emlegették.

⁵ ... Rococoi... A *Századunk* 1838. október 25-i 86. számában „Rococo” aláírással *Levél-töredék* címmel jelent meg egy, az athe-neistákat támadó cikk, főleg a színház ügyében. Erre Bajza felelt az *At-henaeum* „Magyar játékszíni krónika” c. rovatában (1838. december 18. II.k. 40. sz.).

⁶ Minden gazember közül az a legmegvetendőbb, aki engem a névtelenség palástja alatt sárral dobál.

⁷ urbanus: eredetileg városias, átvitt értelemben — udvarias (latin).

⁸ Bajza írja a *Figyelmeztetőben Jegyzetek Csató önvédelmére* című írásában: „De igazán, uraim, mi ismerjük Csatót: ő már oda van; szóljunk róla, mint a’ ki nincs többé.” (1838. okt. 30. II.k. 44. sz. 756–770.)

tel ügyekezünk haladni a' pályán, melyl osztrályul jutott, de figyelmet érdemlő, mik az Orosz-Századról jegyzetben — a' főlebb megróttakhoz hasonló szelidséggel és szellemben — viszonoztatnak. Orosz protestál az Orosz-Század kifejezés ellen 's visszatörölésül azt kérdezi: mit mondanánk, ha valaki az *Athenaeumot* *Asineumnak*, szerkesztőit *Asineum* szerkesztőinek nevezné? Mit mondanánk tisztelt Orosz ur? „Ha valaki az *Athenaeumot* *Asineumnak*, 's szerkesztőit *Asineum* szerkesztőinek nevezné, Arra — jól vigyázzon ön — vagy felelnék vagy nem.”⁹

'S most miután ezen nagyszerű ötletére kitelhetőképen megfeleltünk, mi szólítjuk fel, mit mond ő arra, mit mi legottan elébe terjesztendünk. — Orosz a' jegyzetben a' kifejezést *Orosz-Század* az *Asineummal* állítja szembe. Ő tehát e' kifejezést *Orosz-Század*, olly keserű megbántásnak tartja hogy érte az *Asineumot* véli példában felállithatni. 'S így a' mi az *Asineum* kifejezésben gúny, becstelenítő, megvetendő van, a' mi méltatlanság benne rejtezik, mindannak az *Orosz-Században* körül belül fel kell találatni, mert hogy olly részrehajlatlan 's igazságos lap, millyennek a' Hírnök tartatni szeret, egy tisztességes vagy legalább ártatlan czímért csúf, becstelenítő nevet adjon, azt feltételezni sem lehet.

Ezek így lévén kérdjük, ha mi most ez egy értékűnek vett két kifejezést elemezzük (analysáljuk) 's az elemeket egymással megfelelőleg össze állítjuk, nem fog-e az Orosz név egy igen furcsa társaságba jóni? Nem fog-e egy — mint többnyire — a' legaljasabb név a' mondó' fejére vissza szállani? De ettől megválva is, kérdjük, mi becstelenítő van „az *Orosz-században*? Orosz-e — erről mi nem tehetnénk — vagy a' Század? — erről már Orosz sem tehetne — vagy ha mind a' két név jó és feddetlen külön, 's csak együtt kárhoyatos, Orosz' társasága árt-e a' Századnak, vagy a' Századé Orosznak? 'S ki oka ezen rozsz házasságnak? Mi eddig azt hittük, hogy Orosz, legalább maga, jobb véleményben van maga iránt 's többet tart nevérol 's nem pirul azon szólíthatni, nem veszi balul, ha hírlapja arról nevezettik 's bámúlva kell az ellenkezőt tapasztalunk: neki nem szükséges egyebet mondani, csak ezt: Orosz! 's ő azonnal tűzbe jó 's azt feleli: számár! Nem vala-e természetesb visszatörölési terv, erre Orosz Század azt viszonozni: Bajza-Schedel-Vörösmarty *Athenaeum*? Mi nevűnkét lapjaink' társaságában nem szégyenlettük volna, 's ha Orosz azt hiszi, hogy nevének hitele nagyobb a' mienkénél, vagy megfordítva, hogy nevűnk szennyezetebb, mint az övé, milly igazságos elégtételt vehetett, mint verhetett volna meg bennűnkét nevének súlyával?

Azonban Orosz' lelkiismeretének ízlése van: különös ízlése van: ő nem nevűnkön hanem saját nevén botránkozik meg. De ha már neveink gyengének tetszenek az *Orosz-Század* visszatörölésére nem vagyunk-e mi a' triceps redactio? Nem elégli e Orosz ezen elmés, diszes elnevezést mellyel az *Orosz-Századot* — ha ez bántó — már anticipálták, a' nélkül, hogy mi ezért csak egy szóval is panaszt tettünk volna? vagy azt kívánja-e hogy a' nyelvet miatta megrontsuk, 's Századát *Orosz-Századunk-jának* mondjuk? — Ezeket olly hosszasan csak annak megmutatásáért fejtegettük, hogy az *Athenaeumot* *Asineumra* fordítani olly elmés embernek mint Orosz, könnyű volna ugyan; de hogy ez illendő-e, vagy inkább tanácsos-e, azt a mondottakból maga Orosz legjobban megítélheti.¹⁰

⁹Orosz József a *Visszapillantás* c. cikkéhez — miután mindenféle sértő jelzőkkel jellemezte az atheneistákat, * csillag alatt a következő megjegyzést fűzte: „Még ahhoz a' gyermekes fegyverhez is nyultak, hogy a' Századunk' címét is megcsonkították 's azt »Orosz-Század«-nak nevezték 's az *Athenaeumban* folyvást nevezik. Elmellőzven azon kérdést: valljon szabad e egy hírlapnak azon címét, mellyet Ő Felsége' kiváltsága mellett visel, önkényesen megcsonkítani? még csak azt kérdem: mit mondana most az *Athenaeum* szerkesztősége, ha valaki, kinek e' lap' iránya vagy tudományossága nincsen inyére, azt egy pár betű megváltoztatásával folyvást csak »*Asineum*«-nak, szerkesztőit »*Asineum* szerkesztőinek« nevezné?”

¹⁰Vörösmartyanak ez a szellemes válasza az *Athenaeum-Asineum* gúnyolódásra később megjelent az *Athenaeum* 1841. január 17-i 7. számában *Orosz' haladása az urbanitásban* címmel „A' szerk.” aláírással (109.h.). (Urbanitás itt már a francia „urbanité” finomság, udvariasság latinosított változata.) E szerkesztőségi cikk szerint az atheneisták az „*Orosz-század*” kifejezést „csupán rövidség okáért” használták, az „*Asineum*” gúnynévre két évvel ezelőtt „bizonyos körülmények között nem felelhet-

Ezeket, mint láttuk, diadalmasan bevégezvén Orosz, át megy egy új finomabb nemére az öndicséretnek; Miután tudniillik Hírlapjait illetőleg kiemelte, az ellenségek' silányságát kimutatta, 's a' mit még nem mondottunk, hírlapjai' közhasznúsága iránt a' legjobb reménységben van, nyájas mosolygással hírlapjai' íróihoz fordul 's fáradságaikért nem csak köszönetet, hanem legfelsőbb javulatát is bőkezűleg osztogatja: a' mit ezen urak írtak, mind jeles, érdekes, elmés. — „Legyen úgy; de mi azt hiszszük ezen urakról — tisztelet becsület — akár legyenek megnevezve akár nem — hogy ők dolgozatainknak illy részletes kiemelését 's magasztalását sokkal szívesebben látnák egy más folyóiratban mint a' hol megjelentek, mert minden efféle dicséret tulajdonképen nem érettük, hanem a' hírlapért van elmondva 's ezen fölül mint érdekelt embertől, a kiadótól származott nem bírhat valódi hitellel. Mi azonban ezen E xxx Pf. mb 's at, urakat 's munkálkodásaikat ez alkalommal érintetlen hagyjuk, csupán egy hírnöki hőst¹¹ akarunk megnevezni, egy csoda

tek". De most — Vörösmarty nevének említése nélkül — kiadják a szellemes választ, ezzel a befejezéssel: „Orosz ezeket minden bölcsesége mellett is meggondolhatta volna. De a' mit ezelőtt két évvel kérdésképpen felhozott, azt most már érett észszel világosan kimondja, Vachotnak egy iratát »asineumi czikkelynek« nevezvén. Mit mondjunk erre? semmit. Ha ő nekünk mondja »asinus«, mi ezt feleljük: Orosz. 'S úgy hiszszük, busásan elégtételt vettünk."

A *Századunk* és a *Hírnök* 1840. évi folyamában valóban bőven találunk az atheneistákat támadó cikkeket, így az utóbbinak „Kis Futár” című rovatában is. Az atheneistákhoz az opera-dráma vitában csatlakozó Vahot Imrét is élesen bírálják, aki — Bajának az 1839. októberében megjelent *Szózat a pesti magyar színház ügyében* c. vitairatának megállapításait el is túlozva 1840. augusztusában kiadott egy iratot *Még egy szózat a pesti magyar színház ügyében*. Éleleshangú bírálatok jelennek meg Orosz két lapjában az 1840. év folyamán, így Bánfalvié *Visszatekintés az Athenaeum miatti zaigásokra* címen (*Századunk*, 1840. jan. 14. és 17. 4. és 5. sz.), Dunaközy Hiadoré *Végszó az opera-dráma perben és még valami* címen a *Hírnök* „Kis Futár” rovatában (október 5. 80. sz.), ugyanabban a rovatban (december 3-án 97. sz.) a *Gáncsok V.* című szerkesztőségi cikk Bajza, Vahot és Egressy ellen. Különösen durva hangú Radnay Tivadar (Gerenday Ambrus álneve) írása a *Századunk* december 7-re datált 98. számában *Még egy szó hozzátok, akiket érdekel* címen, melyre Vahot keményen válaszolt is a *Figyelmében Egy-két pülula az Orosz-Század Radnay név alatt vitézkedő Dulcamarának* címen (1840. december 29. 52. sz.). Orosz a *Századunk* 1840. december 31-i 104. számában is bőven osztogat becsmérő jelzőket ellenfeleinek. Mindamellett sem ezekben az írásokban, sem végiglapozva Orosz két lapjának 1840. évi folyamát (és az 1841. elejét is) sehol sem sikerült megtalálnunk az „asineumi czikkely” vagy az „Asineum” kifejezést, ami annál meglepőbb, mert Orosz a *Hírnök* 1841. január 23-i 7. számában a „Kis Futár” rovatban *Kurtítás, könnyítés* címen írt válaszában vállalta az „Asineum” gúnynév használatát. Célozva arra, hogy az *Athenaeum* szerkesztői „csupán rövidség okáért” használták az Orosz-Századot, ő is „kurtítás” érdekében ír „Asineumot”.

¹¹ ... egy hírnöki hős... Ez Csaplovics János (1780–1847), aki azonban inkább a *Századunk*ba, mint a *Hírnök*be írt. Csaplovics ügyvéd, több ízben helytartótanácsi hivatalnok, élete nagy részét Bécsben töltötte el, nagyobb írásai német nyelven jelentek meg. Képzett ember volt, de mindenféle progresszív irányzatnak gunyoros hangú elvetője. Vörösmarty már előbb is haragudott rá, mert Csaplovics gúnyos hangon írt Virág Benedekről (1. *Pályalombok. Csaplovicsnak. Vörösmarty krit. kiadás.* 2.k. 162. 556–557). Csaplovics a *Századunk*ban „paradoxonokat” írt, melyekben kigúnyolja azokat az eszméket, melyek a reformkori szabadelvűség alapelvei voltak, képtelen szofizmákkal eltorzítva azoknak jelentőségét. Tagadja a természetjogot, hogy neveltség tárgyává tegye a politikai és társadalmi egyenlőség elvét, oly érvekkel, hogy nem lehet egyenlőség, mert az egyik ember gyerekek, a másik felnőtt, az egyik egészséges, a másik beteg, az egyik északon él, a másik délen, még az állatok példáját is felhozza: a sas képes a magasban repülni, az ázálék csak a vízben él. A természet törvénye az, hogy az erős elnyomja a gyengét, annak rovására él. De hozzáteszi: „Csak itt nem kell egy más felemészítésére gondolni, noha emberevők is vannak”. (*Paradoxon a természetjogról. Századunk*, 1838. jan. 26. 8. sz. és február 27. 17. sz. márc. 2. 18. sz.). Képtelen nézetei ellen még a *Századunk* egyes munkatársai is tiltakoztak, így Olgyay Gáspár (*Századunk*, 1838. április 5. és 23. 28. és 33. sz.), továbbá Rummy Károly (*Századunk*, 1838. nov. 12. 91. sz.). Különösen Csaplovicsnak azt a „paradoxon”-ját utasítják el, mellyel ő az emberek közti egyenlőtlenséget az állatfajok különböző

terméket, ki mintha most fejlett volna ki az ősi chaosból, félig iszap, félig hús, vállain szárny, hátvégén csigateknő, kiről nem tudni, a' mély vizeket, a' magas levegőt, vagy a' kemény földet fogja lakul választani, egy vizözön előtti ritkaság, mellynek nemét, fáját kitalálni s' legtiszteltebb természet búvárnak is dicsőséget adna, ez a' több mint amphibi-um, kinek beszédmódja barbarismust, tanítása barbariest terjeszt, ez azon férfiú, kinek mi mély hódolattal térdet fejet hajtunk: még csak négy ilyen példányt, a' Hírnök' szerkesztőségének 's be lesz neki fizetve a' jelen 's jövő világ előtt. Ezen ember a' sajtó 's szólás szabadságról ír, az az melly szerint mindent szabad írni és mondani, mi például oly idomtalanul hangzik mint a' miket ő írni, és mondani szeret. Ír a' természetjogról, hogy azt megtagadja, 's szerinte ha emberevők közé jössz, etesd meg magadat zugolódás nélkül, mert hiszen azon nép, mellyhez jutottál ő s idők óta benn van az emberevés' gyakorlatában: az ott a' fenn álló rend, törvény, régi szokás. Ír a' Philosophiáról, 's philosophiai leczkéket, hol, hogy semmit bántatlan ne hagyjon még a' philosophusokat is elkereszteli, Schellinget Schillingnek, Fichtét Immanuelnek. Immanis amber! 'S hogy mind e' dula-kódásainak feltegye koronáját, végre a' historiának esik: az előtte mind haszontalansági, éljen az ember máról holnapra, mint a' barom, ne erősítse magát a' multak' emlékezetével, ne derítse a' jövő' kilátásaival; valamint csak egy napra ehetik, gondolkozása, érzése is csak egy napra legyen: szeressen egy napra, gyűlöljön egy napra, építsen egy napra, 's mit tegnap épített ma bízvást rontsa el 's a' mit ma épít, az holnap művének alapul ne szolgáljon; mert hiszen a' holnapból ma lesz 's ekkor az épített ismét szabadon ronthatja. A' jövőből csak hamar múlt leszen 's ha a' multat megvetettük, minek akkor aggódni a' jövődőről is? mert hiszen a' mi e kettőt elválasztja a' tündéri jelen, oly láthatatlan vonal, melly midőn írják, mondják, sőt csak gondolják is, már oda van, már elenyészett.

voltával próbálja igazolni. Először Jogi álnéven lép fel ellene Fogarasi János a *Figyelmezőben* (1838. ápr. 10. 15–16. sz.), majd az *Athenaeumban* részletes cikksorozatotban fejt ki a természetjog problémáit (1839. 1840.). Mindezek ellenére Orosz külön kiemeli Csaplovicsot a *Visszapillantásban*, azt írva, hogy az ellenvélemények „az ügyes régi polemicus által könnyen 's mintegy mellékesen lekoppantattak, a' művelt közönség' nem csekély mulattatására.” Ez a fölünyeskedő modor Vörösmartyt annyira felháborította, hogy Csaplovics paradoxonjaira ő is paradox módon felel, továbbképezve annak képtelen állításait. Így Csaplovicsnak azt a félmondatát, hogy „noha emberevők is vannak”, úgy értelmezi, hogy etessük meg magunkat a kannibálok között, bár idáig Csaplovics már nem ment el. — Majd Csaplovics a filozófiáról ír (*Századunk*, 1838. aug. 30. 70. sz. és szept. 10. 73. sz.), ezekben bizonyos jártasságot árul el korának filozófiájáról, hogy a végén minden filozófust, elsősorban „a transcendentális irányzatot” (Kantot és követőit) kigúnyolja oly kifejezésekkel, mint „üres szalmacséplés”, „a priori-féle agyrémek, mellyek semmi haszonnal nem bírnak.” *Philosophiai leczkéiben* (*Századunk*, 1838. október 29. 87. sz. és nov. 15. 92. sz.) szintén a korabeli filozófia haszontalan voltát bizonygatja Descartes-tól kezdve, végül egy apára utal, aki okosabb dolgok tanulására buzdítja fiát, mint a bölcselet. De meg kell jegyeznünk, hogy tagadó álláspontja ellenére sem tudatlan, és abban nincs igaza Vörösmartynak, hogy „elkereszteli a filozófusokat”. Igaz, a *Századunk* egy számában (1838. szept. 10. 588.) valóban előfordul a Schilling elírás, de ez lehet sajtóhiba is, mert másutt helyesen Schelling olvasható (nov. 19. 752.), s mindkét esetben az értelem a helyes névhasználatra utal. Abban sincs igaza Vörösmartynak, hogy megrója a Fichte Immanuel elnevezést, mert két Fichte volt, a híresebb Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) és fia Immanuel Hermann von Fichte (1797–1897), aki theisztikus irányba fejlesztette apja nézetei, s ezt Csaplovics jól tudja. Viszont okkal kel ki Vörösmarty Csaplovicsnak a történetíráshoz vonatkozó elvei ellen (*Kétségek a' történetírás felől. Századunk*, 1839. január 10. 3. sz.), mikor Csaplovics azon az alapon, hogy a történetírók az eseményeket gyakran eltérően értékelik, kijelenti „a' történetírás annál bizonytalanabb sőt inkább undorító a”. Vörösmarty a történelmi haladás eszméjének kigúnyolását érezhette meg Csaplovics kijelentéseiben, s a közvetlen cáfolat helyett, e tételek következtetéseit bontja ki: mi lenne, ha az emberek magukévá tennék ezeket a ferde nézeteket. Csaplovics történelem-ellenességét azután tudományos érveléssel Hunfalvi cáfolja meg a *Figyelmező* 1839. február 5-i és 6-i számában. Vörösmarty vitacikke Csaplovicsnak a *A sajtó- és szólásszabadságról* írt cikkét is említi, ez a *Hírnök* 1837. augusztus 15-i 13. számában jelent meg, mely szerint „a sajtószabadság nem minden ember képes”, csak az „okosak”, ezért indokolt a cenzúra.

Ezek ezen jeles ámitások, melyeket a' Hirnök magasztal, ez azon ügyes polemicus, ki vad állításának ostromlóit avval veri le, hogy még vadabbakat állít, „a' műveltségösnek nem csekély multságára.” Megnevezzük őt? fölösleges: illy borzasztó tudományu férfiü nem szorult olly csekély dologra, mint a' név, ő névvel vagy név nélkül élni fog a' Hirnökben, és saját képzeleteinek országában, hol ő, mint egy vén Saturnus,¹² saját eszméit ismereteit tudományát irtalmatlanul nyeldekli lefelé, nehogy valamikép fölülkerüljenek 's helyette a' fejedelmi széket elfoglalják. De ne essél kétségbe, világ! Saturnus nem nyelte le minden fiait: ezen tudósna is kiszabadul valaha vagy egy gondolatja, szilaj és bátor, mint Jupiter volt, 's ez véget fog vetni uralkodásának.

Végezetül Orosz, hogy magának egyfelől érdemet 's politikai nyomosságot szerezzen, az ellenpárt' megtörését, eltemetését hirdeti, hazánk' feldulóliról beszél 's azoknak megbukása felett örvendez. Hiába, uraim, azért, hogy valaki a' Hirnököt nem szereti, még nem *hazánk' feldulója*.¹³ Vagy azt hiszi ön, hogy a' haza és a' Hirnök egy? O curas hominum!¹⁴ 'S kikről és kinek használ ön, midőn hazánk' feldulóit emlegeti? Mi könnyű volna a' merész vádat önnek fejére hárítani! De mi azt nem tesszük: az illy dolgokat, édes Orosz ur, se reánk, sem önre nem bízták, valamint arra is igen csekély embernek tartjuk önt, hogy a' tront és oltárt mintha kizárólag öntől függene védelmök, olly bizton emlegesse.¹⁵ Hagyjon ön békét a' tron' és oltár' kikürtölésének, azok nem szorultak önnek védelmére. Dolgozzék ön szorgalmasan, mint jó polgár 's ha majd fáradozásai gyümölcsöt a' tron' s oltár' zsámolyához szerényen letette, ki fog tetszeni, mint munkált érettök. De addig is hagyjon fel a' mások' gyanúsításával; mert ez nyilvános feladáshoz hasonlít, ne rívezzon másokat hazánk' feldulóinak: e' szó teljességgel nem az ön' szájába való. Ha azt akarja ön hirdetni, hogy a' declamatiók' ideje elmúlt,¹⁶ ne kezdje azt újra, hivatlanul, avatatlanul, hanem lásson inkább munkához 's használjon ha tud.

¹² ... egy vén Saturnus... Saturnus eredetileg a római hitvilágban szerepelt, mint az aranykor istene, ezért ünnepelték a szaturnáliákon. Később azonban, a vallási szinkretizmus korában azonosították a görög hitvilág Chronoszával, aki Uranosz és Gaja fia, s letaszította atyját a világ uralmáról, majd ő lett a főisten, de egy jóslat szerint elveszti a hatalmát egy gyermeke által. Ezért valamennyi gyermekét elnyelte; kivéve Zeust, mert annak anyja egy követ adott neki. Utána Zeus lett a főisten (Hésziodosz: *Theogónia*: 127. és köv. sorok). Zeust azután Jupiterrel azonosították a rómaiak. Vörösmarty is e késői értelemben utal a mítoszra.

¹³ Vörösmarty keményen és önérzetesen válaszol itt a *Visszapillantás* ama kitételére, hogy: „Még csak néhány éve, hogy hazánk' feldulói a' külföld' példájára utaltak...” Hogy ez a vádoló kifejezés nemcsak az atheneistákra vonatkozott Orosz hírlapjaiban, igazolja Csató írása is a *Hirnök* 1838. szeptember 3-i 71. számában, itt Csató utal arra, hogy „Hitel és Stádium nagy nevű írójának elveit” ő egykor osztotta, de rájött, „miszerint ezen politikai elvek' és tervek' csak egy harmadának közvetlen országos életbe léptetése is ezt, az országot t.i. mulhatatlanul sirjába döntené...” Csató egyébként Széchenyi-ellenességében előzőleg is már a durvaságig elment. Miután Vörösmarty 100. jel alatt a *Figyelmező* 1838. május 20.-i 21. számában részletesen ismertette Széchenyinek a *Néhány szó a löverseny körül*. c. művét (melyet — mint említettük — a *Századunk*ban P. F. gáncsolt) és cikke végén idézte Széchenyinek a kötetet bezáró „a honi hűségéről szent hévvel irt szavait”, többek közt a könyvet lezáró mondatot (244.): „Fogjunk hát valahára őszintén kezét, 's mutassuk meg... hogy becsület, szó szentsége, hűség hazaszeretet nem haltak még ki Magyarországból, sőt újabb fiai... e tekintetben is kifognak az ő-szeműek' seregén,” Csató ezt így kommentálja a *Hirnök* 1838. június 4-i 45. számában: „azt kell mondanom, hogy ha Angliában valaki, whig, tory vagy radical, így szólana a' maga pártjához: »Mutassuk meg mi, hogy becsület, szó szentsége, hűség és hazaszeretet még nem haltak ki Angliából«, akkor azt, mint hiú és rágalmazó kérdődöt, mindenik párt pókné...” Csátónak ezeket a Széchenyit kíméletlenül sértő szavait meg is bélyegezte azután Bajza a *Figyelmező*ben (1838. okt. 30. 44. sz. 767. sz.)

¹⁴ O curas hominum! Oh micsoda gondoskodás az emberekről! (latin).

¹⁵ ... a' trón és az oltár... Ezt hangoztatta Csató az 1837. december 1-jén írt „programmájában” (*Hirnök*, 44. sz.) és a *Visszapillantás* utolsó bekezdésében.

¹⁶ ... a' declamatiók' ideje elmúlt... Idézet Orosz fenti „programmájából”.

De mi ismerjük ezen hadviselés' módját: E' nyilatkozás egy újabb politikai hitvallás akart lenni, a' legolcsóbb neme az érdem szerzésnek. Orosz azt hiszi, hogy csak nyilatkoznia kell, 's őt mindenütt két kézzel fogadják; az úgy mellyhez állott nyerve, a' fél, melly ellen hitvallása' mennydörgését küldi letapodva van. De e' hit nem első, nem utolsó, mellyben Orosz csodálatosan csalatkozik. Ő ártani szokott az úgynek, mellyet véd, 's használni annak, mellyet megbuktatni akart.

'S ha most az egész Visszapillantást vesszük, mit mutat az egyebet, mint sikertelen erőlködést a' Hírnök felett borongó köd' eloszlatására, mint üres, ál, vagy ingadozó okok és adatok' halmozását 's ebből szarkaugrásu következtetéseket, mellyek csak azért nem lepnek meg senkit, [mert] gyarlóságok' bélyegét nyilván arczokon viselik. Itt minden el van mondva, a' mi csak mondható, az ellenpárt' megtámadása, ármánykodása, fegyvereknek alávalósága, ügyetlensége, bukása, más felől a' Hírnök' jó iránya, íróinak jelessége, diadalmi, jó kilátás, 's nagy ígéretek a' jövőre, 's még is az egész Visszapillantás — alig akarjuk kimondani — olyan, mintha Orosz nem is látó érzékeivel hanem tyukszemével pillantott volna vissza, mint ezen értekezést nem is kezével, hanem lábával irta volna, olly távol a' fejtől, a' mennyire embermagasságban lehet; mert — hogy okát adjuk a' mérész hasonlításoknak — a' főlebb említett nagy dolgok egytől egyik balgatagúl vagy rossz számítással mind a' valóság' sőt valószínűség' rovására vannak kiállítva. Ezen belső valótlanság az, melly ezen Hírnöki Nyilatkozást minden kivetkezteti. 'S ha van, ki azt hívé, hogy Orosz csak egy szikrával is rendbeszedettebb fej, mint a' Szemleíró,¹⁷ 's hogy e' két hős nem olly tökéletesen hasonlít egymáshoz, mint egyik kakuk fiú a' másikhoz, az most az ellenkezőről legkéjelmesebben meggyőződhetik.

Egyébiránt mi ohajtjuk, hogy Orosz több ilyen czikkelyeket írjon, örvendünk, hogy vele személyesen találkozhattunk. Most az egyszer legalább nem a' szemleíró' ujaival nyult a' parázsba 's ez tőle épen olly nemesen, mint hősileg volt téve.

Miután ennyit mondottunk, szabad legyen a' Visszapillantásból egy pár szót, a' legjobbat, kiemelni: „az izetlenségek, így szól Orosz, lassankint el fognak enyészni”. Ezt mi ohajtjuk leginkább, kik mind e' czívódásoknak valamint kezdői nem voltunk, úgy baráti nem vagyunk.¹⁸ 's kik e' végre minden telhetőt el fogunk követni, de ha ezt Orosz is épen olly komolyan, őszintén ohajtja, mint mi, úgy fel kell hagynia a' *faragatlan lump* czimekkel, az *ugatás'* emlegetésével, midőn ellenfeleiről szól, fel kell hagyni mások' gyanúsításával, midőn saját politikai hitvallását teszi le; mert a' ki illy hangon, illy szavakkal véli az izetlenségek' megszűnését, az nem tudja, mit beszél.

A közékezés mind a két kéziratban meglehetősen bizonytalan, és a magánhangzók rövidségének-hosszúságának jelölése is következtelen. Mint jeleztük, az idegen kéztől származó második kézirat lényegében hű másolata Vörösmarty eredeti fogalmazványának, mindazáltal jelenlegi közlésünk a két kézirat összehasonlításán alapul, két esetet kivéve (ezek a szögletes zárójelbe tett szavak) az értelem kedvéért emendálást nem végeztünk. Vörösmarty vitacikke általában a *Hírnököt* emlegeti, viszont az általa megbírált írások nagy része (így Csaplovics „paradoxonjai”) a melléklapban, a *Századunkban* jelentek meg, erre alábbi jegyzeteink is utalnak.

¹⁷ ... a' Szemleíró... — Csátó Pál.

¹⁸ ... e' czívódásoknak kezdői nem voltunk... Ezt hangoztatták az athenaeisták már az „Athenaeum miatti zajgások” cikksorozat elején is (*Figyelmező*, 1838. júl. 31. 30. sz.) és ezt hangsúlyozta Bajza is az *Athenaeum* 1843. évi utolsó számában a *Végző az Athenaeumhoz* c. cikkében: „Mi ezelőtt hét évvel békeségesen kezdők meg az Athenaeumot, ugy folytattuk másfél évig és ugy fogtuk volna tovább is, ha mások nekünk hasonlólag békét hagynak...”

FORRADALOM UTÁN — KIEGYEZÉS ELŐTT

A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Németh G. Béla. Bp., 1988. Gondolat Kk. 637 l. + 16 oldal melléklet.

Aligha akad ítéssz széles e hazában, ki jó lélekkel, szemrebbenés nélkül állíthatná: megnyugtatóan készülnek, így illetékesnek tudja magát eme vaskos, zavarba ejtőn gazdag anyagú és hozadékú, csaknem mindenik darabjában magas színvonalú tanulmánygyűjtemény *egészének* méltó szemlélésére. Aligha akad, hiszen értenie kellene mindenekelőtt a kötet vizsgálta — 1849 és 1867 közé ékelődő — korszak irodalmához és történetéhez (honi és európai vonatkozásokban egyaránt), nagy hasznára válnék, ha képzett nyelvész, esztéta, filozófus és szociológus volna, nemkülönben illenék otthonosan mozognia a periódus építő- és képzőművészetében, továbbá kritika-, sajtó-, jog-, politika-, diplomácia-, egyház-, orvos-, pedagógia-, művelődés-, valamint mentalitástörténetében.

Be kell vallanunk: a magunk részéről ilyen univerzális kompetenciával, már-már polihisztori készsűltéggel nem rendelkezünk, s műveltségünk hiányosságai visszafogottságra, üdvös szerénységre szorítanak. Noha természetesen van véleményünk a kötet valamennyi írásáról, illetékességünk határait áthágni nem ildomos, részletekbe vesznünk viszont nem célszerű. Huszonnégy szerző épp negyedszáz dolgozatából állt össze ez a könyv (a jeles debreceni irodalomtörténész, Imre László két tanulmánnyal is szerepel) — még egyetemes kompetenciával rendelkezvén is képtelenség volna érdemben reflektálnunk minden okfejtésre. Igazán eszélyes megoldás csakis az lehet, ha az összbenyomás rögzítésén a kötet — szerintünk — jellegadó sajátosságainak megnevezésén túl főként az irodalmi értekezések szemlélésére koncentrálnunk. Ilyképp Dávidházi Péter megállapítása: „... egy kor lényege és egyneműsége valamennyire mindig az interpretációs belevetítés részben fiktív eredménye...”

(80.) — mutatis mutandis — erre a recenzióra is föltétlenül és fokozottan érvényes.

Első észrevételeink a könyv egészét érintik. A *Forradalom után — kiegyezés előtt* anyagát — úgy hírlík — hosszú időn át „pihentette” a kiadó, ám a méltatlan huzavona, a sokáig késleltetett megjelenés nem vált ártalmára a gyűjteménynek. E tanulmányfüzér ma, a rendszer- és szemléletváltozás után csakúgy friss, hiteles és meggyőző, mint volt megírásának avagy leadásának évében; nincs benne írás, amelyet szerzője emelt fővel ne vállalhatna. Mellékletekintetek, óvatoskodás, ideológiai nyűgök s fékek nélkül végezte munkáját a kötet tudósgárdája, jól érzékelhető, hogy kutatásaik során csakis a ténytiszteltet s a tudományos igazság minél teljesebb meghódításának vágya vezérelte valamennyiüket. E könyvben a vulgáris-dogmatikus marxizmus egyáltalán nincs, a valódi pedig csupán „megszüntette megtartott” formában van jelen: szerepe, jelentősége éppen annyi, amennyi gondolkodástörténeti súlya és funkciója alapján vitathatatlanul megilleti. S nem kis dolog ez egy huszonnégy tudóst mozgósító tanulmánygyűjtemény esetében! Eme körülmény önmagában is jelzi, hogy a társadalomtudományokban már a 80-as évek elején, jóval a rendszercsere előtt lezajlott a marxizmus trónfosztása; látványos viták, összecsapások nélkül, csendben, észrevétlenül.

A kötet írásai — némi egyszerűsítéssel — három típusba sorolhatók. Akad nagy ívű s távlatú okfejtés (ilyen például Németh G. Béla bevezető tanulmánya), amely csak a valóban nélkülözhetetlen tényekre hivatkozik, lévén célja az uralkodó tendenciák, „néhány főbb karaktervonás” bemutatása. Akad értekezés (példának okáért a Borsi-Kálmán Béláé avagy a Batári Gyuláé), amely a teoretikus megállapításokat

zsugorítja a minimumra, s a maga választotta szűk — bár korántsem periferikus! — téma vizsgálata közben inkább új adatok, kisebb összefüggések feltárására tör. Legnépesebb a harmadik, vegyülékes jellegű csoport. Az ide tartozó dolgozatok, noha csak keskeny sávját, egy-egy jelenségét veszik szemügyre a tárgyalt korszaknak, ügyelnek a tágabb perspektívára is, s elméleti érvényű következtetéseket vonnak le a többé-kevésbé friss tényanyagból. A kötet e három tanulmánytípus vonzó és szerencsés elegye: az absztrakció magasába is emel, s a konkrétumok közelében is maraszt, úgy ad összképet, hogy a hitelesítő részelemzések sem hiányzanak, s a témák és nézőpontok folytonos váltakozásával mindvégig megőrzi az olvasó szellemi izgalmát. A *Forradalom után — kiegyezés előtt* tabló és kaleidoszkóp egyszersmind, s egyik arculata igényli, involválja a másikat.

Németh G. Béla kötetnyitó tanulmánya kitűnő ráhangoló és eligazító. Pontos, lendületes vonásokkal vázolja elénk az önkényuralmi periódus jellemző vonásait, a legjobbak (Eötvös, Kemény) terveit és várakozásait lebíró kényszerűségeket, utalván a történelmi-társadalmi-gazdasági előzményekre és következményekre is. A gondolatmenet fókuszában a polgárosodás ügye, illetve ennek félresiklása, felemás, ellentmondásos, anakronisztikus megvalósulása áll. Németh G. Béla illúziótlanul szemléli a kiegyezés után fölépülő társadalmi, gazdasági, politikai struktúrát, megnevezi a skizoid önszemlélet okait, a nemzet-tudat áfiumát (17–19.), hogy véleményét ekként összegezze: „... az ország Európának mind etnikai tekintetben, mind vallási vonatkozásban, mind művelődési szint és életforma-tradíció tekintetében a cári birodalommal s a Habsburg Birodalom másik felével együtt egyik legtarkább országa maradt, amelyben a feudális integráció úgy, anélkül kezdett fölbomlani, hogy helyébe másik, újabb és korszerűbb kezdett volna lépni” (19–20.). A bevezető természetesen kitér az abszolutizmus korának szellemi, művészeti életére is, az irodalomnál hosszabban időzve. Mint másutt, úgy a literatúrában szintén a „nemzeti konszenzus” programja és követelménye volt a legfőbb, s a „real” ellenében inkább az „ideált” pártoló felfogás miatt — számos kiemelkedő alkotás ellenére — „Az iroda-

lom, különösen a korszak domináns európai műfaja, a regény, az epika tekintetében így fáziseltolódásba került a nyugati, de a föllendülő orosz epikával szemben is” (34.).

Németh G. Béla okfejtése szigorúan tudományos jellegű, mentes mindennemű túlfeszítéstől, aktualizálástól. Tiszteletre méltó tartózkodása viszont aligha gátolhat minket abban, hogy kényelmetlenül időszzerűnek ne tartsuk írása egynémely konzekvenciáit. Olybá tetszik: szellemi életünk, irodalmi (s nem csupán irodalmi!) gondolkodásunk a mai napig nem szabadult azoktól a hiedelmektől és előítéletektől, ama szerep- és értékszavaroaktól, amelyek az önkényuralom idején létrejöttek, a kiegyezés évtizedeiben pedig a nemzet-tudatba rögzültek. Szemléletünk, észjárásunk fáziskésése azóta sem szűnt meg — s ezt konstatálni elég, ha a tanulmány kitekintő passzusaira pillantunk (38–39.).

A kötet élén szereplő értekezés koncepciója — magától értetődőn — nem béklyó, nem is zsinórmérték a folytatásban színre lépő kutatógárda számára. Imre László és Gergely András Németh G. Bélától függetlenül, saját bűvárlatok alapján jut a bevezetővel azonos véleményhez: az abszolutizmus korának irányadó elméi és kritikussai rendre elítélőn szóltak a polgári realista regényről (113–114., 278.), s Mazsu János sem a nyitó tanulmánytól inspirálva vont le bizonyos következtetéseket az abszolutizmus korának irányadó elméi és kritikussai rendre elítélőn szóltak a polgári realista regényről (113–114., 278.), s Mazsu János sem a nyitó tanulmánytól inspirálva vont le bizonyos következtetéseket az abszolutizmus korának irányadó elméi és kritikussai

Varietas delectat: mivel a szerkesztő — igen helyesen — nem híve az uniformizálásnak, a szerzők nézetei ugyanazon dolgokról többször is számottevően különböznek. Csupán két példával élvén: Szajbély Mihály egészen másként s jóval toleránsabban ítél Lisznyaiék népies tájköltészetéről (67., 78.), mint Dávidházi Péter (83., 95.), s aligha dönti el e csendes polémiát, hogy hozzánk az utóbbi felfogás áll közel. A kritikátörténetben autonóm korszak volt az önkényuralom periódusa — tartja Dávidházi (79.), Keserű Katalin viszont e tételmonddal indítja tanulmányát: „Az 1850-től a kiegyezésig tartó időszak művészettörténetünkben nem önálló” (215.). S mert mindkét kutató meggyőzően igazolja a maga álláspontját, mindkét véleményt helyesnek kell elfogadnunk. A változatos

ság ilyképp nemcsak a témák sokféleségében, hanem a koncepciók eltéréseiben is gyönyörködött.

Látván az elemzések szertefutó problematikáját, gondolhatnók azt is: e kötetben főlegesen oly tanulságokat keresnünk, amelyek túlmutatnak az egyenként önelvű fejtegetéseken, s a korszak egészére érvényesek. Szkepszisünket cáfolandó, akadnak ilyen konklúziók is. A *Forradalom után — kiegyezés előtt* számos dolgozata bizonyítja, hogy a mostoha viszonyok közepette sem sivatag volt ez a periódus, hanem viszonylag gazdag, sok értéket termő időszak. Tekintsünk az irodalomra avagy a képzőművészetre, a nyelvészetre avagy a filozófiára, a politikai gondolkodásra avagy az iskolaügyre — a korlátozások ellenére mindenütt fejlődést, elmélyülést, gyarapodást tapasztalunk. A teher (inkább: a terhek) alatt valóban nőtt a pálma, s nem árt ezt nagy nyomatékkal hangsúlyozni, lévén, hogy e ténnyel épp ellentétes hiedelem él mindmáig a köztudatban. A könyv tanulmányai ugyanakkor arról is tudósítanak, hogy a növekvés, a gazdagodás korántsem volt harmonikus és minden vonatkozásban megnyugtató. Az 1849-cel és 1867-tel keretezett periódus (akár a reá következő) valóban számos értékkel dicsekedhet — s hatványozza ezek becsét, hogy szorító körülmények ellenére teremtdtek —, ámde a korszak legalább annyira volt az elvetélt, elszalasztott, eltékozolt lehetőségek ideje, mint a megvalósultaké. Szándékosan nem az irodalomból, hanem a történelemből véve példát: Heiszler Vilmos, Kiss Gy. Csaba és Ress Imre írása egybehangzóan bizonyítja, hogy 1861 táján nem kevés esély akadt a magyarok, valamint a csehek, a szlovákok és a szerbek közeledésére, sőt, együttműködésére, a kölcsönös gyanakvások, előítéletek, érdekütközések — mondjuk ki nyíltan: az egymással szembeesző nacionalizmusok és szupremáciaigények — azonban szertefoszlatták a reményeket. Grillparzer keserű igazságát (s a história további menetét) szemlélteti ez a hódarc: „Der Weg der Neuern Bildung geht // Von Humanität // Durch Nationalität // Zur Bestialität.” S végezetül (ez immár a harmadik nagy tanulság): az „ideál-reál” fogalompárban testet öltő polémia nem korlátozódott csupán a bölcséletre és az esztétikára, hanem jel-

legadó elemként átszötte, meghatározta a periódus egészének gondolkodását. Vezérszerepet játszott a korszak literatúrájában s a róla lefolyt megannyi vitában, magától értetődően feltűnt a képzőművészetek praxisában és teóriájában (217., 221. stb.), ámde — túl e kettőn — a szellem másminlyen régióiban is gyökeret vert s tartósan megtelepült. Csengery Antal még az ókori Kína és India históriájában is „realismus és idealismus” elkerülendő szélsőségét véli megpillanthatni — mutat rá Gergely András elmélyült és adatgazdag tanulmánya (269–270.), Kauz Gyula és Trefort Ágoston (306–308.). Ideál és reál dualizmusa mindenütt, még a politikában is szemlélhető: a többé-kevésbé utópisztikus plánumokat (például Klapka tervét Cuza román fejedeleme megnyerésére: 423–445.) rendre meghíúsítja a tények hatalma. Folytathatnók, egyebek közt a konszenzuskeresés, a kor vezető elméi szerint oly kívánatos nemzetegység sűrűn visszatérő eszméjével, ám elhelyezett inkább az irodalomtörténeti dolgozatok röpke bemutatására térünk át.

A kötetben két tanulmánnyal is jelen lévő Imre László egyik írása műelemző, másika komparatistikai karakterű. Bár az utóbbi is magvas és színvonalas fejtegetés, előbbi a nagyobb, látványosabb teljesítmény, a *Bolond Istók* első énekének főlényes biztonságú, eleddig legmodernebb, legárnyaltabb analízise. Imre László Arany mély kedélyváltásából eredezteti a művet, s ez aligha novum, az viszont igen, hogy a byroni verses regény „szabályszerűségeivel” vonja párhuzamba, egyszersmind precíz és invociózus elemzéssel igazolván: a *Bolond Istók* eme része „... azt a világot mutatja be, melyet még az irodalmi kellékek, a poétikus formálás sem tehet elviselhetővé” (51.). Költője keserű illúziótlansággal rendre felretolta a kor és kortársai követte és követelte nyelvi, emberi, nemzeti, erkölcsi eszményeket (42., 56.), s ilyformán a mű —

régi meggyőződésünk — a maga módján éppúgy „a pesszimizmus nyelvöltögetése”, „Kétségbe'sett kacaj”, akár *A nagyújai cigányok*. Imre László elemében van e rendhagyó alkotás stilisztikai és poétikai, metatextuális és metastrukturális komponenseinek vizsgálata közben, s anyagismerete, valamint fogékonysága az Arany-Csengery-kör orosz irodalmi kapcsolatainak áttekintésekor is kamatozik. Ez utóbbi okfejtésben — akár a tényeket, akár a következtetéseket illetően — aránylag kevés az újdonság, annál több a szemléletárnyaló, a sematizmus idejének felületességait avagy torzításait korrigáló megjegyzés, s külön örömnünk, hogy a szerző elégtételt szolgáltat Bérczy Károly méltatlanul feledett *Anyegin*-átköltésének (108.). — Szajbély Mihály értekezése (a szabadságharc utáni „líraellenesség” érveiről és forrásairól) ambivalens benyomást tett reánk. A hazai és az európai szellemi-irodalmi jelenségek közt kimutatott paralelizmus meggyőzőnek tűnik föl (63–69.), rokonszenves törekvése a tanulmányynak, hogy tájékoztat (legalább részben) feloldja a pusztá Petőfi-utánzás vádjá alól, ugyanakkor Lisznyaiék — bármi csekély mértékű — felértékelése, zöngeményeik és a magyar líra „realizálódásának” összekapcsolása (66–71., 78.) erősen kérdéses és kétséges számunkra. — Viszonylagos rövidetségében is nagy igényű, imponáló készületségről tanúskodó dolgozat a Dávidházi Péteré. Írása nem kevesebbet revelál, mint hogy az 1849 és 1867 közti idők legjobbjai rendre elutasították a *Sein* kényszerű és nyomorító világát, tekintetüket a *Sollen* értékeire függesztvén, s ekként a korszak formáló elve, kristályosító, egyneműsítő mozzanata kritikátörténeti szemszögből is „a tényfelülbírlás attitűdjé” (81. — a kiemelések a szerzőtől!). A „bevégezt tények” elleni lázadás a kötet más pontjain (pl. 259.) is szóba kerül, s nem kétséges, hogy Dávidházi elméleti érvényű észrevétele a lényegre tapint, egyszersmind oly magaslati pozícióba emel, ahonnan a periódus egészére ráláthatni. E fölismerés meggátolja, hogy az időszak kritikáit vizsgálva látszatok, felületi jelenségek foglyává váljunk, s magyarázza a legkiválóbbak minőségszomját, erkölcsi-elméleti igényességét, eszményállító törekvéseit. A tanulmány kitűnő, meggyőző példák sokaságát mozgósítja, Dávidházi Péter tételé-

nek abszolutizálását mégsem helyeselnők. Vitázván a szerzővel, kérdjük: bizonyos, hogy mindenkor és mindenben egyértelműen pozitív volt a tényfelülbírlás attitűdjé? Nem vezetett olykor megalapozatlan illúziókhoz, délibábkergetéshez is? Mi más volt például a passzív rezisztencia, mint dacos tényfelülbírlás? — márpedig e jelenségről, illetve magatartásról Gyulai, Kemény és mások nem épp helyeslően vélekedtek (110–111., 325.). Mint minden igazság, relatív ilyképp a Dávidházi is, ám viszonylagossága ellenére nagy horderejű. A politika és a műbírlat összefüggését illetően (90–91., 96.) már egy nézetten vagyunk a szerzővel, azt azonban nem értjük, minő kapcsolat áll fenn a kiegyezést követő időszak „ténypártisága” és „az egyetemes normákról lemondó” impresszionista kritika közt (98.). Nézetünk szerint az utóbbi éppenséggel látványos megtagadása az előbbinek. — Szegedy-Maszák Mihály elemzését (*Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*) csupán a vizsgált alkotó személye illeszti ebbe a kötetbe, lévén az okfejtés egésze elméleti-poétikai karakterű. Ám ha az önkényuralmi idők jószerével láthatatlanná és indifferenssé halványodnak a dolgozatban, a munka szerföltött invenciózus, és hozadéka sem csekély. Szegedy-Maszák írását egyaránt jellemzi a fölényes, a mikroelemekig hatoló műismeret és az új szempontok, új konzekvenciák sokasága. Propp mesemorfológiája, André Jolles és más teoretikusok felől közelít a szerző Kemény Zsigmond nagyepikájához, felvázol egy érdekes és perspektivikus regénytípológiát is (135.), s sűrűn követik egymást elméleti érvényű következtetései (bőségüktől a szöveg egy kissé zsúfolttá s némileg fárasztó olvasmánnyá is válik). Mutatóba néhány, a főbb megállapítások közül: Kemény más irányba halad, és sokkal jobban eltávolodik a mesétől, mint Jókai (122.), noha műveiben például a próbatételek és a funkciók az ősi paradigmára mutatnak vissza (126–128.), bonyolítja, egymásba csúsztatja a szerepeket (132–133.), ötvözi a műfajokat (136.), „... jellemeinek összetettségét értékrendjének összetettsége oldozza” (145.) stb. stb. Szegedy-Maszák tanulmányából egy komplex világot teremtő, kísérletező kedvű és intellektuális regényíró képe tekint reánk, ki romantika és realiz-

mus ellentmondásos vegyülékét hozta létre (149–150.). Kemény művészetének már a maga korában is avultas, olcsó, netán ügyetlenül hatásvadász elemeiről nem esik szó a fejtegetésben, így a portré némileg idealizáltak tetszik számunkra, s megjegyezzük: a *Zord idő* Barnabása egy helyütt (132.) „Boldizsár”-nak nevezetik — ez nyilván toll-, az „anyagkomplexus” pedig (139.) csakis nyomdahiba lehet. — Kálmán C. György az Akadémia 1857 és 1867 között kiírt irodalmi pályázatairól értekezett. Adatgazdag, színvonalas írása a Tudós Társaság hajdani, szorító dilemmájáról, kényszerű funkciózavaráról ad számot. Az önkényuralom viszonyai középett az Akadémia nem dönthetett úgy: csakis tudományos intézményként működik, s mert nemzeti feladatokat is vállalnia kellett, nagy energiákat ölt az irodalom-szervezésbe (151–154.). Kálmán C. György bőségesen dokumentálja és elemzi az ismétlődő pályázatok, drámaavítak — többnyire lehangelő — tanulságait, a részleges avagy teljes fiaskókat, a fércművek riasztó tömkelegét, invenciójából futja egy érdekes hipotézisre is a *Zord idő* paródiajellegéről (171.), s kivált figyelmet érdemel észrevétele a bírálók elméleti igényének feltűnő hiányáról (173.). Meglepő viszont, hogy az 1859-es Teleki-pályázat öt ítései véleménye közül a Tóth Józsefere egy szóval sem tér ki, miközben a többi részletezőn ismerteti (163–165.), s aligha hallgathatjuk el: a szerző vajmi kevéssé ügyel stílusának eleganciájára, választékosságára, eufóniájá-

ra, s szövegét itt-ott még nyelvhelyességi hibák is szeplőzik.

Nem foglalkozhatván a gyűjtemény valamennyi darabjával, már csak a nekünk különösképp becses írásokat említjük futólag. É. Kiss Katalin tanulmánya nem kevesebbet igazol, mint hogy a polihisztor Brassai Sámuelben a mai mondatelmélet előfutárát is tisztelhetjük, Gergely András és Buzinkay Géza magvas értekezése (a *Budapesti Szemlé*ről, illetőleg a középosztály kialakításának programjairól) irodalomtörténészek számára is roppant tanulságos, Gazda István okfejtése (*A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon*) pedig apró, de annál meggyőzőbb korrekcióival, mulatságos példáival s eleven, élvezetes stílusával nyerte el tetszésünket.

Gergely András dolgozata egy helyütt (283.) hosszabban idéz Mikó Imre *Irányszemek* című cikksorozatának egyik írásából. Búcsúzva immár e kitűnő tanulmányfüzértől, kommentár híján (bár tagadhatatlanul aktualizáló szándékkal) magunk is citáljuk ezt a részletet: „Vétkes dolgot tesz [...], aki a régebbi időkből származó politikai pártok egyikéhez vagy másikához tartozást, az akkori gondolkozásmódot és eljárást a mai időkre is áthozza, s egyént és egyéni cselekedeteket, nemzetet és osztályokat azon mértékkel mér; gyűlöli a conservativet vagy szabadelvűt, az aristokratát vagy demokratát, a magyart, horvátot, szászt stb. azért, mivel e vagy ama részen állott.”

Lórinczy Huba

IMRE LÁSZLÓ: A MAGYAR VERSES REGÉNY

Bp., 1990. Akadémiai K. 314 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 39.)

Aki ott volt az alapkö letételénél, majd figyelemmel kísérhette a falak felhúzását, az nemcsak jól ismeri, hanem kissé magáénak is érzi a betetőzött épületet, s nehéz elfogulatlanul megítélnie. Jó másfél évtizede annak, hogy (1974. február 14-én) a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban Imre László előadást tartott Gyulai Pál *Romhányi* című verses regényéről. E sorok íróját akkor zöldfülű léte az a megtiszteltetés érte, hogy korreferensként maga is felolvashatott egy kisebb dolgozatot. A két szöveg azután megjelent az *ItK* 1974. évi

4. számának vitarovatában. Ettől kezdve szakfolyóiratainkban időről időre felbukkant egy-egy tanulmány, Imre László tolalából, melyek a verses regény műfajának meghonosodásáról szóltak, s egyre határozottabban mutattak egy formálódó szintézis felé, mígnem szerrzőjük az 1980-as évek közepén leadta elkészült kéziratát az Akadémiai Kiadónak. Mostoha viszonyainkra jellemző: 1990-ig kellett várnia, hogy az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozat 39. köteteként *A magyar verses regény* címmel végre megjelenhessék kitartó fáradozásai-

nak monografikus eredménye. A koncepcióját gazdag anyaggal alátámasztó, tiszta és takarékos elrendezésű, filológiai adatkezelésében feddhetetlen, idézési technikáját és vitastílusát tekintve (manapság szokatlannul) nemes és nagylelkű monográfia a legjobb debreceni hagyományokat követi, s láthatólag Julow Viktor és Barta János nyomdokaiba lép. Egy vonatkozásban azonban túl is merészkedik nagy elődei csapásán: átgondol, kipróbál és következetesen végigvisz egy jellegzetes módszert, a fejlődéselvű műfajtörténetét, mégpedig egy különlegesen bonyolult és nálunk viszonylag ritkán vizsgált műfajra alkalmazva. Kísérletének tanulságai módszer és tárgy újszerű párosításából erednek.

„*Comment un Genre naît, grandit, atteint sa perfection, décline, et enfin meurt.*” Így, csupa dőlt betűvel szedve fogalmazta meg klasszikus alapkérdését Ferdinand Brunetière (1849–1906) első műfajtörténeti monográfiájának előszavában: hogyan születik egy műfaj, hogyan nő, miként éri el tökéletességét, majd hogyan hanyatlik, s végül hogyan hal meg. (23.) A könyv 1890-ben jelent meg először, címe nyitószavaként vállalva, mondhatni cégéréül kitéve a Darwintól átvett fejlődéselmét: *L'Évolution des genres dans l'histoire de la littérature*. Kereken száz évvel később, 1990-ben látott napvilágot Imre László műfajtörténete, melynek előszavában ismerős célkitűzésre bukkanunk: előbb „a műfaj európai gyökereivel” és magyar előzményeivel kíván foglalkozni, ezután „a magyar verses regény megszületését, felvirágzását, lassú hanyatlását, s végül XX. századi utóhullámaikat tárgyalja”, majd sort kerít a műfaj poétikai sajátosságainak leírására, „a műveket létrehozó korvalóság kihívásából magyarázván” őket, végül azt kutatja, „mi volt e műfaj funkciója a magyar irodalom történetében”. (6.) Bár a szerző Barta Jánosnak köszöni tudóssá formálódását, közvetlen ihletért pedig Bahytin és Lotman műveinek adózik hálásan (7.), a könyv egészéből kivehetetlen legalább ennyire hatott rá közvetve Brunetière is, akinek fejlődésmagyarázó biológiai párhuzamait egyszer említi, mégpedig mint egykori, de időnként még fölbukkanó válaszkérdésletet a műfajok kialakulásának és eltűnésének „voltaképpen máig tisztázatlan” kérdésére. (276.) Hiszen csak az idé-

zett célkitűzésre szorítkozva is, mennyi biológiai analógiával találkozunk: gyökerek, megszületés, felvirágzás, hanyatlás, fejlődéstörténeti funkció, környezeti kihívásra válaszul kifejlődött sajátosságok! Az utóbbi kettő természettudományosabb annál, hogysem a metaforák e jellegzetes készletét még régebbre, egyenesen a romantikus művészet szemlélet organikus analógiára vezethetnénk vissza, azonban a Darwin hatását lépten-nyomon éreztető francia tudós fogalomtárába tökéletesen beillenek. A huszadik századi verses regények ismertetében szerzőnk a műfaj halálának brunetièrre-i képzete helyett kénytelen a verses regény „utóhullámaikat” említeni, s ez a szókép, mely szintén természeti jelenségre utal, már kisiklik az élőlények és növények világából; de éppen azért érzünk itt némi képzavart, mert a szemléletformáló biológiai hasonlatrendszer addig töretlenül érvényesült. Az első magyar „műfajmonográfia” (6.) látásmódjában még mindig sokat őriz a módszer kezdeményezőjének evolucionista meggyőződéséből.

Jobb későn, mint soha. Évszázadnyi késéssel, mégis helyeseltetően választotta ki szerzőnk feladatát és módszerét. Egyrészt már azért is elismerést érdemel, mert utat tört egy olyan irányba, amerre magyar filológus eddig legföljebb néhány lépést tett. Mostantól tudjuk, az ő tapasztalataiból okulván, miféle veszélyekre számítva s milyen zsákmány reményében vágatunk neki a fejlődéselvű műfajtörténeti kutatásnak. Nemegyszer hallani, hogy a hazai irodalomtudomány megsínylette egy vérbeli pozitivistá korszak hiányát, s hogy e kimaradt szakasz visszaüt: máig elvégzetlen feladatokban és omlékony módszertani alapokban érezteti káros hatását. Bár ez így túlzás, hiszen teljes fáziskiesésről akkor sem beszélhetnénk, ha Riedl Frigyes szép Arany-monográfiáján (1887) kívül az irányzat semmit sem tudna felmutatni, általános elvként igaz és fontos, bármennyire banálisan hangzik, hogy meghaladni csak azt lehet, amihez már eljutottunk. Brunetière módszertanának korabeli tekintélye már a múlté, de az azóta eltelt század irodalomelméleti modernizálódása nem mustrálta ki, sőt kevésbé tépázta meg, mint gondolnánk. A biológiai párhuzam túlfeszítését ugyan joggal szokták kifogásolni, de kritikátörténetében René Wellek meggyőzően érvelt

amellett, hogy a műfaj középpontba állításával Brunetiére legalább az irodalom önelvű kutatási szempontját juttatta érvényre, szemben azokkal az irányzatokkal, amelyek az irodalmat valami másnak (történelemnek, lélektannak, szociológiának) pusztán szemléltető példatáraként kezelik. Wel-
lek talán a kelletténél egyszerűbbnek gondolta önelvű és máselvű irodalomkutatás (alighanem reménytelen) szétválasztását, s talán az amerikai New Criticism hatására kissé naiv ismeretelmélettel emlegeti „magát” az irodalmat, amelynek szerinte Brunetiére végre igazságot szolgáltatott, dehát nincs olyan rendező elv, legyen az Brunetiére-é, Welleké, vagy a legújabb kritikuské, mellyel elkerülhetnénk a pars pro toto aránytévésztsést.

Ismerjük el tehát, hogy a módszertani súlypont áthelyezése jóvoltából a műfajtörténésztől olyasmit tudhattunk meg az irodalom sajátos formáinak alakulásáról és belső logikájáról, ami részleges igazságként ma is elfogadható, s egykori abszolutizálása nélkül nemigen férhettünk volna hozzá. Brunetiére ihletése így válik hasznára Horváth János *Irodalmunk fejlődésének mozzanatai* című alapvető dolgozatának (1908), majd az 1922–23-ban ebből kifejlesztett szintézisének, mely az előtanulmánnyal együtt 1976-ban (posztumusz) jelent meg, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* címmel. E könyv a hazai irodalom saját öntudatra ébredésének tisztuló fokozataiként mutatja be az egymást követő korszakok természetét, végső csúcspontként, „a fejlődés terén”, Arany János művével és a „nemzeti klasszicizmus”-sal, melyben „nyugvóponthoz, érettséghez, célhoz érkezett el a magyar irodalmi fejlődés egésze”. (70, 345) Horváth a századfordulón Brunetiére (és Gustave Lanson) egyetemi óráit hallgatta Párizsban, s bár az őt ért hatások mindkét említett művében feldolgozottan és átlényegítve jelennek meg, teleologikus fejlődéseszméjük önmagában éppúgy sebezhető, mint Brunetiére túlfeszített biológiai hasonlatrendszere volt. De csak önmagában: a szemléltető túlzásért ezúttal is busásan kárpótol a rendezőelv segítségével megvilágított összefüggések szövevénye. Az evolúció gondolatának irodalomtörténeti alkalmazásaira azóta még nehezebb idők járnak, s Imre László könyvének értékeit látván a recenzens védőügyvédi

szerepre kényszerül. Az irodalom önelvű vagy máselvű fejlődésének, vagy akár csak bármiféle történetiségének gondolatát az utóbbi évtizedek nyugati irodalomelmélete mélyreható bírálatnak vetette alá, amelynek (nemegyszer kivédhetetlen) érveivel számolnunk kell, de a műfajtörténeti módszer, kellő önkritikával továbbfejlesztve, még ezekkel szemben is kiküzdheti létjogosultságát.

Az első magyar műfajtörténet már tárgyválasztásával rákényszerült a módszer továbbfejlesztésére. A verses regény olyan új, vegyes és (legalábbis látszólag) frivolan játékos képződmény, amelynek a klasszikus hagyományokat tisztelő, tiszta műfajokhoz vonzó, mélységes erkölcsi komolyságú Brunetiére aligha szentelt volna monográfiát. Pedig e műfaj állandóan más művekre utaló termékei, nyíltan bevallott, sőt fennen hirdetett szövegzközi (intertextuális) létmódjukkal és rendkívül tudatos irodalmi önszemléletükkel egyenesen kínálják magukat a műfajtörténeti feldolgozásra, amelynek végső tárgya nem az elkülönített egyes mű, hanem a művek bizonyos osztálya. Ez a feldolgozási mód az egyedi művekből elvont műfaji ideáltípus többé-kevésbé megközelítő másaiként vizsgálja még a remekműveket is, azaz nem tud teljesen igazságot szolgáltatni nekik, mert generikus nézőpontjából óhatatlanul leszálítja vagy mellőzi azokat az értékeiket, amelyek a műfaj általános természetétől idegenek vagy lényegadó ismerveikhez képest közömbösebbek. Ha nem szólna közbe Imre László irodalmi minőségérzete, könyvében minden mű csakis mint verses regény állhatna helyt magáért, az átlagos felmagasztaltatnék s a különös pórul járna. Ez a lappangó platonikus szemléletmód, mely sajátosan ellentmond a módszer részben pozitivistá s így ismeretelméletileg nominalista származásának, még nála is végzetes lehetne, azonban éppen a verses regény történeti vizsgálata közben kisebb kárt okoz, mint szinte bármely más műfaj esetében tenné. Az ide tartozó művek ugyanis eleve változatok akarnak lenni, a neoklasszicista imitáció költői gyakorlatának játékos újraértelmezéséből származnak, hangoztatott főmotívumokká avatván, komolykodó szerzői közbevetések révén, hogy milyen irodalmi konvencióknak kellene megfelelniük,

s éppen mennyire hajlandók vagy nem hajlandók eleget tenni fennkölt kötelezettségeiknek. Olyan művekkel van dolgunk, amelyek fennen hirdetik, hogy csak más művekhez kapcsolódva van értelmük. A könyv szerencsés tárgyválasztása kipótolja Brunetiére módszerének eredendő fogyatkozásait.

Kevésbé szerencsésen kötődik monográfusunk az irodalomtörténeti pozitivizmus atyjához, akiről Brunetiére maga is roppant tisztelettel, de ellenvetéseit el nem hallgatva emlékezik meg kritikátörténetében: Hippolyte Taine-hez. A verses regények legjellemzőbb vonása éppen az irodalmi és egyéb konvenciókhoz való kétféle viszonyukban, a megszüntetve megőrzésben keresendő: szerzőik játékos utalásokkal felidézik a konvenciókat, hogy nyomban megfricskázzák a hozzájuk tapadó anakronisztikus gyakorlatot és maguk más megoldást válasszanak. Az efféle gesztus legalább annyira felhasználja, tudatosítja, nem hagyja feledésbe merülni, ha tesszük: életben tartja a konvenciókat, mint amennyire leszámol velük. Sőt, mivel minden efféle célzás vagy utalás megértéséhez közös művelődési háttérismeretekre van szükség, a verses regény valamiféle összekacsintó bennfentességet igényel, azaz szinte észrevétlenül összefog és fenntart egy literátus közösséget. Innen nézve, a verses regény egyszerre műfaja a konvenciók megszakításának és folytatásának, a hagyománnyal szembeni tiszteltlenségnek és (bármilyen meglepő:) a hagyománytiszteltetnek. Imre László azonban e kettőséget Taine egy félmondata alapján egyik végre, a megszüntetésre egyszerűsíti, majd e részgazság érvényességét kiterjeszti és túlhangsúlyozza. Eredetiben is idézi Taine angol irodalomtörténetéből a Byron *Don Juan*-ának jellemzésül szánt megállapítást: „un poème armé contre toutes les conventions humaines et contre toutes les conventions poétiques”. (213.) Csiky Gergely fordításában is („oly költemény, mely minden emberi és költői szabály ellen feyvert ragadt”, 13.); ő maga mindvégig a verses regények általános törekvését látja abban, hogy szembefordulnak „minden emberi és költői konvenció”-val (249.), s az egyes művekben rendre a tagadás, szakítás, leszámolás gesztusait keresi. Márpedig aki keres, talál: szerzőnk annyira komo-

lyan veszi a művek így értelmezhető, mégoly szerény mozzanatait, hogy előfeltevéseinek hatására a műfaj szelídebb darabjai is lázadókként, byronias megvilágításban kerülnek elénk. Mintha a felfegyverkezés és hadba szállás taine-i metaforájának engedelmesskednék, a monográfus észreveszi ugyan vizsgált szövegei játékosságát, némi-lykor mégis olyan eszmei és ideológiai ütközeteket vívat velük, életre-halálra, amelyhez ő kölcsönzi nekik súlyos vértetüket, holott ki-kitüremlik alóla könnyű öltözkűk, s egy-egy félelmetesnek mondott suhintasuk nyomán legföljebb a játék-kard koppanását halljuk, előlulván, hogy a viadal mégsem vérre megy.

A monográfia eszmeileg és ideológiai-ilag eltökéltebbnek, s a hagyományokkal szemben ellenségesebbnek mutatja a verses regényt, mint kellene. Minden egyes esetben csak némi túlhangsúlyozást kifogásolhatunk, ezek azonban harcias szó-lammá egyesülnek, részben talán szándé-kolatlanul, s többnyire elnyomják a békés dallamot, mely pedig jótékonyan kie-gészíthetné. Bármennyire igaz, hogy a *déli-bábok hőse* és általában a magyar verses regény „irodalmi reminiscenciákkal, pa-rodikus célzásokkal való átszövöttségével voltaképpen a valósághoz való tradició-nális költői viszonyt teszi problematikus-sá”, az már csak kellő megszorításokkal fogad-ható el, hogy „éppen ezzel fejezi ki egy korszak világnézeti, etikai válságát” s még több kiegészítésre szorulna, hogy az ebben a műfajban író szerzők „irtóznak a köl-tészet normáitól, magától a hagyományos költői szereptől, annak feladatszerűségé-től”, megszabadulni akarván „a tradicio-nális epika nyűgeitől”. (292, 270.) Életraj-zai értelemben aligha vitatható, hogy mire Arany tollat fog a *Bolond Istók* megírásá-hoz, keserű kiábrándulás vesz rajta erőt, mégpedig „a politikában, az emberekben, sőt az értelemben, az erkölcsben, a művé-szetben való csalódás”; s ha nem kellene magára a műre érteni, hanem csupán a köl-tő lelkiállapotára, akkor talán elfogadhat-nánk, hogy e csalódás „a legáltalánosab-ban értett 'irodalmisság' elleni lázadáshoz vezet”. (273.) Bizonyos (játszi) értelemben még az is igaz volna, hogy a *Bolond Istókkal* Arany „magának az irodalomnak a lelep-lezésére” törekszik, de vajon elhithetjük-e, hogy e művel eljut „az irodalmi formák

tagadásáig” s itt már „alaptörekvése [...] az irodalmiság létjogosultságának kétségbe vonása”? (273–274. 299.) Vajon a költészet normáitól való irtozást, a művészetben csaldott művész kiábrándulását, az irodalmi formák egyetemes tagadását, az irodalmiság elleni lázadást vagy létjogosultságának kétségbe vonását kifejezhetette-e egy olyan műfaj, mely incselkedve és iróniával, de sorra felidézi és szeretetteljes leltárba gyűjti a költészet normáit, s maga is annyira kifinomult irodalmi formát ölt, hogy az már éppen az irodalmiságnak lesz játékoságba burkolt, de voltaképp szinte mámorosan narcisztikus önünneplése?

A monográfia bemutatja a verses regény játékos eszköztárát, de végelemzésben (talán a műfaj történeti módszer biológiai fejlődéselméjének és funkconalista magyarázatot kereső beállítódásának hatására) a műfajt magát is túlságosan eszköznek tekinti. Mégpedig annyira komoly és súlyos eszmeiség eszközének, hogy elsikkad, vagy legalábbis túlságosan elmosódik e műfaj legsajátosabb, már-már egyedülálló vonása a magyar irodalmi kultúra történetében: hogy létét és jellegét viszonylag milyen kevéssé lehet levezetni a nemzet szolgálatának vagy bármiféle társadalmi funkció betöltésének igényeiből. „Részben az eposz önfelszámolásának utolsó stádiuma a műfaj, részben a prózai regény funkcióit veszi át, részben olyan összetett életábrázoló és önkifejező ambíciók adekvát formája, amelyek más módon nem nyilatkozhattak meg” — olvashatjuk összefoglalásként, s az utóbbit úgy kell értenünk, hogy a verses regény Arany, Gyulai és Arany László művei révén egy „objektív idealista, döntően morális indítékú polgári módon racionalista etatista felfogásnak lett a kifejezője”. (302.) Már Brunetière darwinista analógiái közt felbukkant, hogy a feltörekvő műfajok versengenek a megmaradásért, elorzák gyengülő társaik tápanyagát és életfeladatát, vagy éppen átfejlődnek egymásba; valószerűleg ilyen szemléletformáló analógiák önkéntelen, s tán részben öntudatlan átvételéről árulkodik az iménti végkövetkeztetés. Csakhogy eszközként a verses regényt sohasem találjuk (monográfusunk kedvelt, de ingoványos előfeltevésű kifejezését használva:) „adekvát”-nak a funkcióval, amelynek betöltésére állítólag hivatva

lenne. Imre László maga is nyomban hozzáfűzi a fentiekhez, hogy a nemzetnevelés említett feladatának e művek nem felelhetek meg maradéktalanul, mert „eleve alkalmatlanok egyértelmű állításra”. (302.) Hasonlóképpen, amikor azt fejtegeti, hogy 1849 után a magyar verses epika „a prózai regény funkcióit veszi át”, s a verses regény, különösen Arany Lászlóé, „a valószínű magyar világ visszaadásának adekvát formája lesz”, mely „a hiányzó realista prózát is pótolja”, akkor e (régén elavult ismeretelméletet sugalló) megállapításokat maga is helyesbítené kényszerül: a „társadalomtüköröztető” regényszerűséget e műfaj „csak fogyatékosan tudja megvalósítani” és „csak megváltozott módon valósulhat meg valóságtüköröztetése”. (137–138.) Azt is láthattuk, a verses regény ironikus utalásrendszere kikezdi, de egyszersmind nem hagyja feledésbe merülni az eposzi hagyományt, s ismeretes, hogy Arany, aki évtizedeken át töprengett az eposz korszerűsítésének problémáin, a *Bolond Istók* első éneke után még visszatért a nemzeti eposz műveléséhez. A verses regény tehát nemcsak segítette, hanem (paradox módon) késleltette is az eposz önfelszámolásának folyamatát, s egy ideig inkább valamiféle kölcsönhatás és munkamegosztás figyelhető meg a verses epika nagyműfajai: a hőseposz, a komikus eposz és a verses regény között.

Abból, amit a verses regény *tett*, nem lehet levezetni azt, ami a verses regény *volt*. Igaz, hogy Arany kiábrándultsága révén e műfaj „alkalmas [volt] arra, hogy az 50-es, 60-as években klasszicizálódó, egyre inkább kanonizálódó nép-nemzeti irodalomnak sajátos belső kritikáját adja”; ugyanígy helytálló és lényeges, hogy „felfrissíti a már-már kizárólagosságra jutó népnemzeti műfajokat, kibővíti az irodalom tárgykörét, tágítja határait, tabu területeket old fel”. (293, 298.) De talán még fontosabb, hogy pusztán létének szolgálatra be nem fogható játékoságával, szokatlanul felszabadult dévajságával, iróniájának elkölvezetlenné, szinte felelőtlenül derűjével, s önmagában gyönyörködő irodalmiasságával e műfaj a közösségi feladatvállalásra beállított magyar irodalom egészének adta meg, talán az udvari bolond engedélyezett igazmondása jussán, sajátos belső kritikáját és kiegészítő értékeit. Néhány éve ol-

vashattuk egy recenzióban, hogy bizonyos szerzői alkotók „teremtő komolytalanság”-ával a magyar kultúra sohasem tudott mit kezdeni, ugyanis „vezérszólama a küldetéstudat sírásrívása, legfőbb irodalmi értékmérője pedig az, hogy az író miként viszonyul a (mindenkori, változó) Nagy Irodalmonkívüli Feladathoz”. (Takács Ferenc: *A teremtő komolytalanság. Könyvvilág* 1988. 5. sz. 14.) A verses regény vonakodó befogadása, melyre könyvünk is utal (68.), már-már igazolni látszik e fanyar megjegyzést, azonban a műfaj meghonosodása és legjobb darabjai fényesen bizonyítják, hogy az alkotóerő milyen elnyomhatatlan életöstönével tagadta meg ez a kultúra, hogy mindenestül belekényszerítsék akár a legszentebbeknek elismert küldetést Prokrusztész-ágyába.

Imre László könyvéből szemléletesen kibontakozik, hogy a verses regény milyen kései és különös, s előzményei ellenére milyen váratlan jelenség a magyar irodalomban. Az talán vitatható szempont, s alighanem az egyetemesnek tekintett lineáris fejlődéseszmé túlfeszítésére vall, hogy amikor Arany 1850. június 21-én írni kezdi a *Bolond Istókot*, s mintát ad a kiegyezés korszakának majdani reprezentatív műfajára, akkor olyasmit kezdemenyéz, ami fél évszázaddal Byron *Don Juanja* után meghonosítva végül is „az európai irodalmaktól való elmaradás” tünete lesz; szerencsére azonban monográfusunk ezt nem megrovólag fejtegeti, sőt a magyar verses regény sajátos értékeit e termékeny fáziskéséséből és történeti funkciójának különbségeiből származtatja. (66, 72, 293, 298–301.) A műfaj (hogy a biológiai metaforáknál maradjunk) nem azért ágazik messzire a magyar irodalmi hagyomány törzsétől, mert más szellemi éghajlatról hozott hajtásként oltották bele: „bár idegen inspiráció szülte”, mégsem „gyökértelen műfaj, [...] hiszen nyelvben, verselésben, modorban stb. csak a magyar versművészet adott állapotából indulhatott ki” (64.) és bizonyos fogásai a hazai kozmikus eposz hagyományában felfedezhetők. (60–61.) Inkább azért kakukkfőka a magyar költészeti műfajok családjában, mert szerzői magatartásától távol áll a váteszként fellépő nemzeti költő szerepfelfogása. Ebből a szempontból telitalálat mindaz, amit könyve különböző pontjain (95, 105, 167, 20–211.) Imre

László megfigyel a műfaj hagyományainak és a *Margita élni akar* költőjének feszült viszonyáról: Ady túlságosan hitt önnön szent küldetésében, hogysem magabiztossága az értékbizonytalanság műfaját szét ne vetette volna. Jellemző, hogy magyar szerzők kezén a műfaj ritkán éri el a frivolság byroni fokát (298.), melynek számára semmi sem szent, még Istenen is élcelődik (202.), vagy akár azt az önfelédtt játékosságot, amelynek kivételes pillanataiban az ember olyasmit is megenged magának, amire a felelősségteljes hétköznapiakban sohasem vetemednék.

Ez a játékosság persze nem ártatlan, még kevésbé ártalmatlan. A fennálló hatalom szemszögéből nézve van benne valami kétes és gyanús, ellenőrizhetetlen és veszélyes, a rend alapjait kikezdő anarchikus és felforgató hajlam, aminek genealógiája messzi kődbe vész. Bizonyára nem véletlen, hogy a műfaj egyik világirodalmi rangú remekét Arany János írta, akinél az „eszmények elbizonytalnodása [...] heroikus ambivalenciához vezet” (90.), s akinél a lelkében, mint már Németh László megsejtette, kitöréssel fenyegető anarchikus mélyrétegek forrongtak, vagy áttételes megnyilvánulási módokat keresve maguknak, vagy az önellenzés kihagyásának pillanataiban lávaként törve felszínre költészetében. (Sokatmondó paradoxon: ugyanaz a költő, aki kritikusként óva intett az ihlet percére hagyatkozó rögtönzéstől, s aki a magyar epikus művek hagyományos gyengéjét szerkezeti aránytalanságaikban látta és az előzetes terv nélküli írásmóddal magyarázta, verses regényében milyen gyönyörűséggel éli bele magát a csak pillanatszerű hangulatot követő cselekményszövés színlelésébe!) Ugyancsak Németh László lélektani érzékét dicséri a megfigyelés, miszerint Arany mintegy az idegenek előzékenységevel tartotta tiszteltetben a konvenciókat, ám mélyebb igazságukban nem hitt. Mivel a verses regény általában éppen a konvenciókkal folytat bonyolult játékot, s Aranynak kritikusként is egyik fő gondja a *decorum* (helyénvalóság) horatiusi intelmeinek átértelmezése, idevágó érzelmeiről mennél többet szeretnénk megtudni. Egy műfaj történeti monográfia nyilván eleve nem adhat teljes elemzést az egyes művekről, mégis kár, hogy a *Bolond Istók* érzelmvilágát Imre László főként a köz-

vetlen kiváltó okból: szerzőjének a világosi fegyverletétel utáni embermegvető nihilizmusából származtatja, s nem korábbi élményekből, alkati adottságokból és egyéni létszemléletből is, melyek legalább ennyi súllyal eshetnének latba.

A műfaj egészének hasonló jellemvonásaihoz azonban, bahtyini ösztönzést követve, a monográfus nagyvonalú családfát rajzol. Merészen a középkori népi kultúra vásári komédiáira és profán karneváli rituáléjára, valamint az akkori diákok és tudósok körében dívott, latin nyelvű paródiákra vezeti vissza a verses regényben felhangzó nevetést, mely elutasítja az egyoldalú komolyságot, megkérdőjelezi az egyértelműt és véglegest, hogy igazságot szolgáltatson az ambivalens teljességnek. (11–12, 81, 90, 197–198, 205–206, 298–299.) Szórszálhasogatás volna-e fejtegetéssel szemben a verses regény irodalomtörténetileg kései mi voltára hivatkozni: ha genealógiának bizonytalan és bizonyíthatatlan is, a lényegi hasonlóságra találoan mutat rá, s inkább azt sajnálhatjuk, hogy népiépp kidolgozatlan marad. Első pillantásra talán meglepő, hogy valaki egy ennyire kitenyészített irodalmiasságú műfaj látásmódját egyszerre származtatja népi és városi, tömegeknek szóló és szűken belterjes, öntudatlan és hiperintellektuális hagyományokból: dehát minden genealógia, mint azt Michel Foucault e kérdésnek szentelt tanulmánya bizonyította, előbb-utóbb felbontja, amit szilárdnak és egyneműnek hittünk. Ki sejtette részben népi eredetét éppen egy olyan műfaj szemléletmódjának, amelyik meghonosodván főként urbanizáló ízléstörténeti hatást fejtett ki? Az *Anyegin* „kompozíciós eljárásainak meghonosítása felgyorsította a népies epikától való eltávolodást”, a „népies epikát meghaladó Arany, Gyulai, Arany László verses regényei egy új, városiasabb, polgárosultabb irodalom előkészítői”, sőt a XIX. század közepének magyar irodalmát meghatározó népiesség ellenében való fellépés a műfaj egyik fő fejlődéstörténeti funkciója”. (51, 298–299.)

Kérdés, hogy e nagyvonalú bahtyiniá-

nus eredeztetésen felbátorodva nem volna-e érdemes vállalnunk ezredvégi nézőpontunkat, s az újabb irodalom műfaji sajátosságai felől visszatekintvén a verses regényre, kipróbálni egy (legalábbis tipológiai, de talán fejlődéstörténeti) hipotézist, azaz bizonyos posztmodern fejlemények határozott előképét látni e műfaj legfőbb sajátosságaiiban. Hiszen a verses regényekbe beleszótt irodalmi utalásrendszer, az idézetek és vendégszövegek, a megírás szerzői gondjainak tréfás vagy önironikus kitergetése, a konvenciók végső autoritásának játékos megkérdőjelezése, a kulturális értékhierarchia átmeneti relativálása, a véglegesség eszményének egyeduralma helyett a változatok végtelen játékában való feloldódás, a többértelműség és többszempontúság megannyi fogása és egész kultusza vajon nem olyan jellemvonásai-e a múlt századi műfajnak, amelyet manapság a posztmodern ismérvei között tartunk számon? Ahogy Imre László a középkorig vezette vissza, nem követhetnének ugyanannyi joggal napjainkig előre azt a szemléletformáló és irodalomképző hagyományt, amely ezt a (mondhatnánk:) meta-műfajt világra segítette? Szakmánk sokat köszönhet a mindannyiunkban működő pozitívista módszertani beidegződésnek, mely ilyen esetekben berzenkedik az egymástól távoli korszakok (mégoly hasonló) jellemvonásaink terminológiai egybefoglalása ellen, s jótékonyan figyelmeztet a történeti különbségek elmosódásának veszélyére. De vajon kiszűrhetjük-e teljesen valaha is a visszatekintés nézőpontjának és perspektívájának látványalakító beavatkozását a történeti hűségre törekvő rekonstrukcióból? S ha ez úgyszólván lehetetlen, akkor értelmezőként nem jobb-e tudatosan vállalni és önkritikusan érvényesíteni történeti helyzetünket? Imre László kitűnő monográfiájának tüzetes elemzései arról is meggyőznek, amit ő maga nem mond ki: hogy a byroni és puskinsi példákat továbbalakító verses regény az első ízig-veéig posztmodern műfaj a magyar irodalomban.

Dávidházi Péter

Az 1948 utáni hazai politikai változások hirtelen elvágta az Itália és Magyarország között századokon át virágzó kapcsolatokat. Az elzárkózás Nyugat-Európától, az addigi orientációk váratlan megszakadása mélypontra juttatta a két ország kulturális kapcsolataival együtt azoknak kutatását is. A hazai italianisták csak az 1960-as években láthattak újra munkához, amikor a kádári konszolidáció megkezdte a nyitást Európa felé. Az irodalomtörténetben az 1962-es budapesti nemzetközi összehasonlító kongresszus látványosan mutatta a változást, amikor — az akkori szóhasználat szerint — a „csatlós államok” közül először Magyarország vállalta, hogy megrendezi a „nyugati világ”, ill. a „szocialista országok” komparatistáinak nagy találkozóját. Az itt újra kezdett párbeszéd folytatását jelentette az italianisták nemzetközi társaságának (Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana) VI. kongresszusa. Erre az alkalomra készült az *Italia e Ungheria, dieci secoli di rapporti letterari* (a cura di M. Horányi e T. Klaniczay, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.) című kötet, amelynek szerkesztői — maguk is jeles italianisták — fáradhatatlan szervezőkként csatasorba állították e diszciplína hazai művelőit. A kötetnek — a témák gazdagsága mellett — két jellemzőjét emeljük ki: helyet kaptak benne már a háború előtt is publikált, majd az ötvenes években elhallgatásra kényszerült tudósok éppúgy, mint az 1948 utáni pályakezdők. Ez a „népfrontos” szemlélet mutatkozott meg a sokáig tabunak tekintett témák feldolgozásában és módszertani megközelítésében. Az olasz vendégek mindkettőt örömmel regisztrálták. Az elhangzott előadások az *Il Romanticismo* (Atti del VI. Congresso Internazionale dell’A.I.S.L.L.I 3, a cura di V. Branca e T. Kardos, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.) c. kötetben jelentek meg.

Amikor a kongresszus elnöke, Umberto Bosco megnyitó beszédében erre a kötetre hivatkozva méltatta a két kultúra találkozásait, elsőként az egykori velencei patricius, a későbbi Gellért püspök magyarországi misszióját emelte ki. A kongresszus

visszhangja itthon ugyanolyan kedvező volt mint Itáliában. Ezután kezdődött a hazai italianisztika újabb korszaka, amelyben nagy szerepe volt — és van napjainkban is — a Fondazione Giorgio Cini-nek és főtítkáranak. Vittore Branca, az energikus és kitűnő szervező sokat tett és tesz az Alapítvány és a kelet-közép-európai országok kapcsolatainak építése érdekében. Szinte szimbolikus értékű, hogy a magyarországi italianisztikának éppen ez az olasz alapítvány volt legfőbb támogatója, amely ma is Szent György szigetén működik, abban az egykori kolostorépületben, amelyből hajdan pater Gherardus hittérítőként országunkba indult. A Fondazione Cini ösztöndíjaival, minden év szeptemberében tartott szemináriumaival, e régió országaiban szervezett „convegno”-ival, tanácskozásaival hozzájárult a hazai és a szomszéd országok korszerű módszereinek kimunkálásához, ill. a kutatók látókörének szélesítéséhez.

A Cini Alapítvány és a Magyar Tudományos Akadémia gyümölcsöző együttműködésének eredményeként indult 1971-ben az a konferenciasorozat, amely folyamatosan dolgozza fel a két ország közötti kapcsolatokat a kezdetektől fogva. A háromévenként — felváltva Velencében és Budapesten — megtartott találkozók, eddig hat konferencián elhangzott olasz nyelvű előadások a Fondazione, ill. az Akadémia kiadásában jelentek meg, hat kötetben. A hazai italianisztikai kutatások e két tekintélyes patronálójának közös munkája jelentős változásokat hozott. A két világháború közötti években az érdeklődés elsősorban a kulturális kapcsolatok bemutatására szorítkozott, 1971-től kezdve azonban a konferenciák ráirányították a kutatók figyelmét a politikai és a gazdaságtörténeti témákra is. Hasonlóan fontos eredmény, hogy a korábbi, a közvetlen hatásokat feltáró, azokat leíró vagy magyarázó stúdiumok helyett előtérbe került a régiók, az azonos történeti, gazdasági fejlődés nagyobb földrajzi egységek hasonló jelenségeinek elemző, ill. komplex vizsgálata. A témák bővülésével öröndetesen

megnőtt az olasz és a magyar kapcsolatok feldolgozó kutatók száma.

A Cini Alapítvány és Akadémiánk közös munkája azokban az években nagyon jelentős volt. E két intézmény vállalta ugyanis azt a feladatot, amelynek elvégzésére 1927-ben Rómában létrehozták a magyar intézetet (tudományos-kulturális műhelyt), az Accademia d'Ungheria-t. A Via Giulia 1. sz. alatti impozáns, 1640-ben épített Falconieri palotában a kollégium és a könyvtár — az utolsó háborús évek kivételével — 1948 őszéig eredményesen végezte munkáját. Az akkor megkezdődött átszervezést követően a nagytekinthető kulturális intézmény rövid távú érdekeket kiszolgáló hivatallá zuhlott. Ettől kezdve csak a név és a helyszín jelentette a folyamatosságot. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az épület — mindnyájunk szerencséjére — megúsza az 1950-es évek nagy takarékosági és szanalási lendületét, amelynek áldozatul esett a korábbi bécsi Collegium Hungaricum, a Trautsson palota, a bécsi barokk egyik remeke, amelyet 1710-ben alkotott Fischer von Erlach. A veszteség annál fájdalmasabb, mert a gyönyörű, műzeális értékű épület volt az 1760-ban Mária Terézia alapította „Leibgarde”, a nemesi testőrség otthona, amelyben nemcsak Besenyei, Báróczi, Barcsay vagy a két Kisfaludy, hanem a későbbi évek számos kiemelkedő tudósa is meghitt szállást, szellemi közösséget, páratlanul gazdag alkotói műhelyre talált. 1961-ben azonban könyvtárát felelőtlenül felszámolták. A Trautsson palota, ill. a magyar kultúra jelenlegi bécsi székházának és könyvtárának összehasonlítása mutatja, hogy mit veszítettünk a palota elherdálásával. Bár a római Akadémia épülete megmaradt, könyvtára és berendezése a bécsi sorsára jutott.)

A legutóbbi években azonban valami történt Rómában, mert ha nem is a Via Giulia, mégis létrejött egy tudományos műhely. A kezdetek 1986-ra nyúlnak vissza, amikor a római La Sapienza egyetem magyar tanszékén (Cattedra di Ungherese) megalakult a Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi.

A Központ feladatául tűzte ki, hogy összehangolja és szervezze az olaszországi hungarológiai kutatásokat, tartsa a hazai italianistákkal a kapcsolatot és kiadja a *Rivista di Studi Ungheresi* című folyóira-

tot (Editore Carucci). Felelős szerkesztője Sante Graciotti professzor, szerkesztői pedig a nápolyi (Amedeo Di Franceso), a torinói (Gianpiero Cavaglia) tanszékvezetők és Sárközy Péter, a római „professore associato”. A Centro és a római magyar tanszék aktivitásának újabb bizonyítéka, hogy vállalták az 1996-ban sorra kerülő hungarológiai kongresszus megrendezését. Az új római műhely érdeme az is, hogy jó kapcsolatokat épített ki az olasz társintézetekkel, így pl. a Cattedra di Letteratura Comparata-val, professzorával, Armando Gnisciivel, a *Gaia* című komparatista folyóirat szerkesztőjével és munkatársaival. (A „Gaia” címmel indított komparatista sorozatban jelent meg Sárközy Péter jelen könyve.)

A kötet három részre tagolódik. Az első és legrövidebb az olasz-magyar kulturális, irodalmi kapcsolatok történeti feldolgozásának száz évét tekinti át. Röviden szól az előzményekről és részletesebben az 1945 utáni eredményekről. A második rész nyolc kisebb tanulmányban egy-egy korszak, ill. század témánk szempontjából fontos kérdésével vagy alkotójával foglalkozik. A harmadik rész hat tanulmányában Sárközy azt a tételt kívánja igazolni, és igazolja is, hogy az olaszok iránti érdeklődést és sokszázados rokonszenvet irodalmunk és kulturánk „latinossága”, latin gyökerei magyarázzák. E három rész céljaiban és módszerében egyaránt különbözik egymástól. A tömör bevezető a témában kevésbé jártas, ám az olasz-magyar kapcsolatok iránt érdeklődőknek ad hasznos eligazítást. A következő nyolc tanulmány megformálásánál a szerző is láthatóan szembesült azzal, amivel mindenki, aki külföldön tanított magyar irodalmat: nem magyar iskolában végezt hallgatói és olvasói nem vagy alig ismerik történelmünket, irodalmunkat. A bemutatásra kerülő író vagy mű magyarázatához tehát elengedhetetlen a történeti háttér felvázolása, az egyes korszakok főbb, a külföldit eligazító „háromszögellési pontjainak” berajzolása, párhuzamok vonása, és a két kultúrát, irodalmat összekötő szálak bemutatása mellett összevetésük is. Sárközy arány- vagy pedagógiai érzékét dicséri, hogy az egyes korszakok bemutatása közben megállva, hosszabban időz egy-egy alaknál, és jellegzetes portrét rajzol pl. Janusról, Ba-

lassiról vagy Zrínyiről. Így azt is nyomon követi, hogy miként módosította a hazai környezet a „modellt”, és miként lett Balassiból „magyar Petrarca”, ill. Zrínyi Miklósból „magyar Tasso”.

Az első hat tanulmány a 18. század végéig követi az olasz kultúra magyarországi útját, amikor is irodalmunk kiemelkedő alkotói hosszabb-rövidebb ideig, de mindnyájan az olasz kultúra vonzásába kerültek. A 19. században azonban változott a helyzet. Csökkent az itáliai kultúra kisugárzása. Íróinkat immár az európai felvilágosodás és romantika csillogóbb, vibrálóbb egyéniségei ragadták meg. A változást jól illusztrálja, hogy míg korábban — a már említettek mellett — Faludi és Csokonai voltak az olasz irodalom hazai útjának jelzőkövei, a 19. század első felében Császár Ferenc, ez a derék és művelt, ám nem éppen színes egyéniségű férfiú képviselte és népszerűsítette az olasz kultúrát. Egyetértünk Sárközyvel, hogy majd csak Arany János személyében jelenik meg ismét egy olyan alkotó, aki méltóan reprezentálja — ha nem is a kortársi olasz irodalmat —, de Dantét vagy Tassót.

A kötet harmadik részében a „docere” mellett nagyobb hangsúlyt kap a „delectare”, amikor a magyar kultúra pannon vonásairól, az Arcadia elnevezésű költői iskola térhódításáról, Kazinczy Ferencről, ill. Dantéről, a 20. századi magyar költészet nagy inspirátoráról, valamint az olasz és a magyar kultúra legfontosabb találkozási pontjáról, Fiuméről olvashatunk. A szerző — jórészt saját kutatási eredményeire támaszkodva — azt vizsgálja, hogy a pannon hagyományok és a hazai latinítás miként készítették elő az olasz kultúra hazai befogadását. Az Arcadia szerepéről különösen a Faludi és Csokonai elemzésekben kapunk árnyalt képet. Ennek az olasz irodalmat megújító irodalmi iskolának hazai elterjedését erősen motiválta, hogy bár költői újítottak, mégsem szakítottak a hagyományokkal, sőt még a felvilágosodás korában is büszkéek voltak „olaszságukra”. Ezért lehetett nálunk vonzó példa, hisz önálló államiságunk hiányában a nyelv és a nemzeti hagyományok őrizték a nemzeti gondolatot. Az olasz kultúra hazai térhódítását kitűnően dokumentálja az a tanulmány, amely Palladio, Canova és Thorvaldsen helyét mutatja meg

Kazinczy Ferenc neoklasszicista esztétikájának normarendszerében. Még az az írónk sem kerülhette ki az olasz hatást, akinek iskolázottsága, éppúgy mint érdeklődése a német, ill. az antik kultúrában gyökerezett és egyéniségét is ezek formálták.

Végezetül a hazai latinsággal és a magyar kultúra „pannon” vonásaival kapcsolatban néhány észrevétel: teljesen egyetértünk Sárközy Péterrel abban, hogy a hazai latinítás nagymértékben segítette az itáliai kultúra hazai befogadását, arról azonban mégsem feledkezhetünk meg, hogy a „latinság járma” kifejezést, az az Arany János használta, aki kitűnően ismerte, sőt szeretete a latin (és görög) auktorokat. Sárközy Péter a pannon hagyományokkal foglalkozó tanulmányában (*Il pannonismo della cultura ungherese*) — nagy íróink egyes megállapításaira és külföldi utazókra hivatkozva — szembeállítja a Dunántúlt az Alfölddel és a Tiszántúllal, bár jól és érzékletesen magyarázza meg a két táj közötti különbségek okait, így pl. a török hódoltságból következő szegénységet. A szerző Adyra és a *Nyugati* íróira hivatkozik, akik az „új időknek új dalaival” (109) „a keleti provincializmus hitványságai” ellen léptek fel. A magyar olvasó számára világos a szerző mondani valója, az olasz olvasó azonban félreértheti a mondottakat: nem tudja, hogy a szerző által is említett „nyugatos” Kazinczy, Kölcsey vagy Arany az ország „keleti” felében született és a pusztai földrajzi meghatározás nem jelent egyben minősítést is. Nagyvárad, Erdély egykori kapuja is „keleti” város, noha nemcsak Adyt bocsátotta útjára, hanem a 19. század elejének „polgári” újságíróit, sőt a felvilágosodás hazai hagyományaiban is jelentős szerepet játszott, hasonlóan az ugyancsak „keleti” Kassához. Országunk nevét hallva, a külföldi még ma is gyakran azonosít minket a „gulyás” mellett a „pusztai”-val vagy a „csikóssal”. Ebben nem mi vagyunk „ludasok”, inkább a külföldi utazók, akikre Sárközy is hivatkozik, valamint azok a magyarországi németek, akik Petőfit és a magyar népdalokat fordították. Ők — kihasználva Lenau népszerűségét, valamint a németeknek az egzotikus, a „barbár” iránti vonzódását — a válogatásnál a piaci keresletre is figyelve, nemcsak a pusztai vagy haramia dalokat részítették előnyben, hanem még illusztrációikkal is a „betyár”, a „csikós” népszín-

művesített vagy épp félelmetesre rajzolt alakjait népszerűsítették. A Petőfi-fordító Dux Adolf vagy Greguss Ágost kevésbé marasztalható el ebben, mint Kertbeny Károly (K. M. Benkert), Vilney Antal (Anton V.) vagy a német Georg Stier, leginkább azonban az antológia-gyáros jénai tanár és „hevenyész”, azaz improvizátor, O. L. B. Wolff. (A „puszta” költészetét, „fenségességét” egyébként éppen a német Talvj asszony 1841-es könyve méltatta, amikor összekapcsolta azt a szabadsággal.)

A mondottakat összegezve: a bemutatott kötet nagy nyeresége a hazai italianisztikának és fontos népszerűsítője irodalmunknak. A legújabb eredményeket is regisztráló kitűnő és hasznos könyv Várady

Imre magisztrális, de majdnem hatvan évvel ezelőtt megjelent, kiegészítésre szoruló munkáját, ill. Ruzicska Pál rendkívül jelentős 1964-ben, Milánóban olasz nyelven megjelent magyar irodalomtörténetét folytatja. Nélkülözhetetlen kézikönyv tehát mindazok számára, akiket érdekelnek a magyar–olasz kapcsolatok feldolgozásának legújabb eredményei vagy akik érdeklődnek a két kultúra találkozásai iránt, de még a korszak hazai kutatóinak is ad új szempontokat. A szerző elmélyültsége azonban elsősorban a számára oly kedves 18. századi kutatásokban, valamint a 20. századi „nyugatosok” Itália-képe elemzéseiben mutatkozik meg.

T. Erdélyi Ilona

EISEMANN GYÖRGY: KERESZTUTAK ÉS LABIRINTUSOK

Elemzések XIX. és XX. századi magyar művekről. Bp., 1991. Tankönyvkiadó. 205 l. (Műelemzések kiskönyvtára)

Irodalomtudományunk jelene nemigen kedvez a monografikus feldolgozásoknak, a különböző „iskolák”, irányzatok, divatjelenségek harcai és önmeghatározó kísérletei közepette még leginkább a műelemzések örvendenek általános népszerűségnek. A műelemzések iránt érzett folyamatos érdeklődést az iskolai oktatás is táplálja, hiszen a hagyományosnak és sokak által elavultnak érzett irodalomtörténeti-filológiai megközelítéssel szemben még itt érvényesülhet a leginkább a művet a középpontba állító szemlélet. Másfelől a műelemzéseknek számottevő magyar hagyományai is vannak (nem is szólva a francia iskolák szövegmagyarázati módszereiről, amelyek követőit szintén föllelhetjük iskoláinkban). Érthető tehát, hogy a Tankönyvkiadó a közvetlen didaktikai, szakpedagógiai kézikönyvként szolgáló tanári segédkönyvek mellé létrehozta a *Műelemzések kiskönyvtárát*, amely a magyar- és a világirodalom fontos alkotásairól, alkotáscsoportjairól, műfajairól vagy egy kiemelkedő írói életmű állomásairól viszonylag rövid tanulmányokban számol be, szem előtt tartva, hogy olvasója mindenekelőtt a gyakorló pedagógus és a szemináriumi dolgozataira, beszámolóira készülő diák. A sorozat egésze rendkívül sikeres vállalkozásnak, bár természetesen nem

mindig egyenletes színvonalúnak minősíthető. A most kézbe kapott kötet, Eisemann Györgyé, a legjobbba közül való.

Nem könnyű feladat meghatározni, milyen módszert, „iskolát” érez magához közel a szak- és irodalmi folyóiratokban érzékeny elemzéseivel már jó nevet szerzett, lassan-lassan a középnyemzedékhez felzárkózó kritikus-irodalomtörténész. Nem vitás, hogy a hagyományos és olykor egyoldalú filológiai módszert elvetni látszik, például még ott sem foglalkozik a szövegvariánsokból kiolvasható tanulságokkal, ott sem körvonalazza a kéziratos hagyaték alapján könnyen rekonstruálható alkotói folyamatot, ahol erre mód nyílna (mint Arany János balladáit bemutatva), viszont bőségesen hivatkozik a szakirodalomra, beemeli dolgozataiba az elfogadható megállapításokat. Nem tesz úgy, mint sokan manapság: átvesz máshonnan adatokat, olykor gondolatmeneteket, úgy téve, mintha azok mindenestől az övéi lennének, hiszen írás közben a magáévá (?) élte azokat. Ugyanakkor Eisemann nem él a mind szélsőségesebb esszé-módszerekkel sem, amelyek egy alkotó egy műve, netán egy irodalmi jelenség kapcsán a maguk bonyodalmas lelki életét élik a védtelen olvasókkal, és saját hangulatuk szépírói eszközökkel történő esszébe foglalása sok-

kal lényegesebb, mint maga a tárgy, amely szinte csak ürügyül szolgál az önvallomás-szerű ömlengésekhez. Valahol a teljesen tárgyszerű, elvonatkoztatott és az élményszerű, olvasónapló igényű értekezések között jelölhetjük ki Eisemann szépen megírt dolgozatainak helyét: a választott tárgyat mindig egy egyetemes jelenséghez méri, világirodalmi példákkal szembesíti, vagy pedig egy elméleti tétel lehetőségeit próbálja ki rajta olyaténképpen, hogy vizsgálta mű vagy pályaszakasz mindig a közép-pontban marad. A messzire kalandozás, a filozófiai, mítoszkritikai, narratológiai stb. elemek felsorakoztatása, a műfajelméleti kitérők mindvégig a művet szolgálják, azt ti., hogyan helyezhető el a mű és írója egy magasabb rendű fejlődéstörténeti egységben, honnan nyílik a műre és szerzőjére megbízhatóbb rálátás, illetőleg melyek a műnek és szerzőjének azok a vonásai, amelyek eddig feltáratlanok maradtak, jöllehet igen lényeges „üzenetek” hordozói. Arany János balladáit vizsgálva a költő tragikumfelfogása az antikok felfogásával szembesül; Madách Imre emberiségkölteményének jobb megértéséhez a három arkangyal üdvözlő szavainak elemzéséből indul ki Eisemann, és ezáltal a művet alakító „alapeszme” kibontását sikerül nyomon kísérnie. Komjáthy Jenőt a gnózis és a misztika ellentétpárja mentén mutatja be; megértéssel és a remekműnek kijáró tisztelettel szól Jókai Mór *Az arany ember* című regényéről, egyáltalán nem jótalanul magasra értékelve a romantikus világkép regényt szervező változtatát, illetőleg a „szentimentális” vonások szerepét a műben. (Álláspontom itt erősen eltér az Eisemannétól, a magam részéről az utópisztikus vonásokat sokkal hangsúlyosabbnak érzem, s a nyelvi elemzés szerintem éppen nem a szentimentális, hanem a romantikus elemek fokozott jelenlétét igazolhatná). Rendkívül tanulságos sorokat olvashatunk Mikszáth Kálmán egy elbeszélésének jelen idejéről; azért tartom ezt kiemelendőnek, hiszen az epikus múlt (idő), az európai nyelvekben az időviszonyokat, illetőleg a történet lebegtetését oly pontosan érzékeltetni képes jelen és múlt idők (egyszerű — összetett múlt) mellett a „jelen idő” poétikája kissé elhalványulni látszott. Mikszáth látszólag szinte messei egyszerűségű elbeszélő művésze jól

reprezentálja a kezdés és a befejezés jelen idejében kifejezett, összetettebb írói magatartást. Bródy Sándor *Rembrandt*-jában csak mellékesen kerül szóba irodalom és képzőművészet egymást „kölcsonösen átvilágító” lehetősége, Eisemann szerint „a novellasorozat [...] nem a történetek öntörvényű dinamikája nyomán, hanem a történetek fölé emelkedő szereplő és kulcsszavai felől bontakozik, általuk értelmezhető.” (139.) Messziről, a századforduló „meghasonlása” irányából indítja Eisemann György a Csáth Gézával foglalkozó tanulmányt, hogy aztán nagy erővel foglalkozzék az „álomszimboliká”-ban tetten érhető „lélektani indítások”-kal, nem utolsósorban a freudi módszer és az irodalmi alkotás szembesítésével. A kötet befejező írása Babits Mihály novelláját, az *Odysseus és a szirének* címűt mutatja be, a mítoszparafrázis lehetséges magyar irodalmi változatáról szólva, a háttérben a XX. századi világirodalmi Odysseus-értelmezésekkel.

Eisemann György kötetének tárgyválasztásait mérlegelve feltűnhet, hogy a szerző olyan művekhez vonzódik, amelyekben az individuum határhelyzetbe kerül, egyén és világ konfliktusa az egyénben kibontakozó és gyakran tragikus véget érő belső ütközésbe csap át, egyszóval a „lélektani indítású” megoldásoknak, módszereknek kiemelt szerep jut. Mindez azonban nem arra ösztönzi Eisemann, hogy illeték-telenül szakpszichológusként értelmezze a művekben kifejeződő egyéniség-válságot, hanem arra, hogy megkeresse és föllelje azokat az eszmétörténeti és irányzatpoétikai jellemzőket, amelyek ezt a fokozott lélektani érdeklődést a műben realizálhatják. Ennek következtében ugyan sosem a teljes írói életmű lesz a vizsgálat tárgya, hanem annak csupán egy szelete, egy metszete; de részben a világirodalmi, bölcséleti, zenei kapcsolatok, analógiák föltárása révén, részben pedig nyitva hagyva a teret az elméleti elvonatkoztatás előtt, sikerül érzékeltetnie, hogy a kiragadott részletek az egészet képviselik, mindig a műről, az íróról, a pályaképéről van szó. Csak éppen a tisztán látás kedvéért ezúttal egyetlen részlet kerül jobb megvilágításba. S amit ehhez hozzátehetünk: sosem mellékes jelenségek kötik le Eisemann figyelmét; ügyel arra, hogy a mindenáron újat mondás csábítása ne vigye tévútra, a másutt már elhangzott

takat képes beépíteni mondandójába, az érvényesnek és pontosnak vélt közlések az ő mondanivalója markánsabb megfogalmazásához járulnak hozzá.

Rokonszenves portré bontakozik ki előttünk Eismann György kötetét olvasva. A tanulmányok egymásután valamiféle irodalomtörténetet alkotnak, nem teljeset, de nem is töredeztet. „Tragikus” ez az irodalomtörténet annyiban, hogy illúzióvesztések sorozatáról számol be, a

reáliákban csalódó poeta nemegyszer a transzcendenciában leli föl azt, ami élni segíti. De „megtisztulás”-t is eredményez az irodalomtörténet, hiszen az elemzett művek a szembenézés, a sorsváltás, a lehetetlen megkísértése után érzett és művekben megörökített vágyat példázák. Eismann kötete tehát igazi nyeresége irodalomtörténet-írásunknak.

Fried István

HORVÁT ISTVÁN ÉS FERENCZY JÁNOS LEVELEZÉSE

A leveleket sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Soós István. Bp., 1990. 309 l. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. (Magyarországi tudósok levelezése 2. Szerkeszti Tarnai Andor)

Most, hogy megjelent a „Magyarországi tudósok levelezése” második kötete, nemcsak annak örülhetünk: ez a rendkívül fontos kezdeményezés sorozattá szervesülhet. A forráskiadványok gyérülő megjelenése, egyes, nagy hagyományú könyvfolyamok pangása idején ez sem lenne ugyan kevés; ám ez az újabb kötet visszaható érvénnyel kiemeli a Tarnai Andor szerkesztette sorozat koncepciójának kivételes átgondoltságát is. Nehéz lenne persze elválasztani az alapeszme gigondolását a megvalósítástól: az ötlet életképességét a két, eddig elkészült kötet igazolja — viszont e két forrásgyűjtemény létrejötte, együttes megmutatkozása a sorozatszerkesztésnek köszönhető. Tarnai már a sorozatnak adott címmel körvonalazta elgondolását: a magyar irodalomtörténet számára egy sürgős szemléltetváltás igényét fogalmazván meg tömör formában, gyakorlatilag egy új paradigma föllállítását végezte el. Persze a program újszerűsége leginkább abban áll, hogy egy forráskiadvány keretein belül valósul meg, hiszen kutatói alapállásként már régóta ismerős lehet — ha máshonnan nem, mondjuk éppen Tarnai Andor tanulmányaiból.

Tarnai a levelezések kiválasztásával egy olyan forráscsoportot emelt ki, amellyel a privát és a nyilvános szféra határa dokumentálódik; az explicit információkon túl az emberi kapcsolatok, érintkezések minősége, a társadalmi kapcsolatrendszer hálózata is kirajzolódik. Emellett azonban adalékok találhatók itt bizonyos műfaji tudatosságra, az episztolák változataira, történeti-poétikai módosulásaira (a le-

vélírók viszonya a választott megnyilatkozási módhoz még akkor is árulkodó, ha nem mutatható ki különleges alakító ambíció). Másrészt szociolingvisztikai szempontú elemzésre ad lehetőséget a stílári, nyelvhasználati szintek megléte, adott esetben a stíluskeveredés és a nyelvkeveredés azonosságának vagy eltérésének megállapítása is.

A legfontosabb mozzanat azonban mégis azon személyiségek kiválasztása, akik köré a kötetek szerveződnek. A vállalkozás igazi nívója éppen ez. Tarnai az első kötet (*Benkő József levelezése*. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette: Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta: Szabó György. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988) rövidre fogott sorozatszerkesztői utószavában a művelődéstörténet gyarapítását jelölte meg célul. Egy történeti rekonstrukció kísérletét végezték el Tarnaiék: megpróbálták visszaállítani a hagyományos litteraria eszme egységét, azaz a tudósként aposztrofált szerzők eredeti fogalmi kontextusát. Benkő József vagy Horvát István tevékenysége a romantika utáni szemlélet szerint csakis bizonyos diszciplínák mellérendelő felsorolásával írható le — s ilyenformán parcellázódtak fel a tudománytörténet számára is: a nyelvészet, az irodalomtörténet, a történettudomány illetékességébe utalták az életművek bizonyos vonatkozásait, ám a legritkább esetben ügyeltek az osztatlan tudomány-felfogás következményeire. Pedig ekkor még sokkal inkább egy általános tudomá-

nyeszmény különböző megnyilvánulásairól, mintsem speciális területek tudatos, egyidejű gyarapításáról lehet beszélni. Az eddigi két kiadványban szerencsére nem az történt, hogy egy szempontnak alárendelődött volna a teljes tudományos életmű — tehát nem jelöltetett meg egy, mégoly fontos diszciplína a tevékenység céljaként, hogy aztán a többi a segédtudomány vagy az érdekesség szerepére legyen kárhóztatva. A levelek összegyűjtésének és kiadásának teljességigénye, amelyet ugyan praktikus okokból másként értelmezett Szabó és Tarnai, mint a Horvát-Ferenczy-levelezést gondozó Soós István, már eleve túllépte a korábbi, leszűkített interpretációs kereteket. Hogy ez mekkora előrelépés, azt éppen ennek a kötetnek az előszavából sejtethetjük meg: Soós bevezetőjében szerepel az adat, miszerint a Horvát-levelezés tervezett múlt század végi kiadása a Kazinczy-levelezésre kidolgozott elvek alapján történt volna. Az irodalomtörténeti ihletettségű vállalkozás helyett egy korszerűbb, noha — vagyis: éppen ezért — a korabeli történeti-eszmei kontextusra a lehetőségig ügyelő jegyzetelési módszer valósult meg, amely a tudományos életművek egészének érdekeit szolgálja. Természetesen a „Magyarországi tudósok levelezése” vállalni kénytelen az időközben megváltozott tudományfelfogás összes következményét, a teljes rekonstrukció illuzórikus ábrándjának történetfilozófiai lehetetlenségét. Nemcsak az olvasó, de a sajtó alá rendezők is egy szakosodott tudás birtokosai már, nem közös tehát műveltségük horizontja a kiválasztott XVIII-XIX. századi tudósokéval; ami még az ő számukra evidencia lehetett, az mostanra kommentárt igénylő utalás, ami vagy tudható, vagy nem. A sorozat két eddigi kötete megsejteti ezt a dilemmát velünk: néhol jegyzetekkel, néhol a jegyzetek kényszerű elmaradásával.

Soós István a rendkívül terjedelmes Horvát-levelezésnek egy jól körülírható darabját, a Ferenczy Jánossal folytatott levélváltást emelte ki. A választás több okból szerencsésnek bizonyult: egy személyes, baráti kapcsolaton keresztül tárul föl Horvát pályakezdésének időszaka, pontosabban a felkészülésnek egy sajátos karakterű önértelmezése. A levelek döntő hányada tervekről, csapongó, néha teljesítetlenül maradó témaválasztásokról szól,

de emellett igen nagy hangsúlyt kap annak az életformának a fájdalmas hiánya, amely az ambíciózusan megálmodott tudósi működéshez szükségesnek látszik. Mivel a levelek nagyobbik részét Ferenczy írta — a hozzá intézett episztolák számos darabja elkallódott —, központi figurává avatódik a jóbarát is: nem mint Horváthoz mérhető jelentőségű tudós, hanem mint a XIX. század eleji értelmiségi sors váiansa. A két közös indulású, egyaránt jogi végzettségű fiatalember eltérő életútja kitűnően példázza a választott és elérhető társadalmi pozíció közti feszültséget. Horvát és Ferenczy egyaránt a pesti egyetem jogi karán tanulván, vállaltak ideiglenesnek tekintett nevelői feladatokat, ám innentől pályájuk teljesen másként alakult: jól példázva a korabeli értelmiség két, alapvető lehetőségét. Horvát útja az állami szolgálatnak a tudósi életformát kínáló szférája felé vezetett (előbb sikertelenül megpályáozván az egyetem magyar tanszékét, majd sikeresen elnyervén a Nemzeti Múzeum órének státusát), míg Ferenczy jogi végzettségét kamatoztatta és uradalmi fiskális lett; ezzel pedig térbelileg és szellemileg is igen messze került a tudományművelés lehetőségétől. Kettejük levélváltásából kitűnik, hogy a küldetemes tudós milyen sokat köszönhet a Ferenczyhez hasonló művelt, de kevésbé elszánt vagy tehetséges emberek létének. Nem elsősorban arra gondolok, ami e barátságban speciális volt: a Váiban tartózkodó Horvátnak a hírek, könyvek beszerzésében éppúgy Ferenczy volt a legfőbb támasza, mint a pénzkölcsönzésben. E levelezés *ezen túl* dokumentálja azt, hogy a szociológiai vagy fenomenológiai értelemben értelmiséginek tekinthető vékony réteg szellemi hátszárnya honnan és miképpen toborzódott, mennyire szoros volt az egymásrautaltság. Természetesen nem általánosíthatók a Horvát-Ferenczy-kapcsolat részletei, de az esettanulmány szintjén feltétlenül értelmezhetők; s mind-ezidáig nem rendelkezünk túlságosan sok adalékkal erre sem.

Horvát és Ferenczy személyiségének eltérő szerkezete magyarázza, hogy a levélváltásokban eleve meglévő dialogikus jelleg ellenére miért válik az egész kötet Horvát szemléletének tükrévé. Ferenczy hajlandó volt ugyanis alárendelni magát a dinamikusabb, néha barátjával szemben is

erőszakos Horvátnak: nemcsak megbízatásait teljesítette gondosan, hanem igazodott érdeklődésének irányához, sőt értéktételeihez is. Ferenczy szinte Horvát médiumaként foglalt állást a levélbéli beszámolók szerint azokban a szóváltásokban, amelyekben Horvátnak váli elfoglaltsága miatt nem volt alkalma részt venni. Ekkor grammatikáról, nyelvről, nemzetről nyilvánított véleményyt — révaiánus szellemben —, noha nem csupán szerénységből nem számította magát szakértőnek ezen a területen: egyetlen nyomtatásban megjelent műve a geográfia felé mutató tudományos érdeklődést bizonyítja. Az egyik fél azonosulási készsége mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a közös vonások meglétét sem. Ebben a barátságban egészen nyíltan megmutatkozik a nemzedéki készülődés, amely magában foglalja a korábbi generációk teljesítményének kritikus értékelését. Bizonyos értékek kiválasztása, sőt istenítése mellett elvégezték Horváték más hagyományok radikális kívülrekesztését is. Ez rendkívül tudatos folyamatnak látszik, és összekapcsolódik a személyes küldetéstudat emlegetésével: Horvát mestert választ magának Révai személyében és bejelenti a — Ferenczy által buzgón visszhangzott — igényét a Révai megkezdte munkálkodás egyedül méltó folytatására. Ferenczy feltétlenül osztozik Horvát Révai-élményében; ebben a legkomolyabb szerepe Révai személyes szuggesztivitásának lehetett. A szubjektív rajongásra azonban már inkább Horvát hatására rakódhatott rá a szellemi örökség megvédésének és terjesztésének igénye, mindazzal a militáns retorikával együtt, amely Horvát vitastílusát jellemezte.

A Horvát-Révai viszony azonban nem csupán az interperszonális kapcsolat szintjén érdekes: a levelezés fontos adalékokat szolgáltat arra, hogy egy fiatal nemzedék miképpen kapcsolódik rá egy korábbi ideológiai konstrukcióra, s hogyan kísérel meg transzformálni azt. Bíró Ferenc tanulmánya (*Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához*. ItK 1984. 558–577.) vázolta föl, hogy az 1780-as évek nem nemesi származású értelmisége hogyan hangsúlyozta az irodalom, a nyelv kiemelkedő szerepét, a Bessenyei-féle instrumentális nyelvszemléletet átalakítva egy, a nyelvet a nemzet jelének tekintő ideológi-

ává. Ennek az ideológiai manőversorozatnak az egyik vezéralakja éppen Révai volt, aki az előző nemzedék műveinek (Orczy, Barcsay verseinek, valamint Bessenyei *Jám-bor szándékának*) kiadójaként a legerőteljesebben jelezte a vállalt, de azonnal módosított, ha úgy tetszik, aktualizált eszmei hagyományt. Révai és Horvát viszonyában — e levelezéskötet tanúsága szerint — lejártszódot egy hasonló, bár nem teljesen azonos folyamat. Horvát szinte militáns dühe, amellyel tanítványul szegődik, a hagyaték őrzését pedig személyes ügyként kezeli, természetesen egészen más minőségű emberi kapcsolat eredménye. Am Horvát legalább annyira szuverén módon viszonyul Révaihoz, s rajta keresztül az 1780-as évek ideológiájához (pontosabban annak bizonyos elemeihez), mint annak idején maga Révai az elődökhöz. Azt persze most nem lehet eldönteni — erre ez a kötet önmagában nem is lenne alkalmas —, hogy az ifjú Horvát levelekben megfogalmazott, meglepően koherens felfogása mennyire azonos későbbi elveivel; ám arra kísérletet lehet tenni, hogy fölöttébb vázlatosan és hipotetikusan körülírjam az azonoságok és eltérések legfontosabb pontját, legalább a pályakezdésre érvényes módon. Található ugyanis ebben a kötetben egy olyan, önmagában tán jelentéktelennek tűnő levélrészlet, amely élesen exponálja ezt a problémát.

Horvát egy 1807. augusztus 19-én írt levélben (97. levél, 136–137.) örökíti meg vitáját (Péteri) Takáts Józseffel. A szóváltás az akkor már halott Révai erkölcséről robbant ki. Takáts legelőször is megkérdőzte Horvátot, hogyan kelhetett oly hevesen védelmére Révainak az álnéven írt röpiratokban, amikor annak „se tudománya, se karaktere nem volt”. Miután Horvát mindkét állítást visszautasította, Takáts így érvelt: „Volt e, felkiálta [ti. Takáts] egyebek előtt, kik jelen valának, Religiója Révainak, ki több ízben fölöstökömlött szemem láttára Miséje előtt?” Horvát a tényt elismeri, de minősítését nem, sőt, azonnal magyarázatot is ad: „E’ hát a’ szörnyű irreligiositás! Ez az a’ mi erköltsét, mondék, olly szennyesse teszi? Előttem is fölöstökömlött néha miséje előtt, pedig ugyantsak néha, beteges állapotában, ‘s ezt nem rosszszúl tette, bár a’ Szent Theológiának e’béli kemény törvényeit nem esmérem is, mert

vigyázton vigyáznia köllött a'nak egészségére, kinek életétől a' hazai nyelv jobb, vagy bal esmertetése a' nyira függött." Erre Takáts kérdezett: „Miért mondott Misét, ha beteges volt?” Horvát az előző lendülettel ezt felelte: „A' pénzért, melynek többnyire szűke volt házában. Böltsen tselekedte pedig, hogy Miséje által ezt szerzett, mert így koplalása által se előbbi nyaváláját nem súlyosította; se új kórságokat gyenge egészségére nem gyűjtött. Mikor ő Mise előtt fölöstökömlött, a'kor tsak a'természetnek ime' fő törvényét: Örizz életedet, és egészsegedet, töltötte be, mely nagyobb ítéletem szerént a'mise előtti bűjtnél.” Takáts reagálását Horvát így rögzíti: „Jó viz volt e' védelem malmára [ti. Takátséra]. Ihol kisűl, Ugymond, a'mit vitattam, hogy Révai úgy élt a'hittel, mint valami eszközzel.” A vita érdemi része itt véget ért, bár a levél szerint a szócsata még folytatódott. Anélkül azonban, hogy a két fél bármelyike engedett volna: Horvát megmaradt álláspontjánál, Takáts pedig továbbra is azt állította, „hogy Révai egy gonosz természetű ember volt.”

Már első közelítésben is feltűnő, hogy mennyire rosszul értelt Horvát, legalábbis a vitapozíció szempontjából, hiszen éppen ahhoz szolgáltatott érveket, amit ellenfele állított. Ez a kis epizód pontosan ezért lehet árulkodó, ugyanis Horvát és Takáts argumentumai nem a másik fél meggyőzését szolgálják, hanem saját, önmagában teljesen logikus és kikezdhetsen gondolatmenetük illusztrálását.

Takáts szemlélete egyszerűbb és tradicionálisabb zárttságot mutat. A kiindulás teológiai: azért marasztalja el Révait, mert az — papi mivolta ellenére — megsértette a szentségi bűjtöt, ráadásul — s ehhez a prekoncepciójához éppen Horvát adja a bizonyítékot — mindezt tudatosan tette. Azért lenne tehát Révai erkölcselen, mert hit és etika csakis egymásra vonatkoztatva gondolható el: a hit megsértése erkölcsi botlás, sőt bűn. Révai gonosz természetének legfőbb bizonyítéka pedig Takáts szemében a hit eszközzé való lefokozása a földi boldogulás érdekében: a hit ennyire alárendelt szerepe megkérdőjelezi a papi szolgálat őszinteségét, ami még az alakoskodás bűnével is tetézné Révai vétékét.

Horvát ezzel szemben egy homlokegye-

nest más értékprioritás ígézetében gondolkodik. Felfogása transzcendens, de nem teológiai. Számára a legfőbb érték „a' hazai nyelv jobb, vagy bal esmertetése”, ennek véghezviteléhez szükséges az erre legalkalmasabb tudós, Révai egészségének, életének a fönntartása. A papi hivatás ehhez valóban csak eszköz, pénzkereső foglalkozásként tudja csak értelmezni Horvát. A szentség helyébe lépett tehát a nyelv — de a változatlanul transzcendens irányulást mutatja, hogy az erkölcs innen vezethető le: Révai erkölcsössége abban áll, hogy teljesen alárendelte magát a szakrális szerepű feladatnak. Ez a gondolat messze túl van már a „nyelv a nemzet jele”-típusú felfogáson, ahogyan Bíró formulázta az 1780-as évek értelmiségi ideológiájának lényegét: a nyelv voltaképp a nemzet vallásaként tételeződik. A Horvát ifjúkori leveleiben megmutatkozó nemzetfogalom innen nyeri hihetetlen energiáját: a nyelvnek transzcendens értékke nyilvánításával a hagyományos vallásos eszmei konstrukció se rekvizitumaiban, se szerkezetében nem változott meg. Mivel a nemzet múltja csak a nyelven keresztül ragadható meg, s viszont: a nyelv csak nemzet múltjának tételezésével, sőt meghosszabbításával kaphatja meg valódi dimenzióit, e két fogalom korrelál egymással. Ilyen formán a szubjektum viszonya nem lehet profán, bármelyik entitáshoz akarja is mérni magát. Nyilatkozni pedig e két fogalomról kizárólag a szakralitás előzetes — hallgatolagos — elismerésével szabad. A levelekben gyakran felbukkanó elmarasztaló minősítések a nem Révai szellemében nyilatkozó grammatikusokról (pl. Pápay Sámuelről, Verseghy Ferencről) azért olyan élesek, mert Horvát megítélése szerint ezen személyek nem e viszonyulásnak megfelelően működtek. Legfőbb hibájuk az volt, hogy a szentség szférájával érintkező, tehát prófétai rangra emelkedő Révai jelentőségét nem ismerték föl. Révai prófétai mivoltában ugyanis kinyilatkoztatást közvetített; ehhez pedig szelektíven viszonyulni nem szabad, különösen nem logikai cáfolatokat keresni bizonyos részletek ellen. Két megoldás következne ebből — ami voltaképp csak egy —: a teljes elfogadás (ez Horvát gesztusa) vagy pedig az elnémulás, a nyelvvél, nemzettel kap-

csolatos megnyilatkozások beszüntetése, a szentségen való kívül rekedés tudomásul vétele.

Ebben az ideológiai konstrukcióban kell tehát értelmezni, hogy Horvát miért tartja Kultsár István lapjának alacsony színvonalát a dicső Nemzet, sőt a magyar lélek megsértésének (44.) — amikor pedig maga is tudatában van a folyóirat terjesztési nehézségeinek (vö. 25.), de a minimális tömeghatást szintén sejtette. A valós viszonyok azonban nem érintik a virtuális nemzetképet. A nyelv nemesítése egyébként — egy folyóirat elemi feladata ugyanis ez — időn kívüli, az örökléteket célzó tevékenység. A fiatal Horvát irodalom-szemléletében éppen ezért az esztétikum alig játszik szerepet: jobb híján, szinte fanyalagva fordul a szépirodalomhoz (85.). Számára az irodalmi mű is mint nyelvmű jelent értéket — ezzel a felfogásával pedig még a kiindulópontnak feltételezhető klasszikus retorikai literatúra-fogalmon is túllép, amely a szépirodalmi alkotást egy sajátos nyelvhasználati módként értékelte.

Végso soron idetartozik egy másik érdekes jelenség: a levelekben sűrűn emlegetik — igaz, Ferenczy többször, mint Horvát — a „Magyarok Istene” kifejezést (59., 96., 104., 139., 145., 147., 203., 208., 228.). Maga a szintagma természetesen nem Horvát találmánya: mint Bíró Ferenc fölhívta rá a figyelmet — köszönet érte —, először ez is az 1780-as években bukkann fel, legkorábban — jelenlegi tudásunk szerint — Szaicz Leó (Máriafi István álnéven írt) *Igaz magyar...* -jában (I. rész. Párisban és Berlinben, 1785. XIII.). A legnagyobb hatással azonban Dugonics András *Ételkája* népszerűsítette ezt, a herderi nemzetfogalomhoz lazán kötődő eszmét: műve (első kiadása: 1788) első könyvének 7–9. részében írja le azt a gyűlést, ahol a honfoglaló magyarok Istent választanak maguknak, azaz — sokatmondó módon — Isten legmegfelelőbb nevét keresik. Hogy miféle metamorfózison ment át ez a képzet, mondjuk Szaiczról Horvátig, azt csak egy tüzetesebb elemzés tárthatná föl (tehát nem olyan mint Gerő András e tárgykörben publikált dolgozata: *A második parancsolat és a magyarok istene*. Kritika, 1990/11. 17–19.); most csupán a Horvát-levelekben megragadható ideológiai kapcsolódásokra hívhatom föl a figyelmet, teljesen elmellőzve azt az egyálta-

lán nem közömbös kérdést, vajon mennyire eredeti az itt felbukkanó nézetrendszer. Kétségtelen azonban, hogy meglepően koherensnek látszik az az összefüggés, amely a szakralizált nyelv- és nemzetfogalom, valamint a **Magyarok istene** kifejezés között felsejlik.

Horvát ugyanis nem az Istennel szövetséget kötött zsidó nép és a magyarság nagy hagyományú metaforikus azonosításából indul ki, de nem is egyszerűen egy nemzeti vallás körülírására tesz kísérletet. Az elszórt megjegyzésekből inkább az bontható ki, hogy itt egy logikai előfeltevés van: egy nemzet határozatátik meg bizonyos rekvizitumok által, majd pedig az így meghatározott eszmei entitás átveszi a legfőbb abszolútum helyét. Ennek a tömör formulázása a kifejezés. A helycsere eredményeképpen a nemzet erkölcsadó szerepű lesz, sőt bizonyos kreatóri feladatokat átvállal: visszamenőleg rendelkezik a múlt bizonyos részleteiről, előre pedig kijelöli a haladás fő irányait. A **Magyarok istene** mint metafora nem az Isten-képzet leszűkítését vagy az isteni érvényesség korlátozását jelenti végső soron — noha teológiai képtelensége miatt így is értelmezhető lenne —, hanem egy nemzetfogalom hatókörének kiterjesztését. Az elődöktől módosítás nélkül átvett, hatásos nyelvi forma miatt alig látszik a felfogásból fakadó összes logikai következmény, de érezhetően ugyanaz a módszer érhető itt is tetten, mint a Takáts Józseffel folytatott vitában: egy újfajta értékhierarchia kiépítésével a korábban járulékos szerepű fogalmak metafizikai rangra emelkednek, tehát a velük kapcsolatba lépő személyek és eszmék státusa döntően megváltozik.

A Horvát-Ferenczy-levelezés tanulságai azonban nem merülnek ki az eddig érintett ideológiatörténeti mozzanatokban. Legálább ennyire fontos, amit megtudhatunk a XIX. század eleji Pest értelmiségi társaságának kényszerű zártságáról, a napi érintkezések sajátos liturgiájáról, az információk, hírek gyors terjedéséről. Az egyetemista Horvát kapcsolatrendszerének végiggondolása nyújt némi — persze óvatossan, kritikával kezelendő — segítséget Pest szellemi közegének érzékeléséhez. Az akárcsak egy évtizeddel korábbi állapotokról ugyanis nem tudunk ilyen apró részleteket, noha — például — az 1790-

es évek pesti egyetemének kisugárzásában kell elképzelnünk Kármán és Pajor Urániját is — anélkül viszont, hogy ehhez hasonló háttérinformációkkal rendelkeznenk. Fontos adatok találhatók e kiadványban arra, miképpen befolyásolhatta egy karrier lehetőségét egy országos főmértóság munkaadóul választása, s ugyanakkor milyen kompromisszumok elviselésével járt együtt a felemelkedésnek ez a stratégiája. Horvátnak és Ürményi József országbírónak a kapcsolata a levelekből persze nem ítéltető meg árnyaltan. Horvát panaszkodó, de inkább elkeseredetten támadó, mint meghunyászkodó vallomásai inkább a munkaadó-alkalmazott viszonyának szubjektív feldolgozásáról, értékeléséről tudósítanak. Ismét odajutottunk tehát, hogy ebből is, akár a levelezés egészéből, Horvát személyisége bontható ki. A szöveggondozói apparátus komoly felelőssége abban van, hogy ezt tudatosítsa az olvasóban és megteremtse az ellenőrzés, a helyesbítés lehetőségét, megadva a korrigáló távlatot.

A „Magyarországi tudósok levelezése” mindkét kötetében rendkívül tömör a jegyzetelés: nem a szegénység miatt, hanem a programszerűen kifejtett elvekből fakadóan. Soós István, a sajtó alá rendező takarékosan bánt a terjedelemmel, ha kommentárról volt szó: e miatt az aszketikus, önkorlátozó módszer miatt első pillantásra alig tűnik föl, mekkora teljesítmény rejtezik a jegyzetekben. Soós ugyanis szinte kivétel nélkül informatív jegyzeteket ad: mindössze kétszer közli feltevését, következtetését (268.: 23. levél 2. jegyzete; 273.: 74. levél 4. jegyzete). Ilyen formán elkerülte a terjedelemszorító kommentár-gyártás két legbosszantóbb válfaját: azt, amikor a szöveggondozó a jegyzetben megismétli a főszövegben már szereplő információt, és azt, amikor a jegyzet arról szól, hogy mit nem tud a sajtó alá rendező. Eppen ezért különös hitele van annak, ha Soós kijelenti egy utalásról, hogy azonosítása nem sikerült; aki már csinált hasonlót, tudja, milyen hatalmas feladat egy odavetett, korabeli folyóiratra vagy könyvre vonatkozó hivatkozásnak utánajárni. Különösen a hazai katasztrofális könyvtári viszonyok miatt, hiszen számos XVIII–XIX. századi folyóirat évfolyamai csak csonkán lehetők fel országos könyvtárainkban. A szokatlan gond-

dal azonosított cikkek, könyvek adatai már csak ezért is igen értékes információk; ráadásul Soós külön figyelmet szentelt a történeti utalások megfigyeltetésének, és megadta a nyomtatott vagy éppen kézirat forrásokban továbbkutatható adatok lefolyását. Az elegáns, de komoly elmélyülést sejtető szöveggondozói apparátus nem meglepő mégsem, hiszen Soós egy nagyobb ívű kutatói program keretében, amolyan melléktermékként állította össze ezt a forráskiadványt. Eddigi, Horvát Istvánnal kapcsolatos publikációi (mint például: *Diplomatika és politika. Horvát István Werbőczy-könyvének története. Levéltári Közlemények*, 59. 1988. 1. 81–110.) az ígéri, hogy a nyilván már készülődő monográfiában megtörténik a közhelyek és legendák szétfoszlatása, és történeti beágyazottságú, de eszméletörténeti igényességű Horvát-interpretációval leszünk gazdagabbak. Innen nézvést még örömdetesebb az az alaposság, hogy Soós István — e forráskiadvány rá a bizonyosság — milyen magabiztosan tájékozódik a levéltári és kéziratári forrásokban éppúgy, mint a korabeli könyv- és folyóirattermésben vagy a történeti, irodalomtörténeti szakirodalomban.

Az ilyenkor szokásos menetrend szerint most kellene szót tenni azokat a pontatlanságokat, amelyeket a recenzens — önbecsülését helyreállítandó — kibogarászott a könyvből. A hibavadászat azonban — szerencsére — igen sovány volt: ami mégis feltűnt, az sem tájékozatlanság vagy tévedés, hanem egyszerűen a tudott információ véletlen kimaradása. Azaz: noha minden Horvát-műre tett utalás értelmét megkapjuk (akár kiadott, akár kézirat munkáról esik szó a levelekben), a 189. levélben emlegetett, Pestről szóló könyvről a jegyzetek semmit sem árulnak el, sőt a 191. levél kapcsán se kerül elő a cím (igaz, a véletlen kimaradást mutatja, hogy ez utóbbi helyen már úgy van fogalmazva a jegyzet, mintha korábban kiderült volna a mű összes adata). A másik apróság: a rövidítésjegyzékből kimaradt a levelekhez fűzött jegyzetek előtt található K és M jelek értelme; persze könnyen megfejthető a talány, de ha valakinek esetleg mégsem sikerülne, a sorozat előző darabjából megtudhatja, hogy a *Kézirat* és a *Megjelent* rövidítéssel találkozott. Ennyit tehát az ún. hibák felsorolásából. Tán nem lenne szükséges, de hadd

mondjam ki világosan a végső summázatot: a szöveg gondozói apparátus kellően masszív támpontot nyújt a kötet forrásként való fölhasználására, hiszen még a továbbvezető információkat is tagolt, világos szerkezetben tartalmazza.

Soós István rövid előszavát így zárta le: „Azzal a reménnyel bocsátjuk az olvasó elé a kötetet, hogy Horvát és Ferenczy szelleméből talán a „késő maradéknak” is át tudunk menteni egy keveset, és így em-

lékezetüket, gondolkodásmódjukat irodalmunk és történetírásunk számára megőrizhetjük.” (12.) A könyv áttanulmányozása után azonban túlságosan szerényen fogalmazott igénynek tűnik ez a semlegesre fogalmazott mondat. A Horvát–Ferenczy-levelezés szakszerű, gondos kiadása sokkal több mindennel gazdagította az irodalomtörténetírást.

Szilágyi Márton

Beszámoló a Textológiai Munkabizottság 1992. január 27-i üléséről

A bizottság megemlékezett egykori alelnökéről, az elmúlt évben elhunyt Rejtő Istvánról.

Bíró Ferenc elnök helyzetértékelő áttekintésében örömmel üdvözölte az állami költségvetésben megjelenő anyagi lehetőségeket a szövegkiadások folytatására. Javasolta, hogy a bizottság májusra tervezett ülésére hívják meg Mucsi Ferencet, az MTA Központi Hivatalának főosztályvezetőjét az akadémiai könyvkiadás új rendjéről szóló beszélgetésre.

A kritikai kiadások helyzetének szokásos évvégi adatgyűjtése lényegében megtörtént, de megfogalmazódott az a jogos igény, hogy az áttekintés a sorozattervekhez viszonyítva készüljön. Szó esett azokról az edíciókról, amelyekből már csak egy vagy igen kevés kötet hiányzik, de a fő napirendi pont a Rejtő István halálával gazdátlanúvá vált Mikszáth-kiadás ügye volt. Az ülésre meghívott Szegedy-Maszák Mihály egyetemi tanár vállalta, hogy az ELTE XIX. századi Irodalomtörténeti Tanszéke lesz a sorozat műhelye, szerkesztőnek pedig Fábri Annát javasolta. A bizottság a javaslatot egyhangúan elfogadta. Mivel a kiadással kapcsolatban számos súlyos probléma merült fel — egyebek között: új munkatársi gárda kialakítására van szükség — a bizottság a sorozat ügyét a következő ülésen újra napirendre tűzi. Döntés született arról is, hogy az *Ady Endre összes művei főszerkesztői* teendőit a továbbiakban Koczkás Sándor egyetemi tanár lássa el.

A Mikszáth-kiadás ügye megerősítette a jelenlevőket az előző ülésen már felvetett textológus-utánpótlás kérdésének fontosságában. E téren öröndetes fejleményekről érkeztek hírek. Dávidházi Péter beszámolt arról, hogy az Irodalomtudományi Intézet 1992 első felében havonta megrendezendő beszélgetés-sorozatát szervez a textológia elméleti és gyakorlati problémáiról. Az első ülés január 22-én komoly sikerrel zajlott le. Szegedy-Maszák Mihály bejelentette, hogy az ELTE magiszterképzésének keretében tervbe vette a textológia egyszemeszteres, kötelező vizsgával záruló oktatását.

Bemutatkozott a tudományos könyvkiadásra szakosodott ARGUMENTUM és a belőle kivált BALASSI Kft. A bizottság úgy foglalt állást, hogy az Akadémiai Kiadóval együtt immár három kiadó várható versenyében természetesen csak szakmai érdekeket és nem kiadókat kíván preferálni, éppen ezért fenntartja magának azt a jogot, hogy meghatározott időnként kritikailag értékelje a vállalkozások szövegkiadásait.

Az előző ülésen felvetett téma volt a szöveggondozás szerzői jogokkal való védelme. A Schiller Erzsébet és Kulcsár Péter jóvoltából közben megszerzett információk arra utalnak, hogy a jelenlegi szabályozás szerint erre nincs lehetőség.

A bizottság — s ennek a tudományos minősítés reformja ad aktualitást — fontosnak tartja, hogy néhány, kiemelkedő teljesítményt felmutató textológus külön disszertáció nélkül is megkaphassa a kiérdemelt tudományos fokozatot. A vita során az a vélemény alakult ki, hogy a tudományos minősítés új rendszerében az irodalomtudomány műfaji és módszertani sokféleségének is tükröződnie kellene.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban, továbbá az Írók Boltjában, (1061 Budapest, Andrássy út 45., tel.: 122-1645) és az Arbor Könyvesboltban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 116-2885).

Előfizetési díj egy évre: 618 Ft

Egy szám ára: 103 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben.

HU ISSN 0021-1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdaüzeme

Munkaszám: 484/92.

SOMMAIRE

<i>Korompay H, J.</i> : La réception de Petőfi et l'histoire de la critique littéraire	1
<i>Szilasi, L.</i> : Le paradigme cultique de la littérature de Jókai	24

Bulletin

<i>Török, L.</i> : De Graeco?	50
<i>Tarjányi, E.</i> : Miklós Jósika et le mesmerisme	53

Atelier

<i>Kovács Sándor, I.</i> : Les renseignements au sujet de Zrínyi du journal de László Rákóczi	61
<i>Mezei, M.</i> : Questions autour de <i>Kritika és antikritika</i> (Critique et anticritique), ouvrage attribué à Kölcsey	71

Document

<i>Bitskey, I.</i> : Lettre inconnue de Péter Pázmány à Roberto Bellarmino	81
<i>Kis, D.</i> : Confessio: profession de foi des unitairiens	83
<i>Horváth, K.</i> : Manuscrit inédit de Mihály Vörösmarty	99

Revue

Forradalom után — kiegyezés előtt (Après la révolution — avant le compromis) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	108
Imre László: A magyar verses regény (Le roman en vers hongrois) (<i>Dávidházi, P.</i>)	112
Péter Sárközy: Letteratura ungherese — Letteratura italiana (Littérature hongroise — littérature italienne) (<i>T. Erdélyi, I.</i>)	119
Eisemann György: Keresztutak és labirintusok (Croisées de chemins et labyrinthes) (<i>Fried, I.</i>)	122
Horvát István és Ferenczy János levelezése (La correspondance de István Horvát avec János Ferenczy) (<i>Szilágyi, M.</i>)	124

Chronique

